

ЗУПИНІТЬ КРИВОСУДДЯ!
СПРАВА ЛЕВКА ЛУК'ЯНЕНКА

ЗОШИТИ УКРАЇНСЬКОГО САМВИДАВУ

Випуск III

**ЗУПИНІТЬ КРИВОСУДДЯ!
СПРАВА ЛЕВКА ЛУК'ЯНЕНКА**

Упорядкування, довідки і передмова — Степан Садовський

СУЧАСНІСТЬ

1980

БІБЛІОТЕКА ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ Ч. 143
ЗОШИТИ УКРАЇНСЬКОГО САМВИДАВУ — ВИПУСК III

Обкладинка Ірини Івахів

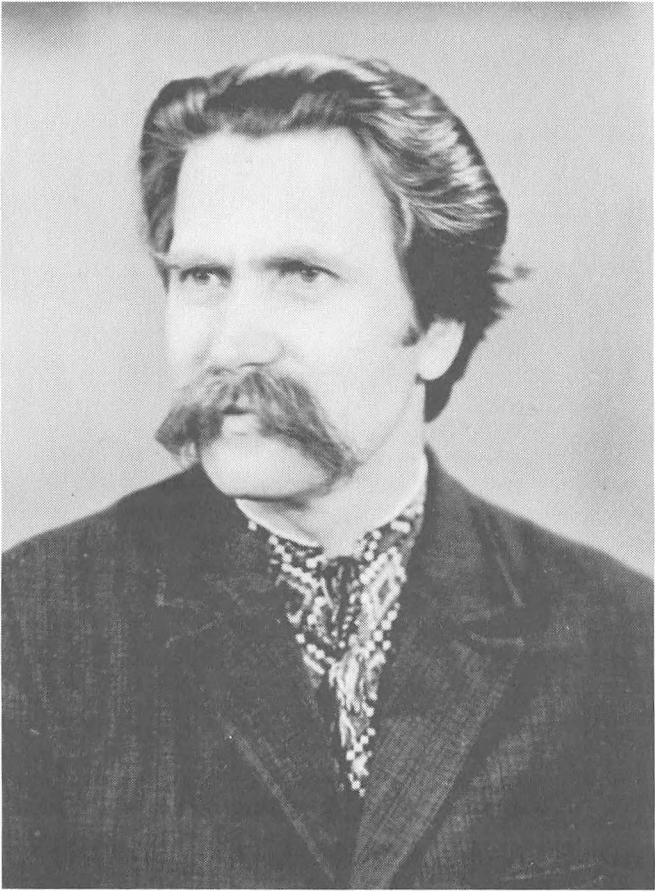
UKRAINIAN SAMIZDAT MATERIALS No. III

STOP THIS MOCKERY OF JUSTICE!
THE CASE OF LEVKO LUKYANENKO

Edited by Stepan Sadovsky
Introduction by Stepan Sadovsky

SUČASNIST — 1980

All rights reserved.
Copyright © by Sučasnist
Library of Congress Catalog Card Number: 80-52363

Stymer —

ПЕРЕДМОВА

Коли на XX з'їзді КПРС 25 лютого 1956 року Хрущов проголосив свої реформи і гостро засудив Сталіна, коли вперше проголошено заповіт Леніна з його критикою централістичної національної політики Сталіна, а економічні реформи 1957-1967 років дали найбільші «економічні прерогативи УРСР»¹ — це викликало багато більш сподівання громадян СРСР, ніж реформи, які Хрущов хотів здійснити. Таким чином він лише викликав хвилю надій щодо майбутньої демократизації та лібералізації СРСР.

Ці надії були дуже сильні в неросійських народів СРСР, зокрема на Україні, яка втратила мільйони свого населення в 1930-1940 роках. Тож під час політичної відлиги українська творча інтелігенція намагалася загоїти свої рани та здійснити обіцянки Хрущова. Почалися протести проти русифікації, проти вживання російської мови, як головної мови в школах УРСР, та проти засмічування української мови російськими словами і термінами. Водночас українська інтелігенція старалася відновити українську науку 1920-их років і реабілітувати тих українських письменників, науковців і членів КПУ, яких було «прочищено» в 1920-их роках.²

Під час тієї політичної відлиги українська інтелігенція намагалася відновити контакти якщо вже не з Заходом, то бодай з інтелігенцією Східної Європи. Ідеологічний вплив Польщі та Угорщини перед і після революцій восени 1956 року був дуже сильний. Він виявлявся в течіях самостійного або автономного демократичного націонал-комунізму, т. зв. «ревізійнізму».

Протилежно до сталінських років східноєвропейські ревізійністи прагнули радикальних навіть революційних змін в існуючій політичній системі. Вони вимагали демократизації політичного устрою та зменшення впливу компартії в культурному секторі. В літературних справах вони відкинули ортодоксальну комуністичну концепцію диктатури пролетаріату і поклали наголос на ролі інтелігенції. Вони засуджували привілеї бюрократів (т. зв. «нової

1. Іван Коропецький, Економічні прерогативи Української РСР, — «Сучасність», 1977, 11, стор. 56.

2. Про реабілітаційну справу на Україні, див. Богдан Кравців, «На багряному коні революції», Нью-Йорк: в-во «Пролог», 1961.

кляси»), та обстоювали принцип свободи громадської думки, пропагували правдивий інтернаціоналізм та протестували проти нерівних відносин між соціалістичними країнами Східньої Європи й Радянським Союзом. В економічних справах обстоювали економічну децентралізацію і висували думку про самостійні робітничі ради.³

Лук'яненко та Українська робітничо-селянська спілка

Немає сумніву, що ідеї східноєвропейських ревізіоністів різними шляхами продіставалися через радянський кордон і знаходили позитивні відгуки серед української інтелігенції. Шестидесятники якоюсь мірою репрезентували літературний напрям східноєвропейського ревізіонізму. У своїй літературній творчості вони намагалися вільно висловлювати свої особисті думки, а не ідеологію партії.⁴ Але ця нова літературна орієнтація не була тільки «мистецтвом для мистецтва», вона мала й субтильний політичний зміст. Шестидесятники відкидали соцреалізм і шукали нових літературних форм і нових вартостей, але їхні твори віддзеркалюють теж соціальні й національні проблеми українського суспільства.

У менших розмірах розвинувся на Україні політичний ревізіонізм східноєвропейського типу. Але розгром польської і мадярської революцій 1956 року та відновлення русифікаційного тиску в 1958-1962 роках не зменшили прагнення української інтелігенції до самобутнього вияву.

Одним з піонерів українського політичного ревізіонізму є Левко Лук'яненко. Він народився 1927 року в Городнянському районі Чернігівської області. Під час Другої світової війни він служив у Червоній армії. У 1957 році закінчив юридичний факультет Московського університету, де під час хрущовської відлиги навчали принципів «відновленої» соціалістичної законности. Цю атмосферу Московського університету Лук'яненко описав так: «... нам, студентам, весь час казали — і я твердо це засвоїв, — що право в

3. François Fejto, «A History of the Peoples' Democracies: Eastern Europe Since Stalin», Нью-Йорк: Praeger, 1971, стор. 59-60. Також Leopold Labedz, ред., «Revisionism: Essays on the History of Marxist Ideas», Лондон: Praeger 1962; Paul Zinner, ред. «National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe», Нью-Йорк: Columbia University Press, 1956.

4. Див. Ліна Костенко, «Поезії», Балтімор-Париж-Торонто: в-во «Смолоскип», 1969; Василь Симоненко, «Берег чекань», Мюнхен: в-во «Сучасність», 1973; Богдан Кравців, «Шістдесят поетів шістдесятих років», Нью-Йорк: в-во «Пролог», 1967; Іван Кошелівець, «Панорама найновішої літератури в УРСР», Мюнхен: в-во «Сучасність», 1971; Іван Кошелівець, «Сучасна література в УРСР», Нью-Йорк: в-во «Пролог», 1964.

радянській державі реальне, а не фіктивне. Тому все, що дозволене законом, може бути здійснене в житті». ⁵

Після закінчення студій, Лук'яненко спершу працював адвокатом у Львівській області, а згодом обласним партійним інструктором. Мабуть тут Лук'яненко вперше зустрівся з національно свідомими галичанами. Незабаром він почав давати консультації віруючим про їхні права.

У 1959 році Лук'яненко став одним із співзасновників Української робітничо-селянської спілки (УРСС). Досі на Заході немає точних інформацій про УРСС та про інші подібні організації, які виникли на Україні після відлиги 1956 року (Об'єднана партія для визволення України, Український національний комітет, Ходорівська група, Група Богдана Гогуса та інші). Точно невідомо, чи УРСС була справді організацією, чи це був малий неформальний гурток інакодумців. Крім Лук'яненка до неї входили ще Іван Кандиба, Степан Вірун, Олександр Лібович, Василь Луцьків, Йосип Боровницький, Іван Кіпиш. Четверо з них були членами КПУ. Основною метою їх було пропагувати мирними засобами здійснення 17 статті Конституції СРСР і 14 статті Конституції УРСР: ⁶ відокремлення УРСР від Радянського Союзу через плебісцит українського народу. Авторами проекту програми УРСС були Кандиба і Лук'яненко. На жаль, цього документу на Заході немає. Але Вірун у листі до письменника Олеся Гончара описав зміст цієї брошури:

Критиці підлягали недоліки післякультуртвського періоду: бюрократичні методи керівництва народним господарством, засуджувалися централізований метод планування у промисловості й у сільському господарстві. Вказувалося на обмеження прав профспілкових організацій, котрі в багатьох випадках стали правую рукою директорів у порушенні соціалістичної законности; на утиски колгоспної демократії, обмеження прав колгоспників, зокрема те, що їх доля у вільному покиданні колгоспів небагато чим змінилася з давно минулих часів кріпаччини.

Критиці піддані недоліки в національній політиці на Україні в період культу особи і пізніше: необґрунтовані репресії зі звинуваченням у націоналізмі і знищення сотень партійних і культурних діячів України, заборона багатьох українських письменників і істориків. Україна, як республіка, обмежувалася у своїх правах. Вказувалось, що це на сьогодні (маються на увазі 1958-1959 роки) деякі клясики україн-

5. «Генеральному прокуророві Союзу РСР Руденкові», див. далі стор. 24.

6. У нових Конституціях СРСР і УРСР (введених в дію 7 жовтня 1977 і 20 квітня 1978 відповідно) право на вільний вихід з СРСР узаконене в статтях 72 і 69.

ської літератури не друкуються, забуті імена багатьох діячів культури України. Українська мова не стала державною мовою. Вона витіснена з органів державної влади, вигнана з науки, вузів, технікумів, училищ, — загалом зі сфери промислового виробництва і культурного життя народу.

Аналізуючи історичне минуле України і теперішній стан, ми вказували в брошурі, що Україна на підставі статті 14 Конституції УРСР має право вільного виходу зі складу Союзу РСР, якщо цього бажає більшість українського народу. Вказувалося, що для здійснення такого акту необхідно створити організацію (пропонувалася умовна назва «Українська робітничо-селянська спілка» — УРСС), котра легально, на підставі радянських законів вела б агітацію і пропаганду серед українського населення за вихід України зі складу СРСР з поставленням цього питання на вирішення Верховною Радою СРСР. Якщо б населення України не підтримало такої ініціативи, то організація розпускала б. В разі здійснення статті 14 Конституції УРСР, на Україні політичний лад залишався б радянським, а економічний — соціалістичним. Україна, як соціалістична держава, мала залишатися в складі співдружності соціалістичних країн.⁷

З опису Віруна бачимо, що більшість точок з проекту програми УРСС були менш радикальні, ніж ідеї східноєвропейських ревізійністів. Група юристів, так само як і ревізійністи, хотіла ширшої демократії, хотіла зменшити вплив бюрократії, хотіла економічної децентралізації. Всупереч ревізійністам, вони заявляли про свою лояльність до концепції «диктатури пролетаріату» та підкреслювали концепцію рад. Загально вони вірили в демократію і не тільки в політичній сфері, але й у національній, де українська мова і культура могли б вільно розвиватися після сталінського терору.

Програма УРСС на відміну від ревізійністів висувала ідею незалежної соціалістичної України. Ця ідея не була протиставленням законів, а навпаки, вона віддзеркалювала конституції УРСР та СРСР. Здійснення цього закону було неможливе не тому, що, як говорили слідчі, «українського народу не було і тепер він ще не здібний до самостійного існування».⁸ Втрата одного з найбільших аграрних та індустріальних центрів СРСР і перспектива створення самостійної Східної Європи між СРСР та Заходом була б надто серйозною загрозою для СРСР. Майор Денісов заявив Лук'яненкові, що «Конституція існує тільки для закордону».⁹ Прокурор та слідчі говорили, що «коли б і дійшло до того, що

7. «Українські юристи під судом КГБ», Мюнхен: в-во «Сучасність», 1968, стор. 90-91.

8. «Депутату Верховної Ради СРСР і письменнику Олесю Гончару», у зб. «Українські юристи...», стор. 96.

9. «До Голови Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченка», див. далі стор. 40.

більшість українського народу виявила бажання вийти із складу Союзу РСР, то радянський уряд не зупинився б перед застосуванням збройних сил для втримання України в складі Союзу РСР». В ері хрущовської «соціалістичної законности» та «контрольованої відлиги» органи безпеки найбільше боялися правильного виконання закону.

Члени УРСС 6 листопада 1960 року відкинули свою програму і збиралися скласти новий проєкт боротьби за українізацію та необмежені політичні права громадян і за демократизацію, але в складі СРСР. З тих документів, які друкувалися у збірці «Українські юристи під судом КГБ», не ясно, чому вони змінили свою орієнтацію.

Взимку 1960-1961 року членів УРСС заарештовано та засуджено за «зраду батьківщини» Львівським обласним судом. Процес був закритий і проходив російською мовою. Лук'яненко зусудили до розстрілу, але пізніше Верховний Суд УРСР замінив йому кару смерти на 15 років ув'язнення. Між 1961 та 1976 роками він сидів за ґратами.

В одній із самвидавних довідок про Л. Лук'яненка так говориться про той час його ув'язнення:

... За ці роки Лук'яненко побував у мордовських та пермських таборах і у Владівській тюрмі. Перебуваючи в Мордовському таборі ч. 3, йому пощастило передати за кордон інформацію про своє слідство і суд. Ці матеріали були опубліковані на Заході. За це його вперше відіслали до Владівської тюрми на три роки (1968-1971 рр.).

... В Пермському таборі ч. 36 Лук'яненко брав участь майже в усіх таборових акціях: оборона прав політв'язнів, голодівки і протестні страйки. Він мав серед в'язнів великий авторитет.

З Пермського табору 28 червня 1974 року Лук'яненко відправили до Владівської тюрми вдруге (разом з Сімасом Кудіркою і Давидом Черноглазом за участь у протестному страйку проти побиття капітаном Мілянтеєм Степана Сапеляка). На суді, який вирішував питання про «зміну режиму ув'язнення», Лук'яненко запитався: «Чи суд має на увазі розглядати це питання по суті, чи намірений прийняти на слово твердження таборової адміністрації?» (Заходи, щоб перевести Лук'яненка та інших до тюрми, як це звичайно буває, робила адміністрація). Суддя відповіла: «Ми маємо довір'я до адміністрації табору». — «В такому випадку, прошу провести цю процедуру без мене», — заявив Лук'яненко.

Суд відбувся без участі Лук'яненка. Звинувачення: порушення режиму ув'язнення — відмова від праці, порушення форми одягу, негативний вплив на в'язнів, зокрема на молодь.

Суддя — Заріна; прокурор — Голдирев; адвоката не було (це такий порядок, що на подібних судах адвоката немає).

Лук'яненко відмовлявся неодноразово від пропонуваних йому (КГБ і представниками радянської адміністрації) компромісів.

Внедовзі після засудження від нього хотіли «зовсім небагато»: підписати заяву — відмову від підтримки (моральної, з боку українських еміграційних центрів). За це йому обіцяли перекваліфікацію звинувачення: залишити тільки статтю «антирадянська пропаганда й агітація».

Перебування в таборі серйозно відбилося на стані здоров'я Лук'яненка: тяжкий гастрит та інші соматичні недуги. Психічно ж він цілком здоровий. Усі, хто знає Лук'яненка з таборів і тюрми (аж до останнього часу), говорять про нього, як про цілком здорового психічно людину: зрівноважену, спокійну, товариську, приятну, розумну, з чудово збереженим інтелектом. Загальна думка — ніяких психічних відхилень.

Вже в ув'язненні Лук'яненко став віруючим, православним. Своєї релігійності він не демонструє, не афектує; з пошаною та увагою ставиться до інших переконань.

Не зважаючи на безсумнівність того, що Лук'яненко психічно здорова людина, є серйозні підстави побоюватися психіатричних репресій проти нього. Ним вже почали цікавитися офіційні психіатри: психіатр Владімірської тюрми Рогов; крім того його послали на два місяці до в'язничної психіатричної лікарні в місті Рибінську, звідки його знову забрали до Владімірської тюрми до загальної камери, але як інваліда другої групи (за станом психічного здоров'я).

Очевидно, причина зацікавлення психіатрів Лук'яненком лежить у тому, що за 14 років наполегливої «виховної» роботи, його духово не зломали...¹⁰

Лук'яненко та Українська Гельсінкська група

У серпні 1975 року, коли Лук'яненко перебував ще в ув'язненні, представники 35 держав підписали в Гельсінкі договір, який виправдав російську експансію в Європі під час і після Другої світової війни. Але до того договору країни Заходу додали також т. зв. «третьої кошик», який включав різні постанови щодо охорони людських прав. Цей договір мав більш декларативний, ніж дійсний характер. У ньому не було формального забезпечення цих прав. Але тут уперше СРСР мусів погодитися на те, що проблема прав людини стала предметом міжнародного розгляду. Відтепер радянський уряд не може так легко назвати закордонну критику порушення прав людини в СРСР втручанням у внутрішні справи Союзу. Цей документ проголосив проблему людських прав міжнародною справою.

Вісім місяців після підписання Гельсінкських угод, у березні 1976 року, професор Юрій Орлов заснував Московську громадську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод. У листопаді 1976 року постала Українська група в Києві, а незабаром — теж у Литві,

10. «Архів самиздата», Мюнхен: Радио «Свобода», ч. 2301.

Вірменії та Грузії. Ще раніше незадоволення з недотримання Гельсінкських угод виявилось у Східній Європі (Комітет оборони робітників у Польщі [КОР], комуністи-демократи в Східній Німеччині та чеські і словацькі прихильники Хартії 77).

Українська група вважала своїм головним завданням ознайомити уряди країн-учасниць Гельсінкських нарад і світову громадськість з фактами порушення на території України Загальної декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінкською угодою. Метою Групи було:

1. Сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Деклярацією прав людини. Домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж особою і державою.

2. Виходячи з переконань, що мир між народами не можна забезпечити без вільних контактів поміж людьми, а також безвільного обміну інформацією та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого акту наради з питань безпеки і співпраці в Європі.

3. Домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватися підсумки виконання Гельсінкських угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.

4. З метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування на Україні представників закордонної преси, створення незалежних пресагентств тощо.¹¹

З цією ж метою Українська Гельсінкська група постановила, що:

а) приймає письмові скарги про порушення прав людини і робить все необхідне, щоб ознайомити з ними уряди, які підписали Гельсінкські угоди, а також світову громадськість;

б) опрацьовує зібрану інформацію про правовий стан на Україні та згідно зі статтею 19 Загальної декларації прав людини поширює її незалежно від державних кордонів;

в) вивчає факти порушення прав людини стосовно українців, які живуть в інших республіках, щоб надати цим фактам широкого оприлюднення.¹²

Подібно, як і Українська робітничо-селянська спілка, Українська Гельсінкська група підкреслює важливість пошанування закону, але вона у своїй діяльності керується більше гуманітарно-правовими мотивами, ніж політичними. Коли група УРСС надіялася на демократизацію та українізацію через відокремлення

11. Деклярація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, «Український правозахисний рух», Торонто-Балтімор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1978, стор. 12.

12. Там само, стор. 13.

УРСР від Радянського Союзу, Українська Гельсінкська група посилається більше на радянську конституцію та міжнародні акти про людські права, що їх підписав уряд СРСР. Через піднесення рівня громадської думки на Заході й на Сході, група сподівається поліпшити політичну ситуацію на Україні та в СРСР.

Левко Лук'яненко став одним із засновників Української Гельсінкської групи. Можна бачити його вплив як юриста, зокрема на таких документах, як 1-ий меморандум Української групи, 18-ий меморандум про дискримінацію українців у справах еміграції з УРСР на Захід тощо.

Як член Української Гельсінкської групи Лук'яненко довго не залишився на волі. Його вдруге заарештували 12 грудня 1977 року, а 20 липня 1978 року засудили на 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Лук'яненко відбуває покарання в Мордовському таборі ч. 1.

Від першого арешту по сьогоднішній день — вже 20 років — Лук'яненко перебуває в постійному конфлікті з радянським урядом. Проте, він не зрікся своїх поглядів. Нещодавно з Мордовського табору він прохав переказати всім, «що й далі вважає себе членом Української Гельсінкської групи і в міру можливостей буде інформувати суспільство про порушення прав людини». ¹³

Як треба оцінювати Левка Лук'яненка?

Впродовж більш як 18 років ув'язнення Лук'яненко не зрікся своїх поглядів щодо самостійної соціалістичної України. Але він не тільки символ людської гідності, він перший склав програму як здобути самостійність України законними засобами. І з огляду на те, що українські інакодумці дотепер ще не створили остаточної політичної програми, можна вважати, що програма Української робітничо-селянської спілки, яка кладе наголос на демократизацію та українізацію, є єдиною дійсною політичною програмою Українського демократичного руху. Не зважаючи на гуманітарно-правову орієнтацію Української Гельсінкської групи, вона не заперечує програми УРСР. Лук'яненко, як член УРСР та Української Гельсінкської групи, не тільки впливає ідеологічно на демократичну та правозахисну орієнтацію українського руху, але, як виходить з документів цієї збірки, є одним з найважливіших промоторів українського руху.

Збірка, що її пропонуємо читачам, складається з чотирьох частин: перша — заяви, статті та листи Левка Лук'яненка, з передмовою І. Світличного про першу судову справу; друга —

13. «Заява Надії Лук'яненко», див. далі стор. 231.

листи до Лук'яненка; третя — документи про другий арешт і суд Лук'яненка; четверта — матеріали про оборону Лук'яненка під час другого ув'язнення.

Друкуючи поодинокі документи у цьому збірнику, ми відмічуємо джерело їх походження, наприклад «Сучасність», Пресова служба ЗП УГВР, (ПС ЗП УГВР), Комітет оборони радянських політичних в'язнів та ін.

Степан Садовський

ДО СПРАВИ Л. ЛУК'ЯНЕНКА ТА ІНШИХ

Випадково до мене потрапили матеріяли про судову справу політичних ув'язнених Л. Г. Лук'яненка, І. О. Кандиби, С. М. Віруна, О. С. Лібовича, В. С. Луцьківа, М. Ю. Боровницького та І. З. Кіпиша. Це — листи й заяви ув'язнених до різних державних, громадських і культурних діячів, написані власноручно ув'язненими і передані цього року з табору.

Я зовсім не знаю справи Л. Г. Лук'яненка та його товаришів з якихось джерел, крім наведених нижче, але й цих останніх досить, щоб бачити, якими незаконними методами велася їхня справа, до яких фальсифікацій вдавалися слідчі й судові органи, якою помилкою було б уважати, ніби беріївські традиції — всі в минулому.

Я тим більше вірю ув'язненим, що сам, перебуваючи цього року під слідством, мав нещастя познайомитися де з ким, згаданим у матеріялах справи Л. Г. Лук'яненка (начальником слідчого відділу Серґадеєвим, слідчим Клименком, заступником прокурора Старіковим та ін.), і дехто з них тримався настільки брутально, цинічно, і грубо, що я, не зважаючи на моє постійне прагнення бути коректним, змушений був, скажімо, у вічі назвати поведінку Серґадеєва хамською і відмовився через те від будь-якої розмови з ним.

У справі, у якій проходив я і мої товариші, також застосовувалися (переважно у Львові) і залякування, і погрози, і обіцянки, і шантаж, — і той морально-психологічний тиск був таким, що дехто з підсудних піддався йому й наговорював на себе й на своїх товаришів чимало такого, чого в житті не було й близько, але чого слідство вимагало постійно й наполегливо. Такими ж методами у Львові допитували й свідків: називали людей бандерівською сволотою, не зважаючи на різницю віку й статі, крили матом, погрожували, шантажували і т. п. Внаслідок цього під суд і в табір потрапили люди, які не мали провини не лише перед духом, але й перед буквою закону (М. Осадчий, М. Масютко та ін.).

Я можу тому легко повірити, що і з Лук'яненком та його товаришами справа могла бути саме такою, як це видно з наведених нижче матеріалів. Тим паче, що справа Л. Г. Лук'яненка й товаришів велася, як і процеси 1966 року, за закритими дверима, таємно від громадськості, а в таких умовах, як свідчить досвід минулого, можлива будь-яка несправедливість, будь-яка сваволя.

Ось чому, не знаючи справжніх намірів, з якими були передані ці матеріали з табору, я все ж вважаю своїм громадянським обов'язком надіслати їх (не виправляючи ніяких, навіть граматичних і стилістичних недоречностей) не лише на адреси, вказані в листах і заявах, але також і іншим громадським і культурним діячам, щоб справа врешті набула гласности й не була знову розглянута за закритими дверима тими ж самими ініціаторами справи, що, пильнуючи честь мундира, свій добробут і становище в суспільстві, звичайно ж не піддаватимуть сумніву власну правоту і не спішитимуть переглядати справу на користь ув'язнених.

Мова йде, зрештою, не лише про долю кількох людей, але й про утвердження радянської законности, про нашу громадянську совість, про наші ідеали, за які ми повинні боротися і словом, і ділом. Бо хто знає, чи люди, які вчора так жорстоко розправилися з Л. Г. Лук'яненком та його товаришами, не чинять сьогодні того самого з іншими людьми? За закритими дверима, таємно від громадськості можлива будь-яка несправедливість, будь-яка сваволя.

Іван Світличний

(Із збірки «Українські юристи під судом КГБ»,
Мюнхен: в-во «Сучасність», 1968, стор. 23-24.)

ДОКУМЕНТИ Л. ЛУК'ЯНЕНКА (1961-1977)

ГЕНЕРАЛЬНОМУ ПРОКУРОРОВІ СОЮЗУ РСР РУДЕНКОВІ

від в'язня Лук'яненка Льва Григоровича,
удержуваного у Виправно-трудоxвй колонії,
під адресою: Мордовська АРСР, ст. Потьма,
п/о Явас, п/я ЖХ 385/7.

С К А Р Г А

(для перегляду справи)*

Вироком Судової колегії Львівського обласного суду в кримінальних справах 20 травня 1961 року, на основі статей 56, ч. 1, 64 КК УРСР, я був засуджений до смертної кари.

Судова колегія Верховного суду УРСР, розглядаючи справу в порядку касації, 26 липня 1961 року замінила смертну кару на 15-річне ув'язнення, залишивши кваліфікацію заподіяного без змін.

В описовій частині вироку записано, що Судова колегія

ВСТАНОВИЛА:

Підсудний Лук'яненко Л. Г., будучи вороже антирадянськи настроений, від 1957 року виношував ідею відриву Української РСР від Союзу РСР, відриву авторитету КПРС. Зводив наклеп на теорію марксизму-ленінізму.

Знаючи про розгром українських буржуазних націоналістів і зокрема Організації українських націоналістів (ОУН) в західних областях УРСР після Великої вітчизняної війни і надіючись знайти сприятливе середовище для своєї ворожої діяльності, Лук'яненко добився призначення на роботу у Львівську область.

Зазначений вирок обласного суду і також постанову Судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду УРСР, яка залишила без змін кваліфікацію заподіяного, я вважаю незаконними з таких причин:

1. Попереднє і судове слідство провадилось з порушенням кримінально-процесуальних норм.

*Переклад з російської.

Органи попереднього слідства і суд не прямували до об'єктивного дослідження справи, до встановлення дійсного змісту мого заміру, але формулювали його самі і всіма способами намагались нав'язати його мені.

Протягом чотирьох місяців (від дня арешту до суду) зо мною в камері сидів уповноважений УКГБ Львівської області. Розповідаючи всілякі страхіння про діяльність чекістів, він намагався вселити мені думку, що всі мої громадянські права залишились по той бік дверей, що тут — у слідчому ізоляторі — чекісти можуть зробити зо мною все, що хочуть. І таким чином найкращий спосіб моєї поведінки в цих умовах полягає не в тому, щоб відстоювати правду, а в тому, щоб переконати слідчі органи про моє каєття, для підтвердження чого треба підписувати будь-які запропоновані слідчим зізнання. Цей же уповноважений КГБ висловлював постійно гостре незадоволення радянською дійсністю, ототожнюючи недоліки праці окремих осіб й установ із сутністю радянської влади. Він намагався посіяти в моїй душі зерно ненависти до органів безпеки і радянської влади взагалі. Цю ненависть намагались потім виявити в мені в кабінеті слідчого. Її не знайшлося. Я намагався обстоювати правду, коли й ображували мене нецензурною лайкою, залякували, погрожували. І, ніби на підтвердження того, що мені говорено в камері про моє безправ'я, начальник УКГБ Львівської області полковник Шевченко сказав: «Можете упиратися. Ми не поспішаєм. Кодекс нам дає для слідства два місяці, а як цього буде мало, ми будемо тримати вас п'ять-вісім місяців, але ми доб'ємося свого, і ви зізнаєте те, чого нам треба».

Перебуваючи всі 24 години в добу (за винятком часу на сон) протягом чотирьох місяців під подвійним діянням, в кабінеті слідчого і в тюремній камері, однієї і тієї ж самої сили — я кінець-кінцем був примушений дати зізнання, які не відповідають дійсності, але відповідали бажанням органів безпеки.

Дивовижно, але факт, що УКГБ Львівської області зробило все для того, щоб спочатку виховати мене в антирадянському дусі, а потім покарати. І хоч першого їм не вдалося добитися, то другого відпущено без міри.

Не більш об'єктивно підійшов до справи також і Львівський обласний суд. Наприклад, під час судового засідання, визнаючи себе винним у вчиненні протизаконних дій, я заявив, що кваліфікацію цих дій, подану в обвинувальному висновку, вважаю неправильною, що мої дії слід кваліфікувати не за статтями 56, ч. 1, і 64, а за статтями 62 і 64 КК УРСР. Суд же записав, що я не заперечував правильності кваліфікації моїх дій.

Суд у вирокі записав:

У виступах на зборищі... підсудний Луцьків закликав до

посилення роботи в армії і збройної боротьби проти радянського ладу (стор. 3).

І на стор. 6 вироку: «Як видно із "Нотаток" підсудного Лук'яненка (т. 7, ч. д. 79-90), Луцьків на зборищі 6 листопада 1960 року закликав до збройної боротьби проти радянської влади».

На судовому засіданні Вірун, Кандиба (засуджені в цій справі) і я зізнали, що Луцьків не тільки нікого не закликав ні до чого, але і взагалі не виступав на нараді.

Що ж стосується «Нотаток», то, розглядаючи форму боротьби, я заторкнув і таку форму, як збройна боротьба, щоб підкреслити її неприпустимість. Суд безпідставно відхилив моє зізнання в цій справі.

На протязі всього судового слідства панував дух не відшукання правди в цій справі, не об'єктивного дослідження, але дух обвинувачування за всяку ціну, дух помсти. Судовий процес закінчився винесенням смертної кари для мене. Це було таке дивовижне в порівнянні з тим, що я реально вчинив, таке несумісне з моїми, засвоєними в університеті, уявленнями про радянський правовий порядок, що я припускав вагання щодо того, чи існують взагалі будь-які об'єктивні критерії при здійсненні діяльності для захисту держави.

Перебуваючи в такому дуже складному душевному стані, я написав касаційну скаргу (яка тільки за своєю формою є касаційною скаргою, а по суті — це заява), в якій, не аналізуючи процесуальних документів, я тільки просив скасувати смертну кару.

Касаційна інстанція замінила смертну кару на 15-літнє ув'язнення, залишаючи кваліфікацію заподіяного без змін, і тим самим санкціонувала необґрунтований і незаконний вирок Львівського обласного суду.

2. У вироку твердиться:

Знаючи про розгром... Організації українських націоналістів (ОУН) і надіючися знайти сприятливе середовище для своєї ворожої діяльності, Лук'яненко добився призначення на роботу у Львівську область.

Поперше, про ОУН до арешту я не мав ніякого уявлення. Ні до 1958 року, ні опісля мені не траплялося зустрічати людей, які розказали б мені щонебудь конкретне про цю партію. Вся націоналістична боротьба в Західній Україні охоплювалася для мене поняттям «бандерівщина», головним організуючим центром якої я вважав Українську повстанчу армію (УПА), а не ОУН. (Тому ж і в проєкті програми УРСС сказано про УПА, а не про ОУН). Про ОУН я вперше одержав більш-менш конкретне уявлення від агента державної безпеки в камері слідчого ізолятора УКГБ Львівської

області. З процесуального погляду твердження про те, що я знав про ОУН, викликає здивування, бож у суді мене про це не запитували. Цілковито ясно, що суд порушив такий принцип радянського кримінального процесу, як безпосередність. Оскільки я і на попередньому слідстві не давав про це ніяких зізнань, то єдиним джерелом для винаходу цього твердження могли бути зфальшовані агентурні донесення.

Подруге, правдивий сам собою факт, що я клопотався про спрямування мене на працю у Львівську область, в наслідок односторонності і того формулювання, що подане вироком, також набув неточного змісту. Перед тим, як їхати клопотатися про працевлаштування у Львів, я шукав праці в місті Городку Хмельницької області, де працювала моя дружина і де я відбував переддипломну практику. Не поладнавши справи працевлаштування в м. Городку, я звернувся до Хмельницького обкому партії, але й там нічого виразного мені не обіцяли. Тільки після цього я поїхав до Львова.

Таким чином, безпосередньою причиною приїзду до Львова було не прагнення почати роботу за поширення демократичних свобод і вихід Української РСР із Союзу РСР, а прагнення знайти для себе працю на Україні.

3. Необґрунтованим є твердження вироку про те, що я з Віруном С. М. в 1959 році

домовився про створення націоналістичної організації — Української робітничо-селянської спілки (УРСС). Таке твердження двічі перекручує правду.

Поперше, воно перекручує сам характер домовленості і, подруге, воно промовчує зміну нашої орієнтації на протязі 1960 року, яка закінчилася відхиленням проекту програми 6 листопада 1960 року.

Правда, в 1959 році я говорив з Віруном про бажаність створення організації, але організації не націоналістичної, а такої, яка б провадила агітацію проти незаконного обмеження демократичних свобод і за вихід Української РСР із складу СРСР на основі статті 17 Конституції СРСР. Використання ж конституційного права ледве чи можна вважати націоналізмом.

У Московському університеті, що його я недавно закінчив, нам, студентам, весь час казали — і я твердо це засвоїв, — що право в радянській державі реальне, а не фіктивне. Тому все, що дозволене законом, може бути здійснене в житті. Взагалі не можна уявити собі наявність права виходу республіки із складу СРСР без дозволу на діяльність, спрямовану на досягнення цієї мети. Припускати протилежне, а саме, що право виходу союзної республіки із складу СРСР не означає права агітації за такий вихід, значить визнати, що

статті 17 і 14 Конституцій СРСР і УРСР являються юридичними фікціями, порожнім звуком і нічим більше. Але до такого розуміння я ніколи не підходив і був твердо переконаний, що агітація за вихід УРСР із СРСР не суперечить Конституції, Кримінальному кодексові УРСР і тому не може бути караною в кримінальному порядку.

В період складання проєкту програми УРСС (друга половина 1959 року) головною умовою поліпшення матеріального становища населення УРСР я вважав самостійність Української республіки. Однак, ні я, ні мої товариші не думали нав'язувати свою волю народові і тому бачили своє завдання тільки в агітації, що її думали провадити до того моменту, коли питання про доцільність виходу УРСР із складу СРСР було б поставлене на вирішення Верховної Ради УРСР або референдуму громадян УРСР.

Коли б Верховна Рада чи більшість громадян висловились проти виходу, тоді організація УРСС припиняла б свою працю і розпускала б. (Із проєкту програми УРСС).

Для політичної групи людей, засуджених у цій справі, і для мене особисто важливий такий факт:

Вивчаючи радянську дійсність, я в 1960 році переглянув попередній висновок, зроблений у проєкті програми, і почав вважати, що для поліпшення життя народу необхідна не самостійність УРСР, але ліквідація бюрократизму. При тому ліквідувати бюрократизм я вважав можливим тільки шляхом поширення соціалістичної демократії. Ще до наради 6 листопада 1960 року я обмінювався думками в цьому питанні з Віруном і Кандибою, в наслідок чого проєкт програми УРСС був 6 листопада 1960 року відхилений. Ми взяли курс на створення легальної організації, що її метою було б проведення роботи, спрямованої на усунення незаконного обмеження громадянських прав. З відкинутого проєкту програми пропонувалося використати при складанні нового проєкту програми тільки параграф про демократизацію. Головні думки до нового проєкту програми були викладені в «Нотатках».

4. Вирок говорить:

Будучи членами УРСС і розділяючи її програму, підсудні Лук'яненко, Вірун, Кандиба, Луцьків, Лібович вели між собою розмови на антирадянські теми, підбирали з нестійких людей і колишніх членів ОУН осіб для вербовки в УРСС, роз'яснювали програму УРСС і шляхи її реалізації (стор. 3).

Із цього твердження вироку виходить:

- а) що організація під назвою УРСС вже існувала;
- б) що організація під назвою УРСС мала свою програму і
- в) що члени УРСС вели практичну роботу для реалізації програми.

Але це не відповідає дійсності. Така ідейна визначеність і організаційна завершеність створена слідчими органами КГБ у Львівському слідчому ізоляторі — на волі її не було. На волі було п'ять товаришів, які вважали життєвий рівень деяких категорій громадян недостатньо високим і шукали шляхів для прискорення його піднесення, які бачили факти бюрократизму, прояви великоросійського шовінізму і шукали шляхів боротьби з ними.

Організації (яка ще не існувала) під час написання проєкту програми було дано назву УРСС. Під час наради 6 листопада 1960 року проєкт (як такий, що містить ряд несправедливих тверджень щодо радянської дійсності і може бути зняряддям антирадянської агітації) був забракований і відхилений. Разом з відхиленням проєкту відпала й назва УРСС. Оскільки проєкт створення організації перебував у початковій стадії, ми, група, жадного нового найменування під час наради не прийняли. Тому в «Нотатках» я писав про нараду членів «Спілки боротьби за демократію», вважаючи, що така назва точніше відбиває сутність і ціль твореної організації. Фактично група не мала жадного найменування.

Проєкт програми ніколи не був теоретичною основою роботи нашої групи тому, що в 1959 році він містив думки моєї Віруна, а в 1960 році ми відійшли від цілого ряду положень проєкту програми (відмовились від неправильної характеристики УРСР як колонії, відмовились від ідеї виходу УРСР із СРСР — як кінцевої цілі і т. д.). Коли в травні 1960 року Лібович познайомив мене з Колтуном, ідея відділення УРСР від СРСР вже не порушувалась у жадній формі. З цього приводу Колтун зізнав:

Лібович або Лук'яненко сказали мені, що боротьбу можна вести шляхом спрямування листів у центральні органи влади і шляхом голосування з вимогою поширення демократичних свобод у нашій країні (т. 8, стор. 111).

Це свідчення показує не виконання проєкту програми, а, навпаки, відхід від головної цілі проєкту — виведення конституційним шляхом УРСР із складу СРСР.

Про те, що проєкт не здійснювався, свідчить і такий факт. Для зміцнення організації проєкт програми вимагав від майбутніх членів УРСС «перевірки товаришів, конспірації і ще раз конспірації». Але, оскільки протягом 1960 року ми відмовились від помилкових положень проєкту програми і взяли курс на створення такої організації, яку в теперішніх умовах можна було зареєструвати в радянських органах, жадних заходів для конспірування діяльності ми не започаткували. Навіть на роз-

мові 6 листопада 1960 року була присутня людина (Ващук), яка не мала ніякого відношення до нашої групи.

Це ще раз підтверджує, що проєкт ніколи не був теоретичною основою діяльності нашої групи.

5. У виroku записано, що я й інші члени УРСС ставили своїм завданням:

Боротьбу проти радянського державного і суспільного устрою (стор. 4).

Якщо навіть припустити, що я до моменту арешту (січень 1961 року) залишався на позиціях програми УРСС, то й тоді вказане вище обвинувачення необґрунтоване.

Я ніколи не ставив собі метою заміни Рад депутатів трудящих, цієї політичної форми диктатури робітничої кляси, якоюсь іншою владою ні до ні після виходу УРСР з СРСР. На судовому засіданні я, Кандиба і Вірун зізнавали, що ми не мали наміру боротися проти радянської влади. В цьому питанні наша програма зводилася до пропонування ряду організаційних змін, які, на нашу думку, повинні були привести до активізації і зміцнення Рад депутатів трудящих. (Після того, як мене засуджено, деякі наші ідеї були подані громадській думці газетою «Известия». Наприклад, пропозиція, що одна і та сама особа не повинна обиратися депутатом кількох рад). Ми ставили своїм завданням боротьбу проти бюрократизму і незаконного обмеження демократичних свобод населення, називаючи ці обмеження ярмом і обіцяючи усунути його. Я вважав, що таке обмеження, як, наприклад, заборона колгоспникам переселюватися без дозволу правління колгоспу в іншу місцевість, суперечить статті Цивільного кодексу УРСР й основному законові республіки, і тому намагання усунути це обмеження в жадному випадку не можна кваліфікувати як антирадянське.

Стоячи на позиціях історичного матеріалізму, я був і є за соціалістичну економіку тепер і комуністичну в майбутньому. У вступі до проєкту програми сказано:

Ми боремося за таку самостійну Україну, яка, високо забезпечуючи матеріальні і духові потреби своїх громадян на основі усупільненої економіки, розвивалась би в напрямі до комунізму (т. 10, проєкт програми, стор. 3).

Таким чином, у документі, який править за прямий доказ у справі, просто сказано, що ми стояли за соціалістичну економіку і, подруге, що Україна і не в складі СРСР ішла б до комунізму, отже, залишалася б у соціалістичному таборі. При такому намірі, і нічого іншого в суді не було доведено, — необґрунтованим є

твердження, нібито я і вся група думали боротися проти суспільного устрою УРСР.

У вирокі сказано, що я й інші члени групи

ставили своєю метою боротьбу проти ... КПРС і її марксистсько-ленінської теорії (стор. 3).

Тут сказано, що ми не боролись, а тільки «ставили своєю метою боротьбу...» Але в чому конкретно повинна була б полягати боротьба проти КПРС, вирок не вказує. Не вказує він і того, як ми думали боротися проти марксистсько-ленінської теорії. І перше і друге твердження взагалі незаконно вміщені у вирокі.

Ми не мали практичної можливості боротися проти марксистсько-ленінської теорії. Серед нас не було достатньо підготованих для цього людей; ми не мали свого друкованого органу.

Ми й не ставили завдання боротися проти марксистсько-ленінської теорії.

6 листопада 1960 року під час бесіди членів групи обговорювалося питання: на основі якої теорії ми збираємося провадити роботу. Це питання було поставлене для того, щоб загострити увагу до значення теорії, а не тому, що серед нас могли б виявитися прихильники якоїсь іншої (теорії), філософії. Ми всі виховувались у дусі марксизму-ленінізму і тому під час бесіди всі однодушно погодились, що саме марксистсько-ленінською теорією слід керуватися при проведенні роботи за усунення незаконного обмеження демократичних свобод.

Але головне не стільки в тому, що ми не думали боротися проти марксизму-ленінізму, як у тому, що ідейна боротьба проти марксистсько-ленінської теорії не становить якого б то не було злочину взагалі. Марксистсько-ленінська теорія не проголошена законом як обов'язкова для всіх громадян ідеологія, вона й сама не є законом, за порушення окремих положень якої слідувало б кримінальне покарання. Марксистсько-ленінська теорія — це ідеологія КПРС. Для члена КПРС марксистсько-ленінський світогляд обов'язковий. З іншим світоглядом комуністом бути не можна, але радянським громадянином можна бути і з немарксистським світоглядом. Держава не ставить наділювання політичними, трудовими й іншими правами в залежність від того, чи людина має марксистсько-ленінський світогляд, чи якийсь інший.

Таким чином, поперше, необґрунтованим є твердження про те, що група і я особисто д у м а л и боротися проти марксистсько-ленінської теорії; подруге, сам намір боротися проти

марксистсько-ленінської теорії не становить жадного кримінального злочину і тому не може ставитись за провину.

Вище я розглянув вирок (коротко) з погляду доведености ставлених мені у провину дій.

Ця аналіза показує, що органи попереднього слідства і суд не прагнули виявити справжній зміст наміру групи й мого особисто, не прагнули встановити об'єктивну істину справи, а, навпаки, намагалися всілякими способами перекрутити суть справи і представити нас у якнайбільш антирадянському світлі, для чого використали все: обман, обіцянки, погрози, пряме перекручення змісту документів, промовчування і т. д. В результаті цього й появився необґрунтований вирок, що прямо суперечить дійсності й основним доказам у справі: проектів програми УРСС і «Нотаткам», і лекціям.

Але навіть при такому вкрай суб'єктивному підході суд все ж таки не зміг наблизити формулювання обвинувачення до тексту диспозиції ст. 56, ч. 1, Кримінального кодексу УРСР. Ось кінцева формула обвинувачення:

Як видно із зізнань підсудних Лук'яненко, Віруна, Кандиби, Луцьківа, Лібовича, тексту програми УРСС і «Нотаток», підсудний Лук'яненко й інші члени УРСС ставили своєю метою боротьбу проти радянського державного і суспільного устрою, боротьбу проти КПРС і марксистсько-ленінської теорії, за відрив Української РСР від Союзу РСР і створення так званої «Самостійної України» й інші ворожі антирадянські дії (стор. 4).

Чи містять вказані дії ознаки такого злочину, як зрада батьківщини?

Як безпосередній об'єкт цього злочину виступає зовнішня безпека СРСР. Закон конкретизує поняття зовнішньої безпеки, яка включає в себе: державну незалежність, територіальну недоторканість або воєнну могутність СРСР («Учебное пособие по советскому уголовному праву», за редакцією Якубовича і Владімірової, стор. 24).

Об'єктивна сторона зради батьківщини докладно описана в самому законі.

Стаття 56 Кримінального кодексу УРСР містить вичерпний перелік дій, які складаються на зраду батьківщини. Це наступні дії, вчинені громадянами СРСР на шкоду державній незалежності, територіальній недоторканості або воєнній могутності СРСР:

- перехід на сторону ворога,
- шпигунство,
- видача державної або військової таємниці чужоземній державі,

- втеча за кордон або відмова вернутися з-за кордону до СРСР,
- подання чужій державі допомоги в проведенні ворожої діяльності проти СРСР, і також
- змова з метою захоплення влади.

Суб'єктивна сторона зради батьківщини характеризується навмисною провиною.

Намір при зраді батьківщини може бути тільки прямий: зрадник не тільки передбачає можливість завдати шкоди зовнішній безпеці Радянської держави, вчиняючи злочин, але й бажає такої шкоди (цит. «Учебное пособие», стор. 31).

Далі в цьому ж посібнику відзначено цілком справедливо, що «визнання можливості вчинити зраду з побічним наміром приводило в минулому до необґрунтованого поширення поняття про зраду батьківщини» (там же, стор. 31).

Які ж дії я вчинив, що мене покарано як зрадника?

Я не перейшов на сторону ворога, я не займався шпигунством, я не вчинив ні однієї з дій, перелічених диспозицією статті 56 Кримінального кодексу УРСР. Львівський обласний суд при всій його суб'єктивності не зміг вказати у вироку ні однієї з дій, передбачених ст. 56, ч. 1, КК, спрямованих проти зовнішньої безпеки СРСР, як безпосереднього об'єкту зради батьківщини.

І проєкт програми УРСС, і «Нотатки», і зізнання свідків, і навіть суперечні проєктові програми УРСС і «Нотаткам» вимушені зізнання засуджених, — всі докази говорять про те, що ні мої думки, ні мої дії (як і думки й дії інших засуджених) не спрямовані проти безпеки СРСР, а саме — проти державної незалежності, територіальної недоторканості або військової могутності СРСР.

Як видно із заключного формулювання обвинувачення, мені ставиться у провину, нібито я ставив своєю метою боротьбу проти:

- радянського державного і суспільного ладу,
- КППС і марксистсько-ленінської теорії, боротьбу за
- відрив Української РСР від СРСР і створення так званої «Самостійної України» та
- інші ворожі антирадянські дії.

Вище показано, що твердження про те, що я мав намір боротися проти радянського державного і суспільного устрою, необґрунтовані і суперечать проєктові програми УРСС, «Нотаткам» і лекціям — документам, які склалися не в кабінеті слідчого, а на волі, і які об'єктивно відображують мої думки в різні періоди часу. Як необґрунтоване, вищезгадане твердження не повинне ставитися за провину.

Твердження про начебто наявний намір боротися проти КПРС і марксистсько-ленінської теорії, необґрунтоване і немає в цьому жадного державного злочину.

Кажучи про наявний до половини 1960 року намір скористатися статтею 17 Конституції СРСР для виходу УРСР із Союзу РСР, суд вживає слова «відрив», «відторгнення». Ці слова в загальноприйнятому вжитку визначають відділення з допомогою сили, себто акт насильницький, а не мирний.

У вступі до проекту програми сказано: «Справа створення самостійної України кінець-кінцем буде вирішуватися не тільки партією, але всім українським народом».

І на один уступ нижче: «Методи досягнення цієї мети — мирні, конституційні».

Ці пропозиції не залишають місця для двозначного тлумачення методів досягнення мети. Суд же, використовуючи такі слова, як «відрив», «відторгнення», надав прямо протилежного змісту тим методам наших дій, що ми їх думали проводити.

Сам же намір використати право виходу союзної республіки із складу СРСР не може бути злочином, як не може бути радянське право — антирадянським.

І вкінці, мені інкримінуються вироком «інші ворожі антирадянські дії».

Що ж це за «інші ворожі дії»? Чому суд не зволив хоч би тільки перелічити їх? Чим обґрунтовуються оті «інші ворожі дії». Взагалі ж, чи припустиме подібне твердження в такому документі, як вирок?

Лев Лук'яненко

(Із збірки «Українські юристи під судом КГБ», Мюнхен: в-во «Сучасність», 1968, стор. 57-70.)

ДО ГОЛОВИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР Д. С. КОРОТЧЕНКА

Голові Президії Верховної Ради Української РСР
Д. С. Коротченкові —
політичний в'язень Лук'яненко Л. Г. з Мордовії,
ст. Потьма, п/в Явас, п/с ЖХ 385/11

З А Я В А

Львівський обласний суд у закритому засіданні розглянув групову справу ч. 1, на підставі ст. ст. 56, ч. 1, 64 Кримінального кодексу УРСР 20 травня 1961 р. і засудив мене до розстрілу, Кандибу — до 15, Віруна — до 11, Лібовича, Луцьківа, Кіпиша і Боровницького — до 10 років позбавлення волі кожного.

26 липня 1961 року Судова колегія в кримінальних справах Верховного суду УРСР розглянула справу в касаційному порядку, і, залишивши без змін юридичну кваліфікацію дій Кандиби, Віруна, Лібовича, Луцьківа і моїх, замінила мені смертну кару на 15 років позбавлення волі, а Кіпишу і Боровницькому за новими статтями призначила по сім років ув'язнення, замість десяти.

І вирок обласного суду, і ухвала касаційної інстанції є незаконними через грубе порушення не тільки Деклярації прав людини, радянського процесуального законодавства, але і найелементарніших прав людини при проведенні попереднього слідства і на суді.

Слідчі УКГБ Львівської області застосовують систематично і постійно такий незаконний засіб, як підсаджування до арештованих громадян у камери своїх агентів.

У нашій справі чекісти підсадили сексотів до всіх сімох звинувачених, у справі Коваля і Грицини — до всіх 20, у Ходорівській групі — до всіх шістьох звинувачених. Так було в 1961-1962 роках, так продовжувалося в наступні роки і мало місце в 1965-1966 роках при проведенні попереднього слідства у справі М. Гориня, М. Масютка.

За інструкціями слідчих ці сексоти розповідали в камері різні нісенітници антирадянського змісту, провокували на розмови,

поводилися безтактно, нахабно або бридко і загалом створювали нестерпні умови, намагаючись вселити думку, що всі наші людські права залишилися по той бік в'язничного муру, а тут, у слідчому ізоляторі КГБ, з нами зроблять усе, що їм заманеться, як зробили ці ж органи з Тухачевським, Гамарником, Микитенком, Соколовським і тисячами і тисячами інших безвинних людей. Даватимемо покази чи не даватимемо — не має принципового значення: раз чекісти арештували, значить, уже не вернешся на волю. Поведінка у слідчому ізоляторі має лише те значення, що при згоді підписувати формулювання слідчого швидше припинять мучити в тюрмі, швидше засудять і швидше відправлять на схід у табір (якщо не розстріляють), а там уже легше. А якщо упиратимешся і доведитимеш свою правоту — сидітимеш більше, а кінець однаковий — засудять. До того ж обстоювання своєї правоти дратує слідчих, і чим упертіше арештований доводить свою невинність, тим вони лютішають і тим більше завдають страждань у слідчому ізоляторі. Ніби для підтвердження цих слів сексота в камері, у слідчому кабінеті начальник Управління полковник Шевченко сказав мені: «Можете упиратися. Ми маємо час. Кодекс дає нам для слідства два місяці, але, якщо нам буде потрібно, ми будемо тримати вас п'ять-вісім місяців, але доможемося свого, і ви покажете те, що нам потрібно».

Львівський КГБ, діючи на звинуваченого круглодобово то в кабінеті слідчого, то в камері доводить психіку недосвідчених громадян до повного пригнічення, коли людина стає абсолютно байдужою до всього на світі: до самої справи, до своєї майбутньої долі, до долі товаришів, сім'ї, навіть до своєї чести. Пригнітивши свідомість, вони тим самим ослабляють її контроль над інстинктами, і тоді, відгріваючи інстинкти, зокрема інстинкт самозбереження, вони домагаються від людей фантастичних показів. Така фантастичність проявилася, наприклад, при зведенні віч-на-віч з Лібовичем у його заяві про те, нібито я погрожував йому смертю на випадок зради організації. Люди підписують різні вигадки слідчих на своїх товаришів, на самих себе. Потім деякі падають ще нижче і, здавшись на ласку КГБ, починають підписувати протоколи «своїх» показів, навіть не читаючи їх, а далі дають згоду на співпрацю з КГБ. Тоді чекісти їх самих підсаджують до інших звинувачених, і вони починають тепер уже самі писати доноси на інших (як досі писали на них), допомагаючи КГБ зфабрикувати справу на нових людей.

Жалюгідні люди!

Але яка повинна бути совість у тих, хто, прекрасно розуміючи, що перед ними не вишколені іноземні агенти, доводити їх до такого гидкого стану лише за те, що вони

насмілились висловити свій власний погляд на світ?

Коли В. Луцьків погодився на співпрацю з КГБ, його посадили в камеру до Романа Гурного (у справі Коваля і Грицини). У камері вони посварилися через дрібниці, і тоді Луцьків у дописах почав писати вигадки на Гурного. Слідчі оформили ці доноси відповідним чином. Львівський обласний суд присудив Гурного до страти, яку Верховний суд УРСР замінив 15-ма роками ув'язнення.

Намірившись засудити людину, слідчі не дуже зважають на те, що якесь твердження не відповідає дійсності. Головне, аби знайшлася людина, що підтвердила б його. Так, коли мене допитували про Й. Войцеховського і я твердив, що він не має відношення до справи, начальник УКГБ полк. Шевченко сказав мені:

«Лук'яненко, невже вам жалко його?»

Отже, головне не в тому, щоб знайти істину у справі, а в тому, щоб підшукати бодай одного суб'єкта, який би погодився підписати протокол або показати в суді хоч і задалегідь відому і йому самому і КГБ брехню.

Зі мною в камері сидів агент на псевдо Нестор Цимбала. Він багаті розповідав про діяльність Організації українських націоналістів (ОУН). І хоч у суді мені не поставили жадного питання про цю партію і сам я не сказав ні слова про неї, у вирочі суд (порушивши принцип безпосередности судового розгляду) записав:

Знаючи про розгром українських буржуазних націоналістів і, зокрема, Організації українських націоналістів (ОУН) у західних областях УРСР ...

Я по суті нічого не знав про ОУН до арешту. Цимбала, тобто КГБ, познайомив мене з нею, потім видав своє знання за моє і, таким чином, чекісти одержали «факт» (хоч нічим іншим це і не підтверджується); якби я не «пожалів» Войцеховського і погодився підтвердити чекістські вигадки — це був би також «факт». Мирон Йовчик (із групи Коваля і Грицини) хотів придбати вибухівку для видобування каменю на хату, яку він заходився був будувати. Слідчі примусили С. Покору показати, нібито він думав її придбати для диверсії. Цей єдиний показ став «доказом» для звинувачення Йовчика в диверсійному акті і його засудили до 15 років позбавлення волі. Так виготовляються «факти» для звинувачення людей у найтяжчих злочинах.

З трибун з'їздів і конференцій, на сторінках газет і журналів, із радіо ми постійно чуємо про відновлення законности і торжество радянської демократії, чуємо про те, що радянська

держава — найдемократичніша в світі держава народу, а в тих закутках, де діють чекісти, де вирішується питання жити чи не жити людині — у тих закутках панує сваволя, про яку народний суверен влади має найменше уявлення.

1962 року вся Україна знала про суд над М. Глезосом. Газети друкували статті і фото із зали суду. Народ чимало довідався з життєпису Глезоса і прочитав чимало статей, у яких висловлювався бурхливий гнів на адресу грецької буржуазії, що створила в країні поліцейську державу, тримає народ у безправ'ї і так жорстоко судить (його тоді присудили були до чотирьох років позбавлення волі) за політичну діяльність. А що знав український народ про суд у тому ж 1962 році над 20 особами у Львові, з яких чотири присуджені до страти? За допомогою Луцьківа, С. Покори та їм подібних, цих людей звинуватили і в терорі, і в диверсії, і в націоналістичній пропаганді, хоч насправді вони не убили жадної душі, не підірвали жадного об'єкту, не поширили жадної листівки.

Що знав український народ про суд у Львові в тому ж таки 1962 році над шістьма чоловіками з Ходорівського району, з яких Михайло Проців розстріляний?

Тернопільський обласний суд 1961 року засудив групу Миколи Апостола в складі п'яти осіб, а 1962 року — групу Богдана Гогуса в кількості п'яти осіб, при чому Гогуса присуджено до страти. Що знав наш народ про ці суди? Нічого, бо всі ці суди були закриті.

Народ знає з газет, радіо про суд в Іспанії над Хуліаном Грімау, про долю Гізенґи, про протест американського сержанта проти В'єтнамської війни, але він нічого не знає про свого земляка Анатолія Лупиноса, якого засуджено за політичні переконання і в місцях ув'язнення доведено до цілковитого каліцтва. Тепер він у своїх 32 роки повний каліка і повільно конає в неволі на чужині.

Що міг довідатися народ з газет чи радіо про хвилю арештів і судів 1965-1966 років? Нічого. Він має докладну інформацію про роботу Нью-орлінського прокурора Гаррісона для розслідування вбивства Кеннеді, але він зовсім не знає, кого арештовує прокурор Львівської області; він знає кількість арештованих у Греції, але не знає, скільки арештовано в Івано-Франківську і що робиться у тюрмах КГБ.

Необізнаність народу з роботою КГБ дає йому майже необмежену владу над людьми, що потрапляють до його рук. Прихованість роботи КГБ від громадськості дає йому можливість грубо порушувати закони радянської держави.

За допомогою агентів слідчі КГБ організують обмін записками між арештованими в одній справі з різних камер.

Підробляючи почерки, вони від імени кореспондентів посилають свої записки з відповідною інформацією та запитаннями. Якщо звинувачений не пише до свого товариша ніяких конкретних фактів, тоді вони намагаються посіяти недовір'я, а потім і ворожнечу між ними. Після певної стадії обробки агент у тій чи іншій формі намагається навіяти думку, що «все пропало, рятуйся сам, як можеш!» При чому оце «як можеш» означає не «відстоюй правду, не зважаючи ні на що, хоч сам, відстоюй і не дай нав'язати тобі фальшиві звинувачення», а лише таке: «На тебе набрехали, брешти й ти на інших; інші шукають ласки слідчого — шукай і ти». Після кількох записок вкрай занепадницького духу від свого товариша, навіювання агента не здаються абсурдом. Якщо людина і не повірить їм, червячок сумніву, посіяний у душу, поступово робитиме своє діло. Чекісти — артисти: вони уважно слідкують за поведінкою людини в ізоляторі і припиняють листування якраз тоді, коли сумніви в фальшивості записки ще не розсіяні. А якщо вони помітили сумніви щодо агента, вони поспробують розвіяти їх, підсунувши, наприклад, книжку «Князь срібляний» Толстого.

За допомогою агентів львівський КГБ намагається активно впливати на світогляд звинуваченого. Так, мені (як і моїм однодільцям) вони розповідали силу-силенну різних жадлих вчинків представників влади. Несправедливість, ясна річ, викликала обурення. Це обурення потім брали як доказ антирадянської настроєності.

Складається враження, ніби сам КГБ спочатку намагається прищепити антирадянський світогляд, а потім покарати за нього.

У період розкриття культу особи Сталіна, у доповіді секретаря ЦК КПРС указувалося (як на один з факторів, що підтверджував безконтрольність КГБ) на відсутність спеціального Положення про діяльність цього органу. Не знаю, чи прийнято Положення про діяльність КГБ після XX з'їзду КПРС, але в усякому разі не може бути віднесено до дозволених (законних) тактичних засобів розслідування такий захід, як підсаджування агентів і за їх допомогою фізичне і психічне тероризування, перекручування дійсних і фабрикація цілком довільних фактів тощо, бо ці засоби не стільки сприяють розкриттю істини, скільки допомагають зфабрикувати будь-яке звинувачення. Застосування цих засобів перекреслює нанівець усі права громадянина і ліквідує ознаки демократичності політичного ладу. Коли законодавець у ст. 22 ч. 3, КПК УРСР записав: «забороняється домагатися показань обвинуваченого шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів», він, безперечно, мав на увазі заборону і такого заходу, як підсаджування агентів.

Якщо в КГБ Львівської області вважають, що вказаних вище заходів недостатньо для зломлення волі звинуваченого (або йому потрібно для іншої мети), воно застосовує хемічні засоби. В Мордовії у сьомому таборі В. Луцьків розповідав 1962 року мені і С. Вірунові, що йому вдалося підслухати, як наглядачі львівського ізолятора поблажливо дорікали один одному за те, що через неузгодженість дали йому в їжі подвійну порцію наркотиків. Про застосування наркотиків до мене я готовий подати покази повноважній комісії, котра зайнялась би розслідуванням незаконних методів проведення попереднього слідства у нашій справі.

Не викинули львівські чекісти із свого арсеналу і таке знаряддя добування «істини», як кулак. Не за сталінських часів і навіть не 1955 року чекіст Гальський бив Михайла Осадчого, кандидата філологічних наук, викладача Львівського університету. Отже, і після смерті Сталіна при проведенні попереднього слідства КГБ застосовує не тільки ті засоби, що передбачені Кримінально-процесуальним кодексом, але і «доповнення» із свого горезвісного минулого досвіду.

Нагляд за проведенням попереднього слідства слідчих КГБ у нашій справі здійснював заступник прокурора Львівської області Старіков. Стаття 20 Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік встановлює:

Прокурор обязан во всех стадиях уголовного судопроизводства своевременно принимать предусмотренные законом меры к устранению всяких нарушений закона, от кого бы эти нарушения не исходили.

Як же прокурор Старіков виконував функцію безстороннього охоронця закону? Він ходив по камерах і бачив, що з нами сиділи підставні особи — і не запротестував проти цього порушення ст. 22 КПК УРСР. Він був присутній при допитах у кабінеті слідчого, але замість коректного ставлення вивертав грубі нецензурні лайки; замість направляти слідство по шляху об'єктивного дослідження обставин справи, він кричав: «Раздавим!»

Заперечуючи право народу на створення незалежної держави, Старіков заявляв, що Україна не могла б існувати самостійно без союзу з Росією, бо, мовляв, її обов'язково хтонебудь завоює. Іншими словами, український народ не здатний ні створити незалежну державу, ні захистити її. Чим відрізняються ці думки від гебельсівських «теорій» про повноцінні і неповноцінні раси і народи? Ми доволі наслушалися від розенбергів, борманів та їм подібних расистів різних тверджень про нижчість українського народу (як і інших слов'янських народів). І якщо нам говорять ту

саму думку представники сусіднього російського народу, то нам від цього ніскільки не легше.

І Денісов, і Сергадєєв, і Старіков — ці охоронці української радянської суверенної держави — давно живуть на Україні, проте не вивчили нашої мови. Навпаки, вони ставляться з погордою і зневагою до неї, до літератури і культури нашої, і кожен їх крок свідчить про їхню шовіністичність. До нас же вони проявляли люту ненависть. Знаючи, що переслідування за політичні переконання суперечать Деклярації прав людини та Конституції УРСР, вони доклали максимум зусиль, щоб приховати нашу справу від радянської громадськості. Для дезінформації людей у тих місцях, де ми жили, були розпущені різні небиліці. Наприклад, у Глинянах, де я мешкав, поширили чутку, нібито під час арешту в мене вилучили радіостанцію, долари, велику кількість антирадянської пропагандивної літератури американського виробництва і що загалом я — американський шпигун.

Коли львівський КГБ переконався, що йому вдалося приховати правду від людей, він і пішов на зміну звинувачення з антирадянської пропаганди на зраду батьківщини, а представники обласної і республіканської прокуратур санкціонували це.

Показовим є й такий факт. Під час перебування в ув'язненні в Мордовії у В. Луцьківа пробудилася совість і він написав заяви до офіційних інстанцій про фальшивість своїх показів у нашій справі, зокрема в заяві до ЦК КП України в жовтні 1965 року.

Приблизно ж тоді Луцьків написав ряд заяв до офіційних інстанцій про фальшивість своїх доносів на Р. Гурного, а також просив Гурного пробачити його за це. Гурний пробачив Луцьківу. Це його особиста справа, як він оцінює падіння і підлість Луцьківа та йому подібних, безпринципність і блазенство яких до певної міри сприяли свавіллю чекістів (і закінчилися розстрілом Коваля і Грицини в їхній справі). А як реагувала прокуратура УРСР, коли Луцьків звертався із заявами? Згідно ст. ст. 367, 370 КПК УРСР, вирок у справі Гурного (як і в нашій справі) належало скасувати і скерувати справу до нового розгляду. Проте прокуратура не опротестувала незаконний вирок. Либонь вона також простила?...Гурний простив Луцьківа, а прокуратура УРСР простила львівський КГБ? Але якщо оцінка Гурного — його особиста справа, то діяльність прокуратури — це не приватна справа. Прокуратура — державна установа, створена для нагляду за законністю в державі. І якщо вона серйозно сприймає те, що згруповано й надруковано під такими назвами, як «Конституція», «Кримінальний кодекс», «Кримінально-процесуальний кодекс», то вона зобов'язана дбати про дотримання норм цих законів не тільки громадянами, але й службовцями, в тому числі й такої

установи, як Комітет державної безпеки.

Гласність суду — одне з основних демократичних прав українського народу, тому воно проголошене ст. 91 Конституції УРСР і внесене до Кримінально-процесуального кодексу УРСР як основна засада демократичності судового процесу в радянській державі на Україні.

Якщо для радянської держави *Salus populi suprema lex est* (благо народу є вищий закон) і якщо в законах радянської держави закріплено благо народу (а треба думати, що повинно бути саме так), то дотримання виконавчою владою законів держави чи порушення їх править за показник: служить ця виконавча влада інтересам народу, чи вона свої власні інтереси ставить вище інтересів народу?

Гласність суду дає можливість народові наглядати за роботою суду і не дає можливості засудити людину незаконно: публічність судового процесу — запорука законності в діяльності органів правосуддя.

Деклярація прав людини проголошує право кожної людини на об'єктивний суд. З виникненням буржуазної демократії об'єктивності суду старалися досягнути створенням суду присяжних. Крім того суддям забороняється займатися політичною діяльністю: доки людина займає посаду судді, доти вона не може бути членом жадної політичної партії. Наскільки цими організаційними заходами досягається об'єктивність, видно з того, що в царській Росії (цій, за словами Леніна, «тюрмі народів») суд виправдав Віру Засуліч, що вчинила була замах на петербурзького градоначальника Трепова.

Судом першої інстанції для політичних справ є обласний суд, що обирається обласною радою депутатів трудящих за рекомендацією партійних органів. Голова Львівського обласного суду Рудик, під головуванням якого відбувався процес у нашій справі — член КПРС. Його політичні переконання — це політика КПРС. Політичні переконання не одежина, яку можна довільно одягати і роздягати, а внутрішня властивість людини, що зумовлена цілком певним світоглядом і способом мислення. Комуніст і на партзборах і в залі суду залишається однією і тією ж людиною, ідучи в суд вирішувати долю людини, він не може залишати свої партійні пристрасті в гардеробі суду, як калози; він несе їх у залю суду і діє під їх постійним впливом.

Як відомо з законів, радянська держава ставиться до громадян незалежно від їхнього світогляду: магометанин, комуніст, католик — усі мають однакові політичні, трудові, пенсійні та інші права. Але партія ставиться неоднаково: вона

пропагує одну ідеологію і бореться проти всіх інших.

Справу, у якій мене арештували, Львівський обком партії роз'яснив як антипартійну. Для Рудика, як комуніста, це означало, що мої дії йшли всупереч його особистим переконанням і тим самим усупереч його особистим політичним інтересам. Сівши в крісло судді, він дивився на нас, як на особистих політичних ворогів. Будучи комуністом як суддя в політичній справі, він опинився суддею в своїй власній справі, що є порушенням одного з основних принципів об'єктивності суду, а саме *Nemo iudex in causa sua* (ніхто не суддя в своїй власній справі), що прийнятий загально ще з стародавніх римських часів.

Воля каральних органів Львівської області dokonana: нас загнали за колючий дріт у Мордовію на примусову працю за любов до України та прагнення до її незалежного державного існування. Таке прагнення визнається нормальним і законним для всіх людей: для азіятів, для африканців, для всіх інших народів світу, тільки не для українців. Українці не сміють і думати про державну самостійність. Щоправда, існує такий папір, як Конституція УРСР, яка проголошує: УРСР зберігає за собою право виходу зі складу СРСР, але Сталін з опричниками Ягоди, Єжова, Берії привчив людей дивитися на Конституцію (як і на інші закони держави), як на пусті папірці: закони законами, а порядки порядками. Закони приймаються, змінюються, існують своїм ладом, а політичний режим існує своїм ладом. Кожний має свою традицію й історію, що практично мало пов'язані між собою.

На попередньому слідстві я сказав слідчому Денісову, що агітація за відокремлення УРСР від СРСР не складає жадного злочину, бо ст. 17 Конституції СРСР проголошує право виходу союзної республіки зі складу СРСР (а значить і право агітації за використання цього права), на що Денісов відповів, піднявши Конституцію над головою:

«Конституция существует для границы».

Другий раз, коли я говорив, що свою мету вбачав у тому, щоб поставити питання про вихід Української РСР зі складу СРСР на вирішення референдуму населення УРСР або Верховної Ради УРСР, Денісов сказав:

Если бы вам даже удалось организовать демонстрации в Киеве, Львове и других больших городах Украины, если бы на эти демонстрации вышла масса народа с транспарантами, плакатами с требованием выхода Украины из Союза, неужели, ты думаешь, правительство не пустило бы войска, чтобы раздавить демонстрации. Для чего б они тогда и стояли по городам.

Ось слова людини, що не пояснює, а робить політику, ось реальна дійсність!

1964 року я написав скаргу з приводу своєї справи до прокуратури СРСР. У відповідь на цю скаргу заступник Генерального прокурора СРСР Маляров писав, що мої дії Львівський обласний суд кваліфікував правильно як зраду батьківщини, бо вони, мовляв, були спрямовані на шкоду територіальній недоторканості СРСР. Далєбі, вельми!

Значить, Маляров уважає Радянський Союз не за союзна державу, не за союз рівноправних республік, а за унітарну державу! Вельми красномовне визнання високого стража законності союзного масштабу!

У його тлумаченні виходить, що ст. 56 КК УРСР, говорячи про територіальну недоторканість, має на увазі захист не території союзної республіки, а недопустимість виходу союзної республіки зі складу СРСР.

Щож, таке тлумачення не суперечить великодержавній шовіністичній політиці, яку царський уряд постійно проводив щодо України з часів Петра I. Прагнення українців до автономії розцінювалося царськими посіпаками до революції як зрада батьківщини. І тепер Маляров, Дядков, Старіков, Сергадєєв, Денісов і іже з ними також розцінюють прагнення українців до рівного становища з іншими народами світу як зраду батьківщини. Виріши з російських шовіністичних традицій, вони надіються, либонь, продовжувати вічно стару політику.

Це — реальність. Денісови тримають у руках державну машину на Україні. Вони визначають, що таке зрада, що не зрада; вони заганяють людей у табори; вони віднімають життя і примушують працювати по кільканадцять років запівдарма в нелюдських умовах. Це реальність. Проте, ця реальність тхне мертвотиною, бо вона не тільки породжена вчорашнім днем, вона живиться вчорашніми ідеями, вона намагається вчорашнє зробити теперішнім і майбутнім.

Коли імперія Романових проводила колонізаторську політику щодо України, вона діяла в дусі своїх законів і своєї ідеології; вона діяла в тому колонізаторському дусі, що й тодішні Англія, Франція, Австро-Угорщина, Португалія тощо; вона діяла в дусі, що панував тоді в цілому світі. Але, коли шовіністи намагаються проводити подібну політику сьогодні, вони діють проти законів радянської держави, проти марксистсько-ленінської ідеології, проти антиколоніалістичного духу сучасної доби.

Тепер, коли існує не імперія Романових, а Радянський Союз, шовіністи виступають як порушники законів, а не охоронці їх, бо якими б софістичними викрутками не намагалися витлумачити ст. 17 і ст. 14 Конституції СРСР і УРСР у дусі відсутности права на самовизначення, здоровий глузд постійно долає софізми і

наполегливо твердить: право виходу республіки зі складу Союзу РСР є право, а не його відсутність, і ніколи не можна замінити слів про надання права словами про заборону його, як не можна взаємозамінити слова «взьми» і «не руш».

Журнал «Радянське право» (№ 1, 1966 р.) писав:

Україна, як і кожна з союзних республік, у всякий час за своїм бажанням має право вийти з складу Союзу РСР. Право виходу союзної республіки, яке не може бути ні скасоване, ні замінено союзною владою, дає можливість народу союзної республіки виявити свою волю з найважливішого питання — про форму своєї державности.

Ось тлумачення конституційного права на відокремлення, що подала редакція офіційного юридичного журналу в передовій статті. Ясніше ясного. Україна має право вийти зі складу Союзу, громадянин республіки має право агітувати за вихід.

Хто діє справедливо — діє відкрито; хто судить законно — судить публічно. Денісови знають, що розправляються з українськими патріотами всупереч радянським законам і тому всіляко приховують своє кривосуддя від людського ока.

Переслідування людей, що хочуть скористатися конституційним правом на відокремлення, суперечить марксистській теорії, яка завжди включала в себе право націй на самовизначення. Право націй на самовизначення завжди було складовою частиною програми КПРС. І якщо людина на ділі комуніст, а не тільки формально, вона не може виступати проти права українського народу на самовизначення. Тому дії Денісова, Серґадеєва та їм подібних пережитків сталінських часів стоять в такому ж кричущому протиріччі з марксистською теорією, як і з радянськими законами.

Мільйони людей у вузах і в системі партійної освіти вивчають твори класиків марксизму та програмні документи, в яких з національного питання звучить тільки одне — марксистсько-ленінці завжди були за право націй на самовизначення. Щоб не показати цим масам, наскільки Денісови далекі від марксизму, вони змушені ретельно приховувати від цих мільйонів свою роботу і процеси в так званих антирадянських націоналістичних справах.

Нарешті третій фактор — дух епохи.

У XIX сторіччі він мало псував нервів катам України, бо то була епоха колоніалізму. Колоніальне гноблення було, так би мовити, узаконене явище. Здирства царату на Україні не могли значно вплинути на міжнародний престиж російської імперії, бо подібні здирства робили в своїх колоніях Австро-Угорщина, Португалія та інші імперіалістичні держави. Але в XX сторіччі, коли луснули одна за одною колоніальні імперії і з виру

бурхливих подій вирости могутні сили національного визволення, коли ці сили визначають дух сучасної епохи і дають їй прапор, — у цю епоху намагання придушити прагнення українців до національної свободи виглядає страшним анахронізмом і страшною несправедливістю.

Прагнення шовіністів продовжувати ветхозавітну політику призвело до величезного лицемірства. З одного боку, Радянський Союз і УРСР підписали статут ООН, що проголосив право всіх націй на самовизначення. 14 грудня 1960 року уряд УРСР підписав Деклярацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам. На міжнародних трибунах з уст радянських діячів постійно лунають палкі слова підтримки борців за демократію та національну свободу. Проводяться конференції, на яких приймають резолюції, подібні ось до такої:

Мы не можем быть спокойны, пока на земле льется кровь за свободу, священная кровь наших братьев, мужественно вставших на защиту демократии, свободы и независимости своих народов...

Вторая Советская конференция солидарности народов Азии и Африки от имени всего советского народа заявляет свой гневный протест против кровавых империалистов и требует немедленно прекратить преследования и расправу над патриотами и борцами за свободу народов, положить конец разнузданному террору, геноциду и апартеиду, освободить всех политических заключенных.

Мы призываем, кому дороги идеалы свободы, демократии и справедливости, выступить единым фронтом против всяких репрессий и преследований борцов за национальную независимость, за ликвидацию колониальных и расистских режимов.

Мы требуем:

Свободу борцам за независимость!

Немедленно прекратить преследования патриотов!

(Из резолюции Второй Советской конференции солидарности народов Азии и Африки в Баку 8-10 мая 1964 г.)

Справжній гімн демократії та національній незалежності! Але що вартий цей гімн, коли в радянських тюрмах і таборах також сидять борці за незалежність і розширення демократичних свобод, коли шовіністи найжорстокішим чином переслідують борців за незалежність України. При чому, щоб підірвати коріння для відродження ідеї державної незалежності, намагаються знищити в українському народі історичну свідомість (що лише й здатна згуртувати всі шари нації в єдиний кулак у боротьбі за самозбереження) і прищепити йому почуття безбатченка.

Теперішні покоління нашого народу позбавлені духовних надбань своїх дідів і прадідів. У русифікованих учбових закладах українцям викладають історію розвитку продуктивних сил та

історію російських царів, не історію нашого народу. І чим жили наші предки, теперішні українці не знають, бо з численної когорти українських філософів видані твори лише Г. Сковороди (і то не повністю); праці українських економістів, істориків, публіцистів (навіть ті, що видавалися до революції в Росії) тепер заборонені; багато прозаїків заборонено зовсім, а інші видані не повністю; такі сфери духовного життя наших пращурів, як музика, живопис тепер у повному занедбанні.

Заховавши від теперішніх поколінь багатющу духовність наших предків, легко було вселяти думку, що в нашому минулому немає нічого, що було б гідне уваги. Тим самим нищилась у народі свідомість духовної єдності поколінь, що протягом багатьох століть була могутньою зброєю єднання і дала можливість українцям витримати всі випробування долі і пережити татаро-монгольську навалу, панське ярмо, турецькі зазіхання і царську окупацію.

З одного боку, дії цілком відповідні духові сучасної доби: всіляка підтримка закордонних борців за демократію та національну незалежність, а з другого, страшенний консерватизм: придушення борців за демократію та національну незалежність всередині держави, намагання відгородитися від світового історичного процесу. А звідси прагнення приховати від широкого світу свої розправи над українськими патріотами з допомогою таємних слідств, закритих судів та ізольованих місць ув'язнення.

Таким чином, каральні органи на Україні діють таємно від народу тому, що переслідування за ідею виходу УРСР зі складу СРСР суперечить, поперше, законам Радянського Союзу, подруге, марксистській ідеології, потретє, духові сучасної антиколоніальної епохи.

Позиції російського шовінізму на Україні тепер незрівняно слабші, ніж були до революції. І не тільки через вищевказані фактори. Будучи гальмом суспільного прогресу і ставши на заваді розвиткові нашої мови, літератури й усієї національної культури, він не має жадної моральної підтримки. За опору йому править груба фізична сила (військові гарнізони, як сказав слідчий Денісов) і страх наших батьків. Але на одній лише силі ніколи ніщо довго не трималося, а страх також не вічний. Він, як і все на світі, явище минуле. Щоб він існував, його треба постійно підтримувати. Його й роздмухували безперестанку смертями, тисячами безвинних смертей. Чим і залякали наших батьків. Але після війни народилося і вже виросло нове покоління, що не знає страхів терору і не скуте жахом.

Воно — молодий господар країни. Йому належить майбутнє, а воно починає розуміти, яке небезпечне для батьківщини

відгороджування від інших народів. Воно розуміє, що самоізоляція від інших ідей означає збіднення, обкрадання самого ж себе. «Хто цурається і людей і ідей, той бідніє душею все більше і більше, опускається все нижче і нижче» казав Жюль Мішель.

У наш час бурхливого промислового розвитку і зокрема технічних засобів інформації ізолювати людей від сторонніх ідей стало майже неможливо. Шовіністи можуть замкнути на замок філософів Кононовича-Горбацького і Костельника, економістів Осадчого і Левицького, істориків Полетику і Грушевського, етнографів Номиса і Шухевича, мовознавців Житецького і Потебню, публіцистів Драгоманова і Павлика, вони можуть навіть пересипати їхні твори магнієвою стрічкою в книгозбірні і запалити, але вони не спроможні повісити замки на численні канали різноманітної зовнішньої (і внутрішньої) інформації з новими ідеями. А кожний струмінь нової інформації несе новий свіжий дух, що руйнує старий підмурівок шовіністичної будівлі. У них ще вистачить сили задушити ув'язнених, але не можна ув'язнити сучасний дух, що постійно породжує тисячі таких, як ми.

Проект програми УРСС, що був головним доказом моєї «вини» у 1961 році, закінчувався словами, які я повторюю ще з більшою певністю:

«Торжество радянського закону буде і нашим торжеством».

Якщо Ви, громадянине Коротченку, не хочете спільно з російськими шовіністами грати роль гальма на шляху розвитку української нації, вживте заходів для відновлення режиму законности на Україні.

Мордовія, 11 табір, центральний ізолятор.
Травень 1967 року.

Лев Лук'яненко

(Із збірки «Українські юристи під судом КГБ»,
Мюнхен: в-во «Сучасність», 1968, стор. 71-88.)

ЛИСТ ДО КОМІСІЇ ОХОРОНИ ПРАВ ЛЮДИНИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ

Ми, українці — політичні в'язні, звертаємося до Вас як до найвищого органу охорони прав людини. Нас заарештовано за те, що ми домагалися поліпшення стану українського робітництва і захищали права української мови, шкільництва і культури. Постільки ці вимоги дозволені конституційно, ми і далі їх підтверджуємо. Не спромігшись зломити нас морально, органи КГБ стараються звести нас біологічно з інтелектуалів до примітивів.

Минулого року Лук'яненко забрано 3 березня до Владімірської тюрми, де він просидів до вересня. Там домішувано йому до поживи хемікалій, що спричинювали отруєння. При цьому йому дано до пізнання, що при довшому діянні отрути організм людини дегенерується.

Також і в таборі домішують отрути до поживи. Ми перевели ряд досліджень і переконались у цьому. Симптоми отруєння такі: 10-15 хвилин по спожитті їжі з'являється легкий тиск у скронях, який згодом переходить у нестерпний біль голови. Важко зосередити будь-яку думку, навіть написати листа додому. Читаючи абзац, забувається при кінці, що написано спочатку. Щоб прийти до нормального стану, треба голодувати 24 години. В такий спосіб ми чергуємо дні посту з днями отруєної поживи.

Харчові пакунки з дому ще міцніше отруєні, так що нам довелося їх викинути цілковито, хоч дозволено нам їх одержувати тільки двічі на рік. А пожива в таборі виносить 2000 калорій на день.

Так було останнього року, як і цього. Симптоми отруєння дещо інші: 10-15 хвилин по спожитті надходить легке оп'яніння, потім з'являються міцні корчі в центрі мозку, тремтіння рук, неспроможність скупчити будь-яку думку. Болі голови тривають днями.

Коли ми поскаржились таборовим властям, що нас отруюють, нас переведено до окремих камер з матовими вікнами, де крім ґрат ще й сітка і жалюзії, які не перепускають денного світла, і ми

живемо цілий день при електричному освітленні, за винятком години денного проходу. В такий спосіб російські чиновники КГБ поводяться з українськими патріотами і чесними громадянами.

Шановна Комісіє! Якщо Ви вважаєте, що такі методи перевиховання людини незгідні з правом гуманности, просимо Вас піднести голос протесту.

Червень 1969

Михайло Горинь

Іван Кандиба

Лев Лук'яненко

(Із збірки «Українська інтелігенція під судом КГБ»
Мюнхен: в-во «Сучасність», 1970, стор. 234-235.)

РІК СВОБОДИ

Підготовку до звільнення з ув'язнення начальство почало на два місяці до закінчення терміну ув'язнення, подаючи мені для заповнення анкети про місце майбутнього проживання.

Через підслухування розмов у камерах та інші способи слідкування за політв'язнями адміністрація Владівірської в'язниці знала, що я мав намір після виходу з тюрми зупинитися на кілька днів у Москві, щоб відвідати матір Володимира Буковського, дружин Любарського, Балаханова та ще декого й поділитися з ними останніми новинами нашого бідного в'язничного життя. Та адміністрація, щоб приховати тюремну дійсність від людей, що нею цікавляться, 10 грудня 1975 року — в день традиційної голодівки протесту проти порушення в Радянському Союзі Загальної декларації прав людини ООН, схопила мене й відправила до Чернігівської в'язниці — поближче додому, хоч до звільнення залишався ще 41 день. У Чернігівській в'язниці сидів з місцевими арештантами і це трохи ближче познайомило мене з місцевими умовами, зокрема з розмірами русифікації.

Тому що в Рибінську мене визнали інвалідом II групи за станом психіки, тобто божевільним, я перед виходом з в'язниці хотів з'ясувати: звільнятимуть мене як нормальну людину чи як божевільну? Записавшись до начальниці лікарні на прийом, я попросив дати мені прочитати висновок Рибінської психлікарні. Вона відмовилася. Я спитав чи залишається чинним той висновок.

— Його не скасовано, — відповіла. — Але навіщо це вам? Уся лікарняна картотека разом з висновком Рибінської лікарні залишається в тюрмі. На волю ми її не передаємо і, якщо ви не будете продовжувати націоналістичну діяльність, Рибінський висновок ніяк не заважатиме вам у житті.

— Отже ви вважаєте мене за божевільного?

— Я нічого не вважаю. Ви в нас тимчасово.

Десь через тиждень мене викликали до лікарні. В кабінеті була завідуюча лікарнею і висока худорлява вже немолода вірменка. Під білим халатом яскраво поблискували нові латунні гудзики на зеленому кафтані. Завлікарнею представила її як

психіатра.

— Я не записувався на прийом до психіатра, — кажу.

— Ви що, боїтеся мене? — з посмішкою каже вірменка.

— Ми вважали за потрібне представити вас психіатрові перед звільненням, — каже завідуюча.

— Хто це «ми», — питаю, — лікарі чи кагебісти?

— А яка вам різниця? — відказує завідуюча.

— А що, між вами і ними немає різниці?

— Ми всі служимо одній партії, — відповіла вона.

— Чого ви так ненавидите радянську владу? — перехопила мову вірменка.

— А звідки власне ви мене знаєте? — питаю. — В медичній картці записано мої хвороби, а не переконання.

— Мені трохи розповіли про вас.

— Хто? Лікарі? То може б вам краще зняти білий халат і відкинути це прикриття.

— Можна і зняти. Я, ми, перш за все працівники МВС і мені хотілось би знати, чи продовжуватимете антирадянську діяльність, вийшовши ось днями на волю?

— А мені цікаво інше: божевільний я чи ні за вашими паперами? Я заявляю вам усне клопотання: прошу дати мені прочитати висновок психлікарні.

— Цей висновок — для нас. Ми не знайомимо з ним пацієнтів.

— Щодо божевільних — це можна зрозуміти, але нормальна людина повинна мати право знати всі документи, що її стосуються. Отже, або ви вважаєте мене за божевільного і тоді навіщо загалом мене викликали, або, коли ви мене не вважаєте за божевільного і викликали довідатися про мої плани на майбутнє, тоді у вас немає підстав відмовляти в клопотанні.

— А чого ви такий агресивний? Він завжди такий? — звернулася вірменка до завідуючої.

У такому дусі розмова тривала хвилин сорок і кінчилася нічим.

Незабаром я написав заяву начальникові спецчастини, щоб дозволив познайомитися з моєю особистою справою. Перед виходом з в'язниці я хотів подивитися, що наскладували за 15 років до мого виконавчого переведення.

Мене викликали до кабінету, принесли товстенну папку, але не дозволили самому перегортати її. Старий паперовий щур в окулярах категорично заявив: — Скажіть, що вам конкретно потрібно і я знайду і покажу вам, але всю справу не дам вам гортати. — І, побачивши в моїх руках олівець, грізно додав: — Виписувати зі справи нічого не дам!

За десять днів до звільнення викликав мене начальник КГБ Чернігівської області. Розмова у присутності старшого лейтенанта КГБ Деренчука була не вельми довга і ділова. Сказавши, що

мене вирішили нарядити, він спитав, де я думаю спинитися жити після виходу з в'язниці: у Чернігові в дружини чи у селі Хрипівці у батьків, щоб зробити відповідну підготовку. Я обрав Чернігів. Потім попитав його, що означає рибінська історія з погляду майбутнього життя на волі. Він відповів, що ні для праці, ні для будь-чого іншого не матиме свого впливу.

— Я знаю дві юридичні посади, де закон дозволяє посідати судженням юристам нотаріат і юрисконсульство, — звернувся я до нього. — Ви будете проти чи дозволите мені влаштуватися на одну з цих посад?

— Комітет не буде заперечувати. Влаштовуйтеся, працюйте на такій інтелектуальній роботі, — відповів. І далі: — Зовсім скоро ви вийдете з тюрми і дістанете можливість зустрічатися з різними людьми. До вас будуть приїздити знайомі люди і нам зовсім не байдуже, що ви їм розповідатимете. Ви маєте великий досвід і до вас звертатимуться за порадами. Нам не байдуже, що ви їм будете радити. Наша партія тепер за те, щоб якнайменше садовити людей. Ми повинні запобігати злочинам, але, якщо ви розгорнете ворожу діяльність, ми вас посадимо. Держава мусить захищатися, і якщо попередження не помагає, вона не зупиняється перед арештом. Зрозумійте це! Ви вже не молодий. Поживіть спокійно.

— Мені надокучила тюрма і я доклядаю всіх зусиль, щоб більше не потрапити до неї.

— Що значить не потрапити? Будете старатися маскувати ворожу діяльність чи не проведитимете її?

— Я не буду робити нічого такого, що порушувало б закон.

— П'ятнадцять років тому ви також вважали, що не порушували закону.

— За 15 років я багато взяв.

— І тепер будете краще ховатися?

— Я не це хотів сказати. Я хотів сказати, що тепер краще знаю, що таке радянський закон.

— Ви знаєте, що ми судимо не тільки за виготовлення, але й за зберігання ворожої літератури. Якщо до вас привезуть ворожу літературу, ви доповісте нам?

— Ні.

— Я так і знав. Ну, тоді ми прийдемо, знайдемо її і ви знову станете перед судом.

— Та хто її там привезе? Ніхто не привезе.

— Є, знаєте, такі. Ні, серед робітників і селян немає. А ось серед інтелігенції є. І чого їм треба? Не бідно ж живуть?.. Ремствують на русифікацію. Алеж це об'єктивний процес, така закономірність нашого часу. Силою ніхто нікого не примушує розмовляти по-російському. Ось ви говорите по-українському і я вас розумію; я, росіянин, говорю по-російському і ви мене розумієте.

Таким чином дві мови не заважають нам розуміти один одного.

Він зробив павзу і встромив у мене допитливий погляд.

— Я не триматиму в себе ворожої літератури, — відповів я.

— Не думайте, що вам удасться ховатися від нас.

— Я добре знаю ваші можливості: агентура, магнітофони...

— Ну, що ви! Просто ви одиночки, а весь народ за нами.

На закінчення розмови я попросив, щоб мені повернули мої папери, які нібито й досі Владівірська в'язниця не переслала до Чернігова. Він відповів: «Ми перевіримо й повернемо все, крім, звичайно, ворожої антирадянської писанини».

Через день мене викликав Деренчук явно для продовження попередньої розмови. Він мав уточнити мої відповіді на кілька питань полковника КГБ і як українець схилити до більшої відвертості. Я конкретизував відповідь наскільки вважав за можливе. Далі мова перейшла на ту ж болючу тему русифікації і він, обстоюючи тезу про добровільність її, каже:

— Я бачив у книгарні «Переяславську раду» Н. Рибачка по-російському і по-українському. Люди купували по-російському, а український варіант роману залишався. Хто їх примушував купувати російський варіант книги? Ніхто. Вони добровільно обирають російську мову.

— Скільки українських шкіл у Чернігові?

— Три.

— Скільки годин радіо, телевізор гомонять по-нашому, а скільки по-російському? Які наукові, технічні книжки є по-нашому? Ті, хто тепер обирає російський варіант «Переяславської ради» — плід русифікації попередніх десятиріч. П'ятдесят років тому в Чернігові так не було. П'ятдесятирічні люди розуміли українську мову і вміли розмовляти нею. Через 25 років народилося нове покоління, що розуміє українську мову, але розмовляти вже не вміє. Діти цього середнього покоління вже майже не розуміють нашої мови, бо лише вряди-годи чують її від діда й баби. Мине ще 50 років і подібний стан буде і в селах нашої Хмельниччини та у всій Галичині — це загибель нації.

— Ну, що ви так чорно малюєте...

— Україна — не Австралія, що відгороджена морями; українці — не австралійці, що можуть бути нацією з мовою англійців. Наше географічне й політичне становище таке, що втрата мови означає втрату всього, що робить нас окремою нацією. Скажіть, будьте ласкаві, ви бажаєте смерті нашої нації?

— Бач, як ви дивитеся на радянську дійсність! Невже ви не розумієте, що радянська влада така міцна, що ви неспроможні змінити її ходу. Ось за кілька днів ви вийдете на вулиці Чернігова й побачите, що люди добре вдягаються, добре харчуються і загалом задоволені своїм життям. Перед вами могутня стіна.

Навіщо стукати головою!

Розмова трохи затягнулася. В кінці я знову нагадав про конспекти з історії, філософії, переклади з англійської та різні інші папери, що їх Чернігівська тюрма не видала мені нібито тому, що вони не прийшли з Владіміра.

— Вам їх треба? — питає.

— Хай буде пам'ять про минулі роки, може у вільну годину колись заманеться погортати старі шпаргали та пошевелити пам'ять давно минулих літ.

— Я доповім про це.

Він подзвонив. Прийшов наглядач. Я встав з прибитої до підлоги табуретки, сказав Деренчукові: «На все добре», заложив руки за спину, як належить за правилами режиму, вийшов наперед наглядача і він повів мене до камери.

У день звільнення тюремники мене перехитрили: звичайно з тюрми звільняли коло 10 години ранку. У листах та побаченні з дружиною і Сашком через скляну перегородку домовилися, що до тюремної брами прийдуть зустрічати дружина, Сашко з Валею, Віктор з Надею, може ще й з дітьми, і Зіна. Сашко збирався зфотографувати мене при виході з брами проклятущої споруди. Про фотографування в листах мови не було, але чекісти якось здогадалися і вирішили не допустити небажаної фіксації і випустили мене на дві години раніше, і я сам поїхав до Надіного помешкання, подзвонив у двері і звалився їй (і Зіні, що була в неї), як сніг на голову.

Чекістам здавалося, що я можу чкурнути до Москви, і вони постаралися щонайшвидше запровадити мене під адміністративний нагляд і прип'ясти силою закону до Чернігова. Щоб оформити нагляд, треба було видати мені паспорт і прописати. Ця процедура звичайним громадянам коштує багато нервів і кілька тижнів біганини, а мене оформили блискавично.

23 січня, коли ще й свято зустрічі не зовсім скінчилося, подзвонили з міліції й наказали прийти. Я прийшов. Старший лейтенант Обшиваний А. І. представився як такий, що має допомогти мені оформити всі необхідні документи для проживання на волі.

— Вам треба зфотографуватися для паспорта, а в понеділок заберете фото і прийдете сюди. З Чернігова нікуди не виїжджати, бо на вас буде накладено адміністративний нагляд, — об'явив він.

— Я власне думав їхати до батьків у Хрипівку, — відповів я.

— Я вам забороняю!

— Ви не маєте права забороняти. Нагляд ще не накладано. Доки не оформлена постанова, я можу їхати куди завгодно.

— Я робітник міліції, представник влади і я вам забороняю! — закричав Обшиваний.

— Я десять років не бачив батьків у батьківській хаті і поїду до них, хоч би ви тут луснули! — закричав і я.

— Добирайте слова!

— Припиніть свавілля!

— Ми вас скрутимо!

— Не забувайте, що я юрист. Я виконуватиму тільки закон, а не ваші свавільні примхи!

Перекричка закінчилася тим, що начальник Деснянського РВВС* Андрійченко «дозволив» мені поїхати до Хрипівки на суботу й неділю.

27 січня мені видали новий паспорт. Стаття 17 Конституції УРСР встановляє, що «кожен громадянин УРСР є громадянином СРСР». Зрозуміло, що союзне громадянство походить від республіканського, а не навпаки, бо воно, республіканське громадянство, витікає безпосередньо з державного оформлення незмінної єдності нації як першооснови.

Міністерство внутрішніх справ УРСР не тільки не поставило герба УРСР на першій сторінці, воно загалом зігнувало герб республіки і тим самим принизило державність УРСР.

28 січня мене прописали і старший лейтенант Обшиваний оголосив постанову нач. Деснянського РВВС про встановлення за мною річного адміністративного нагляду.

— Я хотів би переписати, — кажу до Обшиваного, — постанови наглядної комісії та адміністрації Владівської в'язниці з рекомендаціями встановити наді мною відкритий нагляд.

— Так ось про що ви думаєте, хочете продовжувати свою тюремну діяльність. Вам треба забути все те, за що ви сиділи, і пристосуватися до життя.

— Я не знаю, як відбуватиметься пристосування, але мені хотілось би знати, що написали у Владівці.

— Я познайомлю вас.

І він прочитав обидві короткі постанови. Вони характеризували мене як зятятого й невинного націоналіста, порушника режиму і всяке таке та рекомендували Чернігівській міліції встановити за мною нагляд.

— Гаразд, — кажу, — обидва документи мені зрозумілі. Але через те, що в мене не така унікальна пам'ять, щоб я спромігся дослівно запам'ятати їх, я прошу дати мені можливість переписати їх.

— Це документ для нас, міліції, а не для вас. Ми склали постанову про нагляд за вами. Її ви можете переписати, а ті документи вам непотрібні.

*РВВС — районне відділення внутрішніх справ.

— Потрібні-непотрібні... Що, нагляд за мною якась таємна справа?

— Ні, не таємна. Але ви самі знаєте, що є багато різних службових інструкцій, які непотрібно знати кому попало.

— Я не хто попало, а суб'єкт права.

— Однаково.

— Скажіть, будь ласка, я маю право знати документи, що визначають мій правовий стан?

— Можете, хоч, може, і не зовсім усі. І я вас познайомив.

— Я заявляю вам офіційно клопотання: дозвольте мені переписати постанову з Владіміра.

— Я відмовляю вам, і це не тільки моє рішення. Годі вже думати про скарги. Покиньте все ваше минуле, вживайтеся в нашу дійсність і живіть як радянські люди.

Потім він посадив мене в авто і повіз до прокурора міста. Прокурор, відкриваючи папку, що її подав йому Обшиваний, знайшов аркуш з постановою, зважив мене суворим поглядом з голови до ніг і, підписуючи папір, каже:

— Я затверджую нагляд за вами на шість місяців.

— Дванадцять, — похапцем вставив Обшиваний.

— Дванадцять, дванадцять, — навздогін забубонів прокурор.

— І якщо будете порушувати, продовжимо ще на рік.

— Ну, а потім?

— Ще на рік!

— А далі? На все життя?!

— Так! До смерти!!

— Здорово!!!

— Де ви працюєте?

— Ніде. Щойно тиждень з в'язниці.

— Коли думаєте працювати?

— Думаю відпочити і здоров'я трохи поправити. Я 15 років працював без відпустки і тепер кілька місяців відпочиватиму.

— Що значить, кілька місяців? Звичайних людей ми судимо за дармоїдство, коли вони не працюють понад три місяці, а таким, як ви, ми даємо один місяць для відпочинку. Все. Можете йти!

Ми вийшли.

Постанова зобов'язувала: з'являтися один раз у тиждень кожної п'ятниці для реєстрації в міліцію у час від 17 до 18 годин.

Постанова забороняла:

1. відвідувати ресторани, бари, кафе;

2. виїжджати за межі міста Чернігова без дозволу органів міліції;

3. покидати своє помешкання у час від 22 години до 6 години ранку.

Таким чином вступ до радянського життя було оформлено.

Кожної п'ятниці я приходив до міліції реєструватися, і Обшиваний питав, як я себе почуваю і що думаю про працю. Місяць я відповідав, що нічого не думаю про працю. Міг би не працювати й більше, бо брати, сестра, дружина мене вдягнули і взули, друзі та добрі люди допомогли грошми і я кілька місяців міг би спокійно сидіти вдома. Ба, почали методично бомбардувати дружину питаннями: «Ну, як ваш чоловік?», «Де працює ваш чоловік?», «А на якій роботі ваш чоловік?», «Ваш чоловік ще не працює, — а що з ним?» і т. ін. Дружина — звичайна радянська людина і за головне життєве правило має формулу: «бути такою, як усі», тому її дуже гнітило, що я не лише в політичному, але й в побутовому пляні не такий, як усі. Щодо світогляду виявилось велике непорозуміння: вона знала, за що я сидів, але зовсім не уявляла, що мій світогляд і після звільнення впливатиме на мої вчинки. Вона, як і Обшиваний, гадала, що все моє минуле залишиться потойбіч тюремної брами і, ввійшовши в середовище радянських людей, я стану такий же, як усі інші, і непомітно впишуся в загальне тло, не стурбувавши його і її, отже вона набуде чоловіка з усіма вигодами спільного життя і ніяких додаткових клопотів. Тим часом разом зі мною прийшло багато нових турбот.

Одна з загальноновизнаних думок полягає в тому, що всі люди повинні працювати на заводах, в установах тощо, повинні бути влаштовані до якоїсь державної праці (це зовсім не означає бажання працювати, аж ніяк!), але бути вільним від роботи й жити на не свої кошти ніхто не повинен. Я висловився критично щодо цього і дружина запідозрила, що я загалом не бажаю працювати й почала допікати мене, щоб швидше влаштувався на працю. Стало неможливо займатися вдома своєю справою. Напруження зростало, нераз набуваючи вкрай гострого характеру. Довелось почати пошуки праці. Дружина провела й показала біржу праці, що зветься Бюро по трудовлаштуванню, куди в наступні тижні довелося багато ходити.

Я допитав у жінки-працівниці бюро, чи є перспективи знайти юридичну роботу, попередньо пояснивши в кількох словах особливості мого життєпису.

— Ні, ніхто вас не прийме, — відповіла.

— Чому? Адже за законом юрист, що відбув термін ув'язнення, має право працювати юрисконсульт, нотаріусом...

— Може й так за законом, але ви сиділи за політику... не дадуть вам юридичну роботу.

— Ну, я ще спробую. А наразі допоможіть влаштуватися сторожем або апаратником газової котельні.

— Чого це? Там же зарплата 60-65 карбованців.

— Мені хотілось би на перших порах неважку роботу аби оклигати після тюрми.

— Добре, я вам допоможу.

Вона дала мені всю папку із заявками на робітників і службовців з усіх значніших підприємств і установ міста. Я перечитав їх і вибрав те, що здавалося підходящим. Показав їй і вона дала деяку характеристику, телефон та як доїхати...поїхав. Кочегаром мене не прийняли, бо не маю відповідної посвідки. Посилання на мій кочегарський досвід, що набув у мордовських таборах, не допомогло. Місця сторожа ніде не було. Надибав три вакансії юрисконсульта. Перша відпала тому, що я не комуніст. У другому місці припинили розмову, як тільки я сказав дещо з моєї біографії. У третьому місці сказали: «Подумаємо» і відмовили, подумавши. Тим часом минав тиждень за тижнем і я окрім пошуків роботи нічим не займався, а дружина з недовір'ям вислухувала мої розповіді про мандри по підприємствах.

Я мав посвідку електрика IV розряду і кількарічний досвід роботи в обслуговуванні промислового електрообладнання. На всіх об'явах міста і в міському Бюрі для трудовлаштування завжди згадувалися вільні посади електриків, тому я гадав, що коли вже мені не вдасться влаштуватися на якусь бажанішу роботу і я змушений буду вдатися до праці електриком, то це вдасться без жадних труднощів. Проте й тут сталося те ж саме: я йшов до Бюра для трудовлаштування, мені давали адреси кількох підприємств, що потребують електриків, я приїздив туди і мені обіцяли прийняти, а коли на другий день я туди з'являвся, відмовляли під різними приводами: то казали, що їм треба електрика VI розряду, а я тільки IV-го; то завкадрами мені необачно пообіцяв, не спитавши директора, який за цей час пообіцяв якійсь іншій людині...

Схема КГБ була ясна: відмовляючи всюди, примусити прийти до них і попросити допомоги. Вони проявлять велику доброзичливість і допоможуть, а потім, з часом, за цю послугу зажадають зробити їм невеличку послугу, а далі? Далі видно буде... І вони діяли: через агентів тиснули на дружину і вона примушувала мене шукати праці, а через відповідальних адміністраторів підприємств відмовляли в роботі. Незрозуміло тільки, як КГБ довідувався про те, куди я йшов улаштуватися на роботу?

З прихильного ставлення кількох адміністраторів у час першої розмови і відмови на другий день, при чому відмови плутаної і вимовленої з явною ніяковістю, було видно, що не вони дзвонили до КГБ, а до них надходила вказівка. Залишалось двоє джерел інформування КГБ: жінка з Бюра для трудовлаштування і наша квартира, де я кожного вечора розповідав дружині про все, що зробив за день і куди думаю йти завтра.

Прихильне ставлення жінки з Бюра для трудовлаштування і її,

як мені здавалося, щире бажання допомогти знайти роботу відгонило думку, щоб вона інформувала КГБ. І тоді я перевірів останнє — нашу квартиру. Обійшовши за день три підприємства, я ввечері розповів дружині про двоє, а про одне вмовчав. І коли на завтра поїхав до них улаштуватися, у двох відмовили, а в тому, про яке вмовчав, продовжували в попередньому дусі розмову про працю. Тоді я ще раз повторив експеримент і з двох організацій, що їх відвідав, розповів дружині про одну. Наступна зустріч засвідчила той же ефект: в організації, про яку розповів дружині, і робота стала тризмінна (а дружині я казав, що на три змінну роботу не піду через стан здоров'я) і зарплатня, замість 80 карбованців, стала 62 і «загалом пошукайте роботу в іншому місці». А в установі, про яку не казав дружині, ніякої зміни тону не відбулося. Я знову відчув, як і 15 років досі відчував, могутню руку і мені пригадався чудовий вірш Лермонтова

Прощай, немытая Россия,
Страна рабов, страна господ,
И вы, петлицы голубые,
И ты, послушный им народ.

Быть может за хребтом Кавказа
Укроюсь от твоих пашей,
От их всевидящего глаза,
От их всеслышащих ушей.

То було давно і не в нас на Україні, а втім «петлицы голубые» є тут, тепер.

Одним з тих прихильних місць була Чернігівська обласна дитяча лікарня. Безперечно, вона входить у загальну структуру і не становить якогось винятку, острівця посеред загального моря, але оформлення відбувалося дещо з іншого боку і мене прийняли 6 квітня на посаду електрика з окладом 67,5 карбованців місячно. При цьому головний лікар сказав, щоб я не пиячив на роботі, а його заступник з адміністративно-господарчої частини порадив не розповідати на роботі про своє ув'язнення. На обидві умови я згодився.

Дружина і міліція заспокоїлися, а я почав знову мучитися тим самим, чим мучився вже 16 років: замість займатися якоюсь наукою чи якоюсь іншою творчою працею, я викруткою і плоскогубцями кручу дротики — вправляю свої руки і розумовою бездіяльністю висушую марно свою голову. Боже мій, а скільки справді талановитих синів України змарнували свій талант у неволі і, замість дати нащадкам духовні скарби, гортали лопатою землю, або все життя змушені борсатися в непролазних нетрях нудної, застарілої і безплідної догматики!

У березні в час пошуків роботи мені спало на думку: а чому б

не звільнитися від осоружної роботи за допомогою так званої інвалідності?

У лютому 1975 року Рибінська психлікарня знайшла в мене синдром гіпохондрії й визнала інвалідом II-ої групи. На думку В. Буковського, ця діагноза була потрібна кагебістам, щоб тримати мене після звільнення постійно на гачку: сидітиму тихо — добре, а як займуся чимсь — смикнуть за нього, приїдуть з психлікарні і скажуть, що вони помітили загострення хвороби, заберуть до психлікарні і триматимуть доти, доки не минеться приступ (націоналізму чи антирадянщини, як вони кажуть). Добре, гадаю, ви підготували гачок, яким думали тримати мене на прив'язі. А я потягну його з іншого кінця, щоб звільнитися від нелюбої праці і жити на державну пенсію. Пішов до райсобезу і написав заяву, вказавши, щоб документ про інвалідність вони зажадали від Чернігівської в'язниці. Райсобез зажадав. Тюрма відповіла непевно. Райсобез спрямував запит до Рибінська. Звідти надіслали відповідь, з якої було невидно, інвалід я чи ні. Тоді я написав начальнику Владімірської в'язниці заяву, якою просив надіслати мені довідку про те, що адміністрація тюрми вважала мене інвалідом II-ої групи з лютого 1975 року до останнього дня перебування в них. 28 травня 1976 року Владімірська в'язниця надіслала таку довідку:

Санчасть учреждения ОД-1/СТ-2 сообщает, что требуемую Вами справку по запросам частных лиц не высылаем. Вам в настоящее время необходимо обратиться в лечебное учреждение по месту жительства и если там посчитают необходимым, то направят Вас в комиссию ВТЭК.

Группа инвалидности, данная в нашем учреждении, сейчас считается недействительной.

И. О. Нач. санчасти учреждение ОД-1/СТ-2 Г. М. Пигарев.

Оце так медицина: для тюремних умов — божевільний, за межами тюрми — нормальний! А скільки нервів це коштувало в той час за два роки!

Весною відбувалися вибори так званих народних суддів. У день виборів я зранку подзвонив на виборчу дільницю й повідомив, що голосувати не прийду, і хай виборча комісія позначить це собі зразу й не чекає мене.

— А чому, — питають з виборчої дільниці, — може ви хворий, так ми виборчу скриньку доставимо вам додому?

— Ні, — кажу, — не хворий. У мене є принципові міркування, з-за яких я відмовляюся брати участь у цій кампанії.

— Це не кампанія. Це — вибори, — пролунало в слухавці.

— Вибір можливий там, де є з чого вибирати, а у вас один кандидат.

— Ах, ви що?! — протягнув голос не то здивовано, не то погрозово.

Я поклав слухавку.

— Що ти робиш! — схвильовано заговорила дружина. — Тебе посадять! Усі зобов'язані голосувати і всі голосують. Чого ти не хочеш бути таким, як усі люди! Догораєшся! Побачиш: знову посадять!

— Виборче право — це право, а не обов'язок, і всякий громадянин може взяти участь у виборах, а може й не взяти.

— Що значить — може не взяти? Всі зобов'язані. І всі голосують.

Довелось дістати з шафи Конституцію і кілька разів перечитувати і ті статті, що визначають обов'язки, і ті статті, що визначають права, щоб показати, що це не одне й те саме і що ми маємо не тільки обов'язки, а й права, що ці поняття слід розрізняти, і що там, де написано «право», ми можемо чинити на свій власний розсуд.

— До файки та твоя стаття, — закінчила дружина. — Ніхто її не знає і нікому вона непотрібна. Краще б робив, як люди роблять, а не читав мертвий папір. Начитався вже перед 1961 роком!

Я не відповів.

Біля 12 години до квартири завітали з виборчої дільниці двоє пропагандистів: хлопець 25-ти й дівчина років 20-ти. Вони скромно спитали, чи ми Лук'яненки, і так же скромно хлопець почав:

— Ви подзвонили, що не прийдете голосувати. Нам би хотілося знати: чому? Ви не задоволені кандидатом? Тоді можете викреслити його в бюлетені і записати, кого ви хочете.

— Справа не в цьому, — кажу.

— Може, ви чим незадоволені, ну, скажімо, що автобусів мало і тісно їздити, то ви можете написати на бюлетені пропозицію про збільшення кількості автобусів...

— Не в цьому справа.

— А в чому ж? Поясніть нам причини вашої відмови від голосування.

— Ви знаєте, що вибори — добровільна справа: хоче громадянин — голосує, не хоче — не голосує. Хотіння чи нехотіння — основне в цьому. Я не хочу. Просто не бажаю — цього достатньо.

— Всяке нехотіння має причину, мотиви. Які мотиви вашого нехотіння?

— Я дивуюсь, що в державі, яка називає себе демократичною, від громадянина вимагають пояснень мотивів відмови від голосування.

— Якщо ви нам не скажете, до вас прийдуть члени виборчої

комісії і вас питають.

— Це мене обурило б ще більше. Вибори — не обов'язок, за невиконання якого громадянин мусить давати пояснення; моя участь у виборах — це моє право, а не обов'язок, і ніхто не має права домагатися пояснень відмови від голосування. Якщо вони прийдуть, я відмовлюся з ними розмовляти загалом і напишу скаргу прокурору.

Щойно зачинилися за ними двері, дружина накинлася на мене:

— Треба мені отого, щоб сюди ходили! Зараз прийде ціла купа, потім розкажуть усе чекістам і ти тут місяця не проживеш! Ну, навіщо тобі з ними всіма сваритися?! З'їдять же!!

— А я й не прагну з ними сваритися. Я хочу, щоб вони визнали за мною право, що його дає мені закон, розумієш: радянський, не турецький якийсь, а радянський закон!

— Ну що тобі той закон? Невже ти не зрозумів за 15 років, що значить радянський закон?!

— Зрозумів, що вони мають силу, але не мали права мене карати.

— На біса тобі те право, яке не має сили?! Жити треба! П'ятнадцять років я мучилась. Думала: вийдеш — поживемо, а ти мучиш мене тепер ще гірше!...

— Ну, як розуміти життя...

Розмова увірвалася. Десь за півгодини напруженість мовчання ослабла.

— Ходімо проголосуємо, милий. Не будь такий упертий.

— Іди, Надюньку, голосуй. Я не тримаю тебе.

— Ходімо удвох.

— Ходімо. Ти проголосуєш, а я тебе зачекаю і подивлюся на виборчу дільницю.

Погода була гарна. Повагом ми прийшли до виборчої дільниці і дружина пішла до столика, щоб узяти бюлетень, згорнути його удвоє і, як усі, кинути до виборчої скриньки, навіть не прочитавши.

Я оглянув приміщення. Усе було як і 15 років тому: знайомі плякати, чергові члени комісії, позавішувані будки, до яких під уважним оком представника «громадськості» ніхто не хотів заходити... Люди входили, виконували свій обов'язок і з полегшенням, як після виконаної роботи, йшли собі, щоб вільніше провести решту вихідного дня. Підійшла Надя і ми вийшли на вулицю.

— Проголосувала?

— Ага.

— Вибрала?

— Авжеж.

— Із одного запропонованого ти вибрала одного — не важко було вибрати кращого?

— Перестань!

Я перестав. Вона взялась за мою руку й ми потихеньку пішли.

Наступної п'ятниці, коли я приїхав до міліції реєструватися, старший лейтенант Гавриленко (тепер він здійснював нагляд за мною) питав:

— Ну, що, після 15 років уперше ходили на вибори?

— Ні, не ходив.

— Чому?

— Був висунутий один кандидат.

— То й що?

— А хіба була небезпека, що він провалиться і його не оберуть?

— О, такої небезпеки не було: наш народ монолітний і він одноставно пішов на вибори й голосував за суддю.

— Отже, мій голос нічого не міг змінити. Через те, що мій голос не має ніякого значення, я й не голосував. Ось коли б було кілька кандидатів, я б боявся, щоб він не провалився, я б ще вдосвіта кинувся до виборчої дільниці, щоб своїм голосом додати краплинку до його перемоги.

— У нас так не робиться.

— Мене цікавить моє законне право і логіка...

У цей момент до кабінету зайшов чоловік середніх літ, вище середнього зросту, темнорусий, стрункий, з красивим продовгастим обличчям. На ньому коричневий плащ. Він пройшов до столу біля вікна і став. Гавриленко, продовжуючи розмову, звернувся до нього: «Ось Лук'яненко не ходив на вибори суддів...». Тим часом я розписався на аркуші для реєстрації і чоловік у коричневому плащі звернувся до мене: «Будь ласка, сідайте, — він показав мені стілець біля столу, сам сідаючи на другому боці його. — Я з комітету державної безпеки...»

Він дістав посвідку, розгорнув її і я прочитав, що власником посвідки є майор КГБ Герасименко.

Повідомлення про мою неучасть у виборах суддів його не зацікавило. Він кинув якесь відчіпне питання, явно не дбаючи про мою відповідь, а тоді каже:

— Я хотів би з вами побалакати. Ясна річ, ви можете відмовитися. Ми примушувати не будемо, але я б хотів.

— Я згоден і якщо зможу, відповім на ваші питання.

Після кількох поточних питань про здоров'я тощо він питає:

— Ви й далі виступаєте за самостійну Україну?

— Я багато разів, — кажу, — у тюрмі відверто відповідав на це питання, але тепер... наші становища різні: ви — майор КГБ, я — об'єкт вашої уваги. Якщо відповім ствердно, ви використаєте це проти мене, дурити ж я не хотів би, тому залишмо питання відкритим.

— Гаразд. Залишмо. Скажіть, будь ласка, ви знайомі з Іваном Дзюбою?

— Мені розповідали про нього.

— Розумний чоловік. Написав цілу книжку, а, бач, відмовився від націоналізму.

— Ви вірите в щирість його відмови? Ви думаєте, він справді зробив ту еволюцію, про яку написав у газеті «Вісті з України»?

— Вірю.

— Я припускаю можливість великої еволюції світогляду людини. Історія знає немало таких прикладів. Я міг би повірити і в еволюцію Дзюбиного світогляду, коли б він її проробив в умовах волі, а не в тюрмі. Може, Дзюба й розумна людина, та тільки в нього не вистачило характеру, от він і вклякнув перед вами. Це мене не дивує: були такі до нього, будуть і після нього. Для наших суворих умов часто тверда воля виявляється дорожчим скарбом, ніж розум. Воля ставить розум собі на службу, а не навпаки; слабка воля завжди спрямовує розум на шлях служіння існуючому СТАТУС КВО.

— Ну, що може протиставити нашому всепереможному марксизмові-ленінізму ваш український націоналізм? Жадної капітальної теоретичної праці!

— Угу-у... він міг би протиставити, та тільки ж проти нього виступає не марксистсько-ленінська теорія, а ваша збройна організація...

В тому ж дусі розмова продовжувалася годин півтори, то про дисидентів (московських, українських, моїх друзів), то про мої зустрічі, про українську культуру, літературу. Повертаючись додому, я мав змішане почуття і на вічне питання, що завжди виникало після таких розмов: чи варто було розмовляти? знаходив десятки «за» і стільки ж «проти».

Через пів місяця від початку роботи в лікарні проводили «ленінський суботник». Я не пішов. Один з начальників спитав, чому я відмовився. Я попитав, чи суботники добровільні чи примусові і, діставши відповідь «добровільні», пояснив: — Через те, що вони добровільні, моя добра воля спрямувала мене допомогти чимось дружині та своїм батькам, що дбали і дбають про мене, а не державі, яка платить невиправдано малу зарплатню і так щоденно економить на мені свої кошти.

— Гроші від суботника йдуть на будівництво лікарень, будинків відпочинку та інші благодійні цілі, — заявив начальник.

— Дурниці! — кажу. — В Радянському Союзі бюджет єдиний і безплатна робота на суботнику просто звільнить певну суму грошей з державного бюджету і дасть можливість державі спрямувати їх куди інде. (Наприклад, збудувати ще один

заглушувач іноземних радіопередач і ще тугіше заткнути нам вуха!).

Наближався перший травень. Лікарня готувалася до святкування: художниця поновлювала плякати і транспаранти, електрики мали підчинити освітлення гірлянд та плякатів. За два дні до першого травня всіх електриків, шоферів, слюсарів, сантехніків та інших чоловіків покликали до кабінету головного лікаря і він спочатку нагадав про нову інструкцію щодо боротьби з пияцтвом, за якою дуже просто спрямовувати п'яниць на примусове лікування, і тому щоб ніхто не смів напиться до демонстрації або на самій демонстрації. Після демонстрації, мовляв, ваша справа, але на демонстрації щоб усі були тверезі! Потім наказав зачитати список людей, що повинні прийти на демонстрацію обов'язково. Торік, мовляв, дехто увильнув, то щоб тепер цього не було. Зачитали список. Із стільців піднялися один, другий, благаючи головного лікаря звільнити від демонстрації, бо вдома робота термінова, а в другого нагальна потреба поїхати до батьків у село. Головний лікар дозволив їм не приходити на демонстрацію. Потім зачитали список осіб, що мали нести на демонстрації плякати.

— Дивіться ж, — звернувся головний лікар, — справа серйозна, отже всі, що призначені нести плякати і транспаранти, щоб неодмінно з'явилися на призначене місце!

Мене записали в число демонстрантів (не спитавши, як водиться) і я, звичайно, не пішов, а після свята один з начальників спитав про причину. Я відповів, що демонстрація — добровільна справа, тож це означає: хочу — йду, не хочу — не йду. — Я, — кажу, — прислухався до своєї душі і, не почувши там бажання, не пішов.

— Ну, знаєте! — обурився начальник. — Так би могли і всі не піти!

— Ну й що ж страшного? Воля народу — вищий закон.

— Організованість і дисципліна — ось закон! — відрізав він, протинаючи мене грізним патріотичним поглядом.

Свято 9 травня організували й провели так само, тільки плякати поміняли. Я знову не пішов на демонстрацію. Начальство ще більше покосилося на мене. Початком не зовсім теплих взаємин була сутичка на ґрунті різного розуміння трудових обов'язків. Ще до першого травня мене покликали перевозити землю. Я пішов. За кілька днів покликали переносити якісь столи. Я пішов їх переносити. На завтра покликали переносити дошки до теслярської комори. Я пішов, трохи поносив, потім повернувся й пішов до своєї майстерні, бо дуже заболіла нога. Прийшов головний інженер лікарні й питає:

— Ви чого не закінчили роботу й пішли?

— Досить з мене.

— Треба докінчити роботу. Ідїть, бо більше немає людей.

— Скільки ви заплатите за роботу?

— Ви що? — здивувався він. — Яка плата! За такі роботи ніхто не платить.

— І що ж, для всіх допоміжних робіт, які є щодень, ви ловите людей, кого вдасться, і виконуєте роботи без оплати?

— Яка ж може бути оплата за такі нерегулярні роботи? — звісно, що безплатно.

— Але ж лікарня живе і ці нерегулярні роботи є постійно. Лікарня мусить мати кошти для їх оплати.

— Дурниці! Які там кошти? Всюди, на всіх підприємствах такі роботи є і всюди їх роблять і не рахуються з цим так, як ви. Суспільство не могло б жити, коли б за перенесення якогось дурного стола доводилося платити. Ідїть!

— Носити дошки не входить до моїх обов'язків.

— Ах, он як!

— Я наймався електриком, а не вантажником.

— Не підете?

— Не піду!

— Ну, дивїться, чи довго втримаєтеся тут!

І він вискочив з майстерні. За хвилину зайшов наш старший електрик. Я переказав йому коротко гарячу розмову і спитав, чи часто електриків кличуть до не своєї праці. Він відповів: — До наших обов'язків те все не входить, і я нікого з вас до не своєї праці не примушую й не кличу. Тут тільки покажи свою слабкість, то щодня будеш вантажити, кантувати, тягати щось.

До своїх трудових обов'язків я ставився сумлінно і тим самим не давав підстави присікуватися, а інших електриків головний інженер допікав страшенно, люди почали розбігатися і я сам був уже недалеко від того, щоб починати пошуки роботи в іншому місці. Згодом атмосфера змінилася: головний інженер увійшов у смугу суцільної пиятики, перестав докучати нам і життя стало можливе.

Через радіо вдалося почути, що мого побратима Валентина Мороза з Владімірської в'язниці після закінчення шестирічного ув'язнення хотіли направити не до табору, а до Науково-дослідного інституту судової психіатрії ім. Сербського в Москві, і ми з братом Олександром та нашими дружинами послали 25 травня 1976 року голові Президії Верховної Ради СРСР заяву такого змісту:

Ми, родина Лук'яненків, нещодавно довідалися про спрямування видатного українського патріота, поета, письменника, публі-

циста й історика Валентина Мороза з Владімірської в'язниці, де він відбуває кару за його національні погляди, до Інституту ім. Сербського. Тому що Валентин Мороз нормальна людина, спрямування його до психіатричного інституту є фактом продовження використання психіатрії як знаряддя політики в боротьбі проти дисидентів.

Нам близька доля Валентина Мороза й ми розуміємо її особливо глибоко через те, що принизливого спрямування до психіатричної лікарні, нібито для перевірки психічного стану, зазнав і член нашої родини Лук'яненко Левко Григорович.

Використання медицини для тиску на Мороза з метою примусити його відмовитися від своїх національних та політичних переконань суперечить духові Прикінцевого акту Гельсінкської наради та Деклярації прав людини ООН і викликає глибоке обурення, тим більше, що Радянський Союз підписав згадані документи й зобов'язався дотримуватися їх.

Стурбовані за долю Валентина Мороза, ми протестуємо проти спрямування його до психіатричного інституту й вимагаємо припинити це знущання.

Дружина 5 червня летіла на південь, і я проводив її до літака. На летовиську мене затримали. Міліціонер, супроводжаючи мене до міліції, питає:

— Ну чого КГБ вас так страшенно ненавидить? Дивлюсь я на вас — ви спокійний, культурний чоловік. Ви зовсім непохожі на лютого ворога нашого народу. В чому справа? Невже ви справді — таки ворог?

— Так, я ворог. Я лютий ворог безправ'я. Справа в тому, що я дуже люблю Україну. І ще одне: мені страшенно хочеться демократії.

Розмова на цю небезпечну тему припинилася, ми доїхали до міліції і міліціонер склав акт про порушення адміністративного нагляду.

— От, — кажу, — ви ніби й непогана людина, а оцим актом прослали мені третину шляху до нової тюрми.

— А що я можу зробити? Ви ж знаєте, що вашу долю вирішує не міліція, а там — і він кивнув у бік будинку облуправління КГБ, що стоїть поруч. Кожне наше рішення у вашій справі залежить від них.

7 червня Гавриленко привів мене до судді Деснянського району міста. Це був зовсім молодий чоловік. Він розмовляв краще українською мовою, ніж звичайно розмовляють чернігівські службовці, і звався Богдан (що вказувало на його галицьке походження). Він вислухав мене й попитав про розмір зарплатні. Я відповів, що заробляю 67,5 карбованця місячно. Він відірвався від паперів, спокійно подивився на мене і рівним, спокійним, навіть лагідним тоном вимовив: «Двадцять карбованців». Тільки ці двоє

слів. Не став виголошувати довгу формулу, що у всіх справах однакова, а лише двоє слів.

— Ви знаєте, — кажу, — що простісінький обід коштує 70 копійок, а попоїсти треба тричі на день!

— Знаю, — відповів спокійно суддя.

— Як же я можу прожити на 47,5 карбованця цілий місяць? Чи мені написати на карточці об'яву «подайте шматок хліба» й вийти на площу Куйбишева чи що?

— Ви юрист, — все тим же лагідним тоном мовив суддя, — і знаєте, що закон — є закон.

В його очах не було жадної недобррозичливості до мене і, як я пізніше довідався, йому наказали мене так покарати і не зробити цього він не міг.

Я написав скаргу голові обласного суду з поясненнями, що відповідно до Цивільного кодексу УРСР за місцезнаходження підприємства вважається місцезнаходження його дирекції чи правління, а тому, що правління Чернігівського летовиська знаходиться у місті, то я й не порушив правил адміннагляду. Міліція застосувала не цивільноправове, а географічне тлумачення, і штраф залишився штрафом.

Я хотів з'їздити до сестри Зіни в село Авдіївку, Сосницького району, і подав про це заяву начальникові райвідділу міліції. Він викликав мене на 10 червня. Я зайшов до кабінету й привітався.

— Сідайте! — запросив начальник. — Ми одержали папір, що Віталій Калиниченко з Дніпропетровської області збирається приїхати до вас і жити у вас. Попереджаю, якщо ви приймете його, це відіб'ється на вас. Я не дозволю йому жити у вас. Таких «добрих» людей, як ви, забагато двох на один Чернігів. Я не дозволю йому жити в Чернігові! Зрозуміло?

— Я зрозумів ваші слова...

— Тепер щодо сестри. Я дозволяю вам їхати до неї. Там від неї недалеко до Новгород-Сіверська. Не здумайте туди їхати. Наші товариші будуть там, так що дивіться, краще не думайте... Ясно?

Я хотів щось сказати про Калиниченка, та він зупинив мене словами: — На все добре!

Я вийшов з кабінету, а коли ввечері сів до автобуса, диспетчер, що відправляв автобус, сказав шоферові: — Три службових. З міліції. — Вони всі були в цивільному одязі.

Коли повернувся від сестри, на мене чекала дорога гостя Оксана Яківна Мешко. Я й раніше чував про її енергійність, життєрадісність і непересічну бадьорість духа, але сама вона перевершила всі мої добрі сподівання. У сімдесят один рік вона цікавилась суспільним, культурним, літературним життям, немов би їй було на 50 років менше. Безстрашна людина, вона дихала ідеями і

плянами, була готова виступити з новими починаннями і сама включатися в практичне їх здійснення. Я вперше в своєму житті зустрів жінку, що любов до волі і України пронесла і не втомила, не зневірилася, не відійшла з бурхливого шляху патріотичної діяльності в теплий затишок сторонньої спостерігачки. Я знав великих мучениць (наприклад, Катерина Зарицька, Одарка Гусяк, Галина Дидик), але таку невагомну рушійку не зрівняти ні з ким.

Ми гомоніли десь до першої години ночі. Щойно полягали, задзвонив дзвоник — прийшли з міліції перевіряти, чи я вдома і ще хто є в помешканні. Пані Оксана ще не заснула і з почуттям власної гідності відповіла на кілька питань міліціонерів.

16 червня я написав прокуророві міста заяву з приводу Калиниченка:

10 червня 1976 року нач. Деснянського РВВС Андрійченко викликав мене до міліції і заборонив мені прийняти до себе в гості В. Калиниченка, який, за його словами, збирався з Дніпропетровської області приїхати до Чернігова. Андрійченко заявив, що він не дозволить йому жити в мене, що він не дозволить йому жити в Чернігові, мовляв, достатньо й одного такого, як ви, на Чернігів.

Калиниченко, як і я, — дисидент, але це не позбавляє нас природної властивості людини до спілкування й офіційний закон радянський не накладає такої заборони на дисидентів, тому ПРОШУ вас

або скасувати накладену заборону й дати вказівку нач. Деснянського РВВС не чинити мені перепон у виявленні гостинності відповідно до наших національних традицій,

або назвати закон чи підзаконний акт, що дає право нач. Деснянського РВВС так звужувати моє людське право на вияв гостинності.

Цією заявою, окрім іншого, вважав за необхідне на папері заявити офіційній особі міста свого недавнього проживання, що належу до окремої категорії громадян-дисидентів, інакодумців — щоб припинити будь-які припущення щодо мене в цьому плані.

У п'ятницю 18 червня Гавриленко запропонував мені написати пояснення про те, хто ночував у мене на квартирі. Я відмовився. Тоді він запропонував написати пояснення про відмову написати пояснення, хто в мене ночував. Я написав, що такі пояснення даватиму після того, як мені буде показано закон, що звужує мої громадянські права й забороняє виявляти гостинність. Гавриленко заявив, що коли не даватиму пояснень з приводу тих людей, яких приймаю на квартирі, вони приїжджатимуть і перевірятимуть у них документи, забиратимуть їх у міліцію для пояснень тощо.

— Що ви робите з моїми гостями, — відповів я, — то ваша воля, а я ніяких пояснень писати не буду.

Увечері того ж дня міліціонери прийшли і оглянули квартиру для виявлення сторонніх людей. Таких не було.

Копію рішення про оштрафування суд спрямував до лікарні для розгляду на робітничих зборах. Мене викликали два начальники, показали копію постанови й застерегли, що не добре порушувати встановлений для мене режим, і пригрозили гостро прокритикувати на зборах. Я відповів, що ніяк зборів не боюся, бо нічого не скоїв такого, що суперечило б моїй совісті. Рішення відклали до певного часу.

Невдовзі я написав великого листа про людей, з якими працюю, та дещо про умови праці, надрукував його на друкарській машинці й розіслав багатьом друзям, в тому числі й до таборів, де листи зазнають цензурної перевірки і, таким чином, лист не міг не потрапити до рук наших "душпастирів". У листі я писав без прикрас про моїх колег по роботі та дещо про умови праці. Хоч лист був написаний похапцем і без жадних стилістичних виправлень, проте картина вийшла в дусі критичного, а не соціалістичного реалізму. Розсилаючи його, я питав себе: який відгук викличе лист з боку офіційних чинників? Навряд чи кагебісти дадуть весь лист прочитати головному лікареві — все ж таки існує конституційна гарантія таємниці листування. З другого боку, вони не можуть і не втрутитися. Як це на мені відіб'ється? Чи самі знайдуть спосіб застерегти від подібного писання, чи головний лікар вижене з роботи за те, що виніс сміття з хати? Вижене офіційно не за це, бо про лист не має права знати, а за якесь дрібне порушення дисципліни або що... А може ще щось придумають.

Чекаючи грому, я старався добре працювати й не допускати й найменших порушень трудової дисципліни. Грім не надходив і я вже почав був припускати, що пронесло. І все таки не пронесло.

18 серпня оголосили, що відбудуться збори про дотримання техніки безпеки, тому всі електрики мусять обов'язково прийти на збори. Їх об'явили не профспілковими, а робітничими, отже я хоч і не член профспілки, але таки повинен прийти. Перед цим новий інженер техніки безпеки збирав матеріал для зборів і через те, що він був ще "новою мітлою", я справді подумав, що він має намір домагатися чогось для покращання техніки безпеки і, нічого не підозріваючи, зайшов зі своїми колегами до залі. Тому що всі намагалися сісти подалі від президії зборів, а ми зайшли останні й залишалися вільні місця тільки в першому ряді, ми й сіли перед самим столом президії зборів.

Збори відкрив зав. відділення немовлят Пасічник. Він об'явив, що для доповіді про стан дотримання вимог техніки безпеки в лікарні надається слово інженерові Симоненкові. Доповідь Симоненка та кілька виступів з обговоренням її зайняли хвилин 20,

а потім, замість закрити збори, голова надав слово зав. головного лікаря медичною частиною Лісовій В. О. і вона виголосила цілу доповідь про мене. Я такого повороту зборів зовсім не чекав і в перший момент подумав, чи не краще піднятися й піти геть, але, зваживши, залишився, поперше, тому, що я не більш грішний від будь-кого з усіх 75 осіб, що сиділи в залі; подруге, щоб полішенням зборів не спровокувати найманих критиків до ще більшого оббріхування і бодай в якійсь мірі відстояти самого себе; і, потрете, мені зрештою хотілося трохи взнати людей, серед яких працюю і бозна чи ще й не довго доведеться працювати.

Лісова почала доповідь з постанови судді Деснянського району про оштрафування мене, а далі сказала, що я, працюючи в колективі обласної дитячої лікарні, своєю поведінкою ганьблю весь колектив і таке інше. «Усі люди підписують Стокгольмську відозву за мир, а Лук'яненко один на Чернігів не підписав її. Усі співробітники дитячої лікарні виїздили до колгоспів допомагати збирати сіно, а Лук'яненко відмовився, посилаючись на [заборону] виїздити за межі міста Чернігова. За вчинки Лук'яненка колективу доводиться червоніти. Це нове, перше місце праці після ув'язнення і товариш Лук'яненко повинен іти в ногу з усім колективом і в подальшому не робити порушень». (Так пізніше коротко відбили в протоколі виступ Лісової).

— Дозвольте! — звернувся я до голови зборів.

— Так, так! Розкажіть людям, чому ви так негідно ведете себе?! — промовив він.

Я вийшов на три кроки вперед, повернувся, поправив свої неслухняні вуса, взяв руки за спину, підняв голову й спитав Пасічника:

— Що це означає? Чому не попередили, що збираєтеся ставити на обговорення зборів мою поведінку?

— Яке то має значення? Ви краще розкажіть людям про себе! — відповів він.

— Добре. Я відповім. Але перед тим я хочу звернутися до доповідачки, — і я повернувся до неї.

— Не ви ведете збори! — різко вставив голова.

Я знехтував його реплікою і заговорив до Лісової:

— Ви не тільки перед цими зборами, але й ніколи раніше не говорили зі мною. Ви заочно склали про мене думку і зараз поширюєте її іншим. Ви дістали інформації з одного боку і поширюєте її як всебічну характеристику. Скажіть: ви завжди так робите? Ви завжди так судите про людей?

Голова (до мене): Ви зухвало себе ведете? Не вам питати! Ми вас допитуємо!

І з залі (Кузнєцова до голови): Можна запитати Лук'яненка?

Голова: Питайте.

Кузнецова: Що то такі за статті в постанові судді, за якими вас судили? За що і на який строк вас судили?

Я: Стаття 56 означає зраду батьківщини, стаття 64 означає організаційну діяльність. Я займався організаційною діяльністю спрямованою на вихід України зі складу СРСР на підставі статті 14 Конституції УРСР; я написав брошуру з обґрунтуванням необхідності відокремлення України. Ці дії були розцінені як український націоналізм і мене засудили спочатку до розстрілу, а потім до 15 років ув'язнення.

Кузнецова: Чому ви так ненавидите радянську владу?

Голова: Про це нічого говорити. Він за це вже відсидів строк.

Кузнецова слухняно замовкла, позбавивши мене нагоди спитати, в якому кабінеті і хто їй розповів це про мене, бо її я не знав і в лікарні ні з ким своїми поглядами не ділився.

Євлампієва (до мене): Чому ви так себе ведете: порушуєте адміністративний нагляд, не підписалися під відозвою за мир?

Я пояснив коротко історію про летовисько, додавши, що людський мозок — недосконала система і, пам'ятаючи цивільно-правове тлумачення поняття території, я забувся про географічне і тому, проводячи дружину до літака, не думав, що порушував нагляд.

— Не треба було порушувати! — продовжила вона. — Раз міліція встановила, то треба виконувати її вимоги! — закінчила вона дидактично.

— Я не хотів порушувати його...

— Не хотіли? іронічно кинув голова. Кузнецова відчула в репліці додаткове заохочення й додала: «Ви знали, що порушуєте. Ви розумна людина і тому не могли не знати. Ви свідомо порушили. Чому не підписали відозву за мир? Значить, ви за війну? Значить, ви хочете війни?»

Голова: Відповідайте людям!

Я: Цей випадок — це не той, коли «терціум нон датур» — третього не дано: підписав — за мир; не підписав — за війну. Я не підписав, але я не за війну. У мене є свої міркування. Вони обдумані й серйозні, але тут я вважаю за непотрібне їх викладати.

(Кілька осіб у залі незадоволено загуло).

Голова (до мене): Ви бачите, як народ обурюється? Скажіть конкретно, не підписалися під відозвою?

Чомусь мені здалося, що в центрі всієї попередньої репетиції, що відбулася до зборів, було саме оце питання: мене треба було примусити почати пояснювати причину непідписання. Тоді десь насередині мене обірвали б криками: «Він тут пропагує антирадянщину»!, перелицьовали б мої слова відповідно до плану — і свідки для нової статті 62 готові! І я заявив:

— Я вже сказав, що відмовляюся відповідати на це питання.

Голова: Ви зобов'язані відповісти!

Я: Ні, я не зобов'язаний. І я не відповім.

Питання: Яку маєте освіту? Де вчилися?

Я відповів, що закінчив юридичний факультет Московського державного університету ім. Ломоносова.

Кругерська: Уважаєте ви себе громадянином СРСР чи ні?
— Мене не позбавили його, — відповів.

Явон: Яку участь брав Лук'яненко у Вітчизняній війні?

Я: Служив з 1944 по 1953 рік в радянській армії, але на фронті не був.

Явон: В яких квартирних умовах живете?

Я: Добрих. (Хоч у квартирі впродовж півтора місяця зими температура трималася на рівні 12-11 градусів і в батареях вода шуміла, як на річці Тетерів, але після тюремної камери все це були дрібниці, бо можна було окутуватися чим хочеш і скільки хочеш і поряд — дбайлива дружина.

Явон: Хто їх вам створив?

Я: Дружина й рідні.

Питання: Чому ви не їздили на косовицю?

Я: Коли б мені платили зарплатню карбованців з 200, може б я ще й захотів допомагати колгоспникам, а при зарплатні 67,5 крб. у мене немає такого бажання.

Який десяток загув: — Як це так? А ми ж їздимо! Тут більшість одержує по 60 крб., а не по 67,5 і їздить!

Голова: Він зневажає наші порядки!

Калиниченко О. І.: Ви не можете зрадити своїй секті, тому й не підписали відозву за мир?..

Я: Хто вам сказав, що я належу до секти? Звідки ви це взяли? Я віруючий православний Української Православної Автокефальної Церкви. Ця Церква і моя віра зовсім не проти миру.

Потім задали ще кілька питань про відношення моїх рідних до війни та участі в ній, мені дозволили сісти й голова запропонував виступати. Виступали в основному ті ж люди, що й задавали питання. Ось уривки з їхніх виступів:

Савицька: ...мені навіть не хочеться вірити, що в нашому колективі є людина, що хоче війни...

Сіренко: -...ми, медики, люди мирної професії і за ваші переконання страждати не хочемо. Громадянині Лук'яненко, ми не хочемо, щоб падали бомби, щоб уживали людей.

Калиниченко: ...ми всі за мир, а Лук'яненко хоче війни. Нам усім соромно, що Лук'яненко не підписався під відозвою.

Стишковський: ...товариш Лук'яненко не поважає наш колектив: конкретно не каже, чому не підписався, і щось недоговорює...

Кальченко: ...ми зібралися тут, щоб вислухати вас, товаришу

Лук'яненко, але ви поводитесь на зборах зухвало й конкретно не говорите, чому не підписали відозву. З товаришем Лук'яненком, — перейшов він уже на пряму брехню, — я розмовляв перед зборами і говорив, що будемо слухати його на зборах — (хоч нічого подібного він зовсім не казав) — так і нічого, — повернувся він до мене — обурюватися. Ви повинні сказати тут, як далі вестимете себе...

Мене справді це обурило докраю і я крикнув: — Брехня!

Голова: Не перебивайте! І слухайте!

Я: Ви ж без кінця перебиваєте промовців своїми репліками.

Голова: Люди правильно обурюються. І їх можна було б зрозуміти, коли б вони своє обурення висловили і не тільки в словах... — Він зробив павзу, але ніхто з його людей не захотів висловлювати обурення якимось несловесним способом і довелося надати слово черговій промовиці.

Явон: Лук'яненко живе в чудових умовах, а незадоволений. Відозву за мир підписали навіть капіталісти, а він не підписав. Товариш Лук'яненко — освічена людина. Він не просто закінчив університет, його знання багато ширші. Він має не наші, а свої переконання і про них нам не хоче розповісти. Як можна в нашому суспільстві мати окремі переконання? І чого він про них не хоче нам розказати?!

«Отак, — промайнуло в думці — очевидячки, відбувалися збори в 1934-37 роках: один-два чоловіки, що добре знали, чого хотіли, десяток вірно (себто сліпо) підданих підлабузників, що ладні приписати людині й верблюжий горб, і сотня заляканих обивателів з єдиною думкою: "Слава Богу, що не я потрапив на його місце!"».

Тим часом голова надав слово Куц В. І.: — ...це ганьба, що в нашому колективі є людина, якій байдужа справа миру...

Потім почалася розповідь про те, яка страшна війна. Я смикнув головою. Промовиця, що дивилася то на голову зборів, то на мою потилицю, очевидно, сприйняла цей помах, як якийсь протест проти неї, і для підсилення звинувачення перейшла від слів до сліз, а потім заридала на весь голос. Хоч загалом мені було не до сміху, але мабуть легка посмішка промайнула через мої губи, бо із закінченням плаксивого виступу голова зборів кинув: — А йому хоч би що! Ви бачите? Ми не дозволимо так себе вести!

Піднялася Кузнєцова: — Я хочу загострити увагу на тому, що Лук'яненко не скористався чомусь зі своєї професії, щоб заробляти 200 карбованців, а сидить на шії у своєї дружини та батьків на свої 67,5 карбованців...

На закінчення Пасічник узяв собі слово для цілого виступу: — Усіх нас обурило факт, що Лук'яненко не підписав Стокгольмську відозву за мир. Він говорить, що у нього якась третя позиція, але

третьої позиції бути не може; якщо людина за мир — вона підпише відозву, якщо вона не підпише — значить вона за війну. Середнього бути не може: або за, або проти. Громадянин Лук'яненко — наш ворог. Ми можемо вимагати вислати його з Чернігова — хай їде туди, звідки приїхав; ми можемо вимагати звільнити нас від спільного перебування з ним тут, на роботі, і хай їде десь в інше місце...

Як водиться в усякому суді, мені надали можливість сказати останнє слово. Я спробував був сказати, що всі виступаючі або мене зовсім не слухали, або не знати звідки взяли зовсім неправильні відомості і звинуватили мене в тому, що зовсім не відповідає дійсності, але Пасічник мене тут же обірвав: — Ми не хочемо це слухати. Скажіть нам, як ви думаєте далі поводитися?

Я відповів: — В колективі лікарні я перебуваю тільки в трудових, не товариських, дружніх чи ще якихось, а в формальних трудових взаєминах. Ці взаємини регулює трудове законодавство. Я досі до роботи ставився сумлінно і в майбутньому не порушуватиму кодексу законів про працю. Друге Щождо участі в громадських заходах і всякій роботі поза трудовими обов'язками, то я в кожному окремому випадку буду вирішувати окремо.

Постанову підготували заздалегідь і тепер її зачитали. Вона така:

Лук'яненко, перебуваючи під адміністративним наглядом, навмисне порушив встановлений для нього порядок і поїхав на лето-висько, за що його оштрафували на 20 карбованців.

За грубе порушення адміністративного нагляду та інші антигромадські прояви, що ганьблять наш колектив, оголосити йому громадську догану й попередити, що така поведінка є аморальна й низька і тому він не повинен допускати подібних явищ.

Через два дні у гості завітав один знайомий. Він відвідував нас не дуже часто і був щедрий: завжди приносив пляшку якогось доброго напою і щось непогане з закуски. Розмови були стримані. Він розповідав про нелегкі взаємини з начальством і розпитував про наше життя. Брав у нас деякі книжки з історії, але ніколи не виказував бажання обмінятися думками про прочитане, натомість уважно слідкував за моєю адаптацією до чернігівських умов після звільнення. Тепер його приїзд мав конкретну мету. Ті, хто організував прочухана, на зборах, хотіли знати наслідки своєї роботи. Після прочухана минуло три дні. Я розповів дружині, ми обговорили і зробили для себе якісь висновки. Що це були за висновки — ось що цікавило на цей раз нашого знайомого.

Ми задовольнили його цікавість повністю, ще й з гаком. Я підкреслив, що на мене можуть впливати люди чесні, а не нахабні брехуни, і що на зборах отой десяток галасливих людей користу-

вався відомостями явно з кагебівських джерел, отже загальна маса робітників тут ні при чому, а дружина розповіла йому про свої пригоди на роботі, додавши, що її не лякає звільнення з роботи і вона готова хоч на вулиці підмітати.

За кілька днів мене викликав головний лікар і каже: — Я не був на зборах, але мені розповіли про них. Скажіть, будь ласка, чи читали Стокгольмську відозву за мир? Я розумію ваше ставлення до наших політичних та громадських заходів, але це... чого ви не підписали її?

— Знаєте, — почав я, — стародавні римляни казали *potest nolle qui potest velle* — висловити небажання може той, хто має право висловити бажання. Зрозуміло, що правильно і навпаки: висловити бажання може той, хто має право висловити небажання. На Україні обмежують конституційне право на свободу слова та роллю Деклярації прав людини ООН і, коли я спробував висловитися про українську дійсність критично, мене засудили до 15 років — значить, я не маю права критикувати. Через те, що мені не дають права критикувати, я, з почуття власної гідності не хочу й хвалити; схвалювати може той, кому дано право заперечувати.

— Ну, дивіться, ваші погляди — то ваша справа. Мені тільки неприємно, що з багатьох чернігівських підприємств саме в лікарні знайшлася особа, що не підписала відозву.

Ця розмова відбулася у спокійному, майже лагідному тоні, проте я витратив багато часу, щоб одержати копію протоколу і рішення зборів, та так окрім коротесеньких нотаток нічого й не добився, а коли незабаром мій безпосередній начальник подав йому заяву про переведення мене на півтори ставки, він відповів: — Хай спочатку навчиться жити по-радянському.

Першого жовтня трапилася нова притичина. На роботі я чергував з Демусенком. Весь день було багато роботи, а після обіду підвалило ще більше. У важливому місці треба було негайно взятися за ремонт світла, а із-за того, що було сиро, високо і одному не можна було працювати і робота потребувала чимало часу, я пішов до телефону дежурної сестри і подзвонив у міліцію до кабінету, де звичайно (поряд з трьома іншими міліціонерами), сидів Гавриленко. Слухавку взяв хтось інший. Я представився і попросив Гавриленка. Голос відповів:

— Його немає. А що ви хотіли?

— Я хотів би, — кажу, — попроситися, щоб дозволив мені приїхати для реєстрації на годину-півтори пізніше, бо тут у нас термінова робота, і я хотів би її закінчити.

— Гарзд, ви сьогодні не приїжджайте загалом, а приїдьте завтра на 9 годину ранку, бо я чув, що Гавриленко збирався вас викликати на завтра.

— Добре, — відповів я.

Закінчивши ремонт десь коло 7 вечора, я поїхав додому. На завтра в суботу зранку приїхав до міліції і представився Гавриленкові, але той відповів, що мене не викликав. Міліціонери з цього кабінету заявили, що вони зі мною не говорили по телефону. Я не так добре їх знав, щоб по голосі міг сказати, з котрим розмовляв.

— Може тут якийсь жулік сидів і утнув витівку з вами, — покепкував Гавриленко.

— Ну, — кажу, — я не думав, щоб у міліцейській кімнаті сиділи жуліки. Тим більше, що один раз уже була точно така історія і скінчилася вона цілком нормально.

— Нічого не знаю. На реєстрацію мусите ходити, хоч би там горіла ваша лікарня. Звідки я знаю, де ви були? Може, ви прикриваєтесь роботою, — вів своєї міліціонер.

— Гаразд. Поїдьмо зараз до лікарні. Там у дежурної сестри та в майстерні електриків ви з'ясуєте істину, — запропонував йому я.

— Нікуди ми не поїдемо. Кожної п'ятниці від 17 до 18 ви мусите з'являтися сюди. Вас тут не було ж, правда?

— Так, — відповідаю, — не було.

— Ось і все. Пишіть пояснення і хай там начальство вирішує, що робити з вами.

Я написав пояснення і 4 жовтня нарсуддя Деснянського району Милиця оштрафував мене на 30 карбованців, написавши в постанові:

Причину неявки Лукьяненко в РОВД в установленное время 1-го октября объяснил задержкой его на работе. Считаю, что Лукьяненко нарушил правила административного надзора 1 октября 1976 года без уважительных причин.

Припустимо, що я необачно вчинив, що не спитав прізвища міліціонера, з яким розмовляв по телефону, але навіть ж брехати, буцім то я пояснював причину затримкою на роботі?!

На цей раз мене вже не хвилював розмір штрафу, хоч він і становив половину місячної зарплатні. На горизонті цілком виразно забовваніла висока червона брама на тлі густого мережива з колючого дроту. Невже доведеться їхати на два роки ще в кримінальний табір?

У той же день я спрямував прокуророві Української РСР скаргу про незаконність адміністративного нагляду за політичними в'язнями (після звільнення — дисидентами, інакодумцями) загалом і мною зокрема, такого змісту:

Скарга

Я відбув 15 років ув'язнення за політичні й національні погляди. 21 січня 1976 року вийшов з-під варти після закінчення терміну ув'язнення. 28 січня прокурор м. Чернігова санкціонував встановлення за мною адміністративного нагляду впродовж 12 місяців.

Встановлення адміннагляду вважаю за незаконне з таких міркувань:

Я відбував кару не за кримінальний злочин, а за політичні та національні переконання. Радянська влада, хоч і карає за реформаторські наміри та інші політичні відхилення від політичної лінії партійного керівництва, але все таки не оголошує марксизм-ленінізм державною ідеологією [...] з існуванням цілої низки інших ідеологій: православ'я, католицизму, протестантства тощо. Тому що марксистсько-ленінська ідеологія, хоч і панує, але не є обов'язковою для всіх, то закон і не вимагає від інакодумців відрікатися від своїх ідеологій і приставати на бік марксизму-ленінізму [...] й не узалежнює звільнення з ув'язнення від того, чи політв'язень відмовився від свого світогляду, чи не відмовився. Ясна річ, партійна організація КПРС у місцях ув'язнення прагне повернути інакодумців до своєї ідеології. Це — партійне прагнення, а не воля держави, яку зформульовано як [...] воно не обов'язкове для некоммуністів, і тому рішення про зміну чи [...] свого світогляду врешті-решт є справою власної волі політичного в'язня.

Увесь зміст Виправно-трудового Кодексу УРСР свідчить про те, що він покладає на виправно-трудові установи завдання виправляти кримінальних злочинців, а не політв'язнів, бо постійно оперує поняттями: «приєднання до чесного трудового життя», запобігати «антигромадському способу думання» тощо.

Інакодумці (дисиденти) до ув'язнення не були дармоїдами, не ухилялися від праці, не порушували громадський порядок і не вели антигромадського життя. Їх садовлять не за це, отже і виправляти їх у цьому нічого, весь ВТК УРСР спрямований на викорінення саме цих шкідливих для суспільства рис.

Про те, що мета виправлення спрямована на кримінальних злочинців [...] і засоби, що їх Кодекс встановлює для досягнення зазначеної мети: [...] ув'язнення і праці. Коли б мова йшла про політв'язнів, кодекс не загро[...] би примусову працю та суворий режим, а всю вагу покладав би на [...] собі. Політв'язень —

*Тут і далі нерозбірливі місця позначено трьома крапками в квадратних дужках. *Ред.*

людина, що потрапила за ґрати внаслідок відхилення її ідеології від офіційної ідеології. Її ідеологія — сукупність її ідей обмінюється, під впливом інших ідей, отже через навчання, просвіту, кіно [...] кції тощо; ідеї не можна змінювати режимом (розкладом дня) та працею. Не можна проти думки виставити зубило й молоток — проти думки треба виставляти думку. І той факт, що політвиховна робота стоїть на третьому місці після праці та режиму свідчить: ВТК УРСР має на увазі виправлення кримінальних злочинців і встановлення адміністративного нагляду стосується [...]

Указ Президії Верховної Ради СРСР з 26 липня 1966 року про запровадження адміннагляду не вимагає від політв'язнів зречення своїх поглядів, не означає, що поняття «став на шлях виправлення» означає «зрікся своїх поглядів», а означає, що політв'язень не відмовлявся від роботи і виконує вимоги режиму.

Те саме можна бачити з Постанови ч. 6 Пленуму Верховного Суду СРСР з [...] липня 1974 року:

Перевіряючи обґрунтованість встановлення адміністративного нагляду на підставі висновку адміністрації виправно-трудової установи і спо[...] комісії, суд повинен з'ясувати дані, що свідчать про вперте небажання особи стати на шлях виправлення і приєднатися до чесного трудового життя в період відбування покарання в місцях позбавлення волі (п. 4, ч. [...]).

Постанова говорить про чесне трудове життя, а не про зміну політичних поглядів, і значить, залишення колишнього політв'язня, а після звільнення дисидента, на своїх ідейних позиціях не може бути підставою для встановлення адміністративного нагляду, якщо людина не порушувала режим [...] вала.

Ставлення людини, (що ув'язнена за політичні, національні, релігійні переконання) до праці не є показником еволюції її світогляду. Воно [...] характеризує міру пристосованості до важких умов, а світогляд (як видно зі змісту ВТК УРСР, Указу ПВР СРСР 26 липня 1976 року та постанови ч. 6 Пленуму Верховного Суду СРСР) не править за показник виправлення чи невиправлення, тому немає достатніх підстав для встановлення адміннагляду за політв'язнями загалом і мною зокрема.

Щодо політв'язнів (після звільнення — інакодумців, дисидентів) покищо не розроблено спеціального закону і нашого юридичного статусу покищо не визначено, а застосування законодавства, що регулює життя і діяльність кримінальних злочинців після їх звільнення з місць ув'язнення, щодо нас і нелогічне і принизливе.

З огляду на вищенаведене прошу Вас скасувати адміністративний нагляд, що його встановлено за мною 28 січня 1976 року.

Навздогін послав доповнення, яким вказав конкретні обставини, що роблять нагляд незаконним щодо мене незалежно від того, за що я відбував кару.

п. о, ст. 2 указу ПВР СРСР з 26 липня 1966 року говорить, що нагляд встановлюється щодо «засуджених до позбавлення волі за тяжкі злочини... якщо їх поведінка в період відбування покарання в місцях позбавлення волі свідчить про вперте небажання стати на шлях виправлення і приєднатися до чесного трудового життя».

ч. II, п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР з 5 липня 74 року, роз'яснюючи поняття впертості небажання стати на шлях виправлення, вказує: «Під впертим небажанням стати на шлях виправлення і приєднання до чесного трудового життя слід розуміти, зокрема, систематичні порушення вимог режиму відбування покарання, за які особа піддавалася засобам стягнення, передбаченим ст. 34 Основ виправно-трудового законодавства СРСР і союзних республік, якщо вони не зняті або непогашені на день звільнення з виправно-трудової установи».

Коли погашаються стягнення?

Ст. 89 ВТК УРСР встановлює, що стягнення погашаються автоматично через рік за відсутності нових стягнень.

Мій термін ув'язнення минав 21 січня 1976 року. З літа 1974 року до 21 січня 76 року я не був підданий жадному стягненню — це більше ніж рік, і відповідно до статті 89 ВТК УРСР усі мої попередні стягнення погасилися і звільнявся я без жадних стягнень.

Як в'язень, що в час звільнення не мав жадного стягнення, я не повинен був би бути відданий адміністративному наглядові після звільнення, тому на підставі вищевикладеного

прошу

Вас скасувати накладений на мене і санкціонований 28 січня 76 року прокурором м. Чернігова річний адміністративний нагляд як безпідставний і незаконний захід.

12 жовтня 1976 року.

Скаргу з Києва блискавично переслали до Чернігова, звідки прокурор Ярошевський надіслав мені формальну відписку. Я написав на нього скаргу прокуророві області, в якій, зокрема, вказав:

Поперше, до Прокуратури СРСР з подібною скаргою я не звертався, отже Ярошевський неухважно поставився до моєї скарги.

Подруге, Указ ПВР СРСР з 12 квітня 1968 року «Про порядок розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян» зобов'язує відповідальні особи давати мотивовані відповіді, а не спекуватися від

скаржників формальними відписками.

Потрете, відповідно до ст. 90 Конституції УРСР та адміністративного права судочинства й діловодства УРСР здійснюють українською мовою, а Ярошевський надіслав відповідь по-російському.

З огляду на вищенаведене прошу Вас доручити іншій особі ще раз розглянути скаргу.

Покищо відповіді немає, а 28 січня 1977 року продовжили нагляд ще на 6 місяців.

У міліції говорили, що мені не минути нового ув'язнення. Батько [...] хитали головою, а мати плакали. Я заспокоював їх. Ба, вельми [...] моє звільнення принесло їм радість тільки в перші дні, а далі [...] муки із-за страху, що ось-ось посадять. Для них не існує таких [...] як закон і права. За 72 роки життя вони надивилися на торжество [...] не права, і вони бояться не порушити закон, а вчинити щось таке, [...] не сподобатися урядникам — бо вони всесильні, і коли їм не сподобалася [...], то немає значення, чи порушує вона закон, чи не порушує, вони [...] спосіб розправитися з нею. Логіка не діє, бо страх — це сильніша [...] вона сильніша від розуму і ним керує. І коли страх існує рік, другий, десятий, двадцятий, і коли він не тільки під однією стріхою, а й під [...] третьою, — кожною, тоді витворюється середовище (як повітря — середовище для поширення звуків, як космос — середовище для поширення радіохвиль [...] спільного страху, що поповнюється випромінюванням цієї емоції [...] інтелектуально потужних людей, що мають її найбільше, і витрача [...] в навіюванні страху тим, чия душа сама його не витворює і має [...]. В умовах існування такого середовища мають значення тільки одні приклади. І старі бюрократи докладають усіх зусиль, щоб таких прикладів [...] було. Сумно дивитися на людей, що сорок років тому знали [...] злети фантазії й завзято співали:

Розвіє вітер степовий
Навислі чорні хмари...

а тепер [...], бачивши надрукований на друкарській машинці Прикінцевий акт Гельсінкської наради, стогнуть: «О сину, синку, посадять же знову...»

— За що? За Прикінцевий акт?

— Знайдуть, за що.

Боже! І це на Україні, де так любили колись свободу!

Від перших днів звільнення з ув'язнення я розгорнув широке листування. Тепер мене не обмежував тюремний чи табірний ліміт в один-два листи місячно і я вирішив користуватися цією свободою, щоб віддячити людям, що не забували мене в неволі, та

розважити друзів, що залишилися за ґратами та колючим дротом. Я пам'ятав і добре пам'ятаю, що значить лист у неволі, коли ти запертий у вузькій тюремній камері: стіни одні і ті ж, обличчя одні і ті ж, вікно, ґрати, унітаз, умивальник — так тісно стиснуті докупи. І сьогодні, і завтра, і місяць, і другий. Очам хочеться чогось свіжого, світлого, яскравого, а навколо все сіре та темне; вухам хочеться милих звуків, а вони одні: клацання замків у покритих бляхою тюремних [...], бездушні команди наглядачів і голоси співкамерників — і сьогодні, і завтра, і місяць, і другий... наступає сенсорний голод. Лист, навіть коротенький лист, несе не тільки якийсь зміст, що тамує спраглу душу; він [...] за спусковий гачок, що вмикає мозок в роздуми над змістом [...] навколо нього; він збуджує фантазію і бодай у такий спосіб урізноманітнює почуття. Життя не може змиритися зі смертю; людина не може змиритися з думкою про свою непотрібність, а що ж більше свідчить про це, як відсутність листів від рідних і близьких та інших людей з волі? І [...] душа, змучена таємною думкою про свою непотрібність, відгукнулася [...] дбайливість підступних владоможних спокусників.

Ми розважали себе газетами, розмовами, журналами, книгами, проте без зовнішніх збудників почуття повільно тупіли і нова книжка інформацій [...] на мозок якоюсь важкою вагою, давила на нього, але не полишала [...]

Ясна річ, листування контролюють: з ув'язненими — офіційно цензура, з неув'язненими — неофіційно. Усі ми це знаємо, тому ретельно уникаємо всяких можливих літературних, мовних, культурних і загалом усіх важливих соціально-політичних і національних проблем, тому листування [...] суцільний [...]. І коли б з нього спробував був скласти образи авторів листів [...]кучо вийшли б образи духовних калік, що через свою інтелектуальну [...]женість неспроможні ні обговорювати, ні навіть ставити важливі проблеми національного масштабу, а вічно товчуться навколо свого помешкання, [...] їжі, погоди, спорту та чогось побаченого в кіно чи через телевізор. Навіть таке листування є кісткою в горлі нашим наглядачам — воно, бачите [...] виконує одну (з їхнього погляду, небажану) функцію: взаємна інформація друзів і знайомих про побутові умови життя дає можливість висловлювати співчуття і моральну підтримку.

Листи мої «пропадали». За деякі я отримував від пошти грошову компенсацію, за деякі не зміг отримати через брак відомостей про їх долю. З восьми рекомендованих листів з рекомендованими повідомленнями про вручення, що я їх написав за кордон, за рік не повернулося жадне повідомлення про вручення. Та це мене не бентежило — я прийняв таке явище як

конечні втрати на моєму шляху і продовжував писати. За 10 місяців у мене назбиралося багато листів і, на думку наглядачів, їх треба було вже забрати. Одна справа неофіційно знати, що написано в листах, друга справа — дістати законне право знати їхній зміст. Щоб перейти з агентурного рівня на законну площину, вирішили прив'язати мене до якоїсь кримінальної справи і на «законній» підставі вчинити трус і позбирати листи. Такою справою виявилася справа Прилуцького інтарсиста Рубана Петра Васильовича звинуваченого в приватно-підприємницькій діяльності та крадіжці державного добра. (Сама ця крадіжка була машкарою для прикриття розправи за національні переконання, але покищо це не стосується справи).

У записнику Рубана був мій телефон і ім'я та по батькові і цього було досить, щоб зробити з його справи зачіпку для трусу в мене. Слідчий Прилуцької прокуратури Максименко у постанові про трус написав, нібито у нього є підстави вважати, що в моїй квартирі можуть бути сувеніри роботи Рубана, квитанції на здавання їх до Київського сальону художніх виробів і листи про реалізацію сувенірів. Про самі «підстави» у постанові зі зрозумілих причин немає ні слова. Справді: я не знав, що Рубан мешкає у Прилуках, ніколи там не був і з Рубаном не зустрічався; у Київському сальоні художніх виробів є книга реєстрації приймання виробів на комісію із записуванням прізвища, номера пашпорта й адреси здавальника і там мого прізвища немає; ніяким іншим способом я не був пов'язаний з так званою приватно-підприємницькою діяльністю чи крадіжками Рубана. Отже твердження Максименка про підстави для трусу є безпідставне.

Уважаючи трус за незаконне порушення конституційного права на недоторканість житла, я написав скаргу обласному прокуророві і дуже хутко отримав відповідь в одне речення, що трус вчинено на законних підставах. Жадного слова про аргументи моєї скарги у відповіді, звичайно, немає.

На виконання постанови Максименка слідчий Деснянської райпрокуратури міста Чернігова Гладков 26 жовтня 1976 року вчинив трус і позабрав усі листи, які я отримав після звільнення з ув'язнення, а також листи, що їх мені писали в ув'язнення дружина, батьки, брати, сестра, друзі та знайомі. І я їм писав впродовж десятка років. Той факт, що так звана злочинна діяльність Рубана починається від 1973 року, а основна маса листів датовані (в т. ч. і поштовими штемплями) попередніми роками, не зупинило Гладкова.

Я продовжував писати друзям, в т. ч. написав і про цей трус. І тоді 19 листопада 1976 року Прилуцька прокуратура винесла постанову про накладення арешту й вилучення поштово-телеграфної кореспонденції, що надходить мені і виходить від

мене. Ця постанова незаконна тому, що я не маю будь-якого відношення до справи Рубана П. В. Подруге, Кримінально-процесуальний кодекс УРСР дає право слідчим вилучати листи, що мають відношення до даної справи, а не загалом усі листи підряд, тим часом у мене вилучено десятки рекомендованих листів, які ніяким чином не стосуються слідчої справи Рубана і написані зовсім іншим людям.

Ця постанова залишалася чинною до 31 грудня 1976 року, проте листів я не отримував понад два місяці.

Якось невдовзі у п'ятницю заболів у мене шлунок. Звичайно у таких випадках після кількох годин загострення ставало легше і я здужав ходити, а цього разу біль затягнувся і я зміг поїхати до міліції тільки по сьомій годині. Гавриленка в міліції не було і дежурний сказав: — Ну, що ж, Лук'яненко, це вже третє порушення нагляду і вас будуть судити. Догралися!

— Я не міг, — кажу, — приїхати раніше. Боліло.

— Чого ж ви не подзвонили?

— Та не до того мені було.

— Ви якось легковажите наглядом, тим часом це дуже серйозна справа.

— Коли мені трохи полегшало, я приїхав — хоч і на півтори години пізніше.

— Суть нагляду в тому, що ви повинні з'являтися від 17 до 18 години. О 6-й вечора вас тут не було. Навіть кілька хвилин після шостої (а не цілих півтори години), означає, що вас до 6-ої вечора тут не було, тобто, що ви не з'явилися у призначені години, отже ви порушили нагляд. Це порушення буде оформлене протоколом. Не знаю, як вирішить начальство, проте цілком можливий такий варіант: у понеділок о 11-ій вас арештують і посадять до слідчого ізолятора. Призначать слідчого. Це буде добрий слідчий і ви можете бути певні, що він оформить справу так, як належить. Може, навіть скличуть збори робітників. Ви розумієте, що їх добре підготують. Лук'яненко, вам ніхто не допоможе; всі, хто буде говорити, говоритимуть проти вас.

Я поїхав додому. Зі шлунком знову стало гірше й довелося викликати швидку допомогу. Суботу й неділю я пролежав і потім ще цілий тиждень поволеньки відходив.

Розпитавши про мій стан здоров'я у лікарні, міліція пробачила мені півторагодинне запізнення, попередивши, що ще одне найменше порушення і я опинюся за колючим дротом. Я відповів, що можу дати будь-яке запевнення, що не порушу нагляду навмисно, але не можу ручатися, що в якихось непередбачених обставинах я не вчиню якусь похибку, яку пізніше міліція зуміє витлумачити як порушення адміннагляду.

Загалом становище цілком непевне: через те, що карають не за навмисні порушення, а за казуси, що трапляються поза людською волею, спрямування волі на виконання вимог адміннагляду аж ніяк не вберігає від мимовільних казусів і таким чином не є запорукою від тюрми. Я недосконала людина і можу щось забути, десь не змикитити, а урядники прагнуть вкрай організованого суспільства, що не визнавало б за людиною права на похибки та спотикання. З погляду закону все ясно: закон карає за вмисне порушення правил адміннагляду, але навмисно чи не навмисно людина вчинила ту чи ту дію і протиправна вона чи не протиправна — вирішують урядники, отже все в їхній волі. І коли я ввійшов до Української групи сприяння виконанню в УРСР Гельсінкського акту, їхня воля ще більше загострилася супроти мене.

23 грудня 1976 року на квартиру до нас прийшов пом. прокурора області Циганенко з групою людей і вчинив капітальний трус, щоб знайти наклепницькі антирадянські документи. Таких у нас не було і в вислужницькій запопадливості Циганенко вилучив конспекти з історії України Костомарова, віршовану драму «Героїка або приречення Прометея» литовського поета Юстинаса Марцинкявичіса в перекладі нашою мовою поета Олекси Різникова, аркуш з розкладом передач іноземних радіостанцій, вирок Олексія Тихого 1960 року тощо. Безпідставний трус і вилучення чого попало обурило нас і ми з дружиною написали скаргу Генеральному прокуророві такого змісту:

Генеральному прокуророві СРСР
від Лук'яненка Левка Григоровича та Лук'яненко Надії Никонівни з міста Чернігова 19, вул. Рокоссовського 41-Б, кв. 41

С к а р г а

10 грудня 1976 року старший радник юстиції слідчий прокуратури м. Москви Тихонов виніс, а прокурор міста Москви санкціонував постанову про трус у нашій квартирі. У постанові написано, що слідчий Тихонов має підстави вважати, що в нашій квартирі можуть бути документи, книги, матеріали тощо «имеющие заведомо ложные измышления, порочащие советский общественный и государственный строй».

На виконання цієї постанови помічник прокурора Чернігівської області, старший радник юстиції Циганенко В. І. 23 грудня 1976 року вчинив у нас трус. При цьому він припустився двох порушень процесуального закону республіки і ми протестуємо проти цього.

Поперше, він вилучив речі, що не мали ознак, зазначених у постанові Тихонова, а саме «заведомо ложных измышлений». На наші клопотання показати у вилучених речах «ложные

измышления» Циганенко неспроможний був показати жадного місця у жадному з 12 вилучених матеріалів. Два його помічники — працівники міліції також не змогли йому допомогти. Натомість нам сказали: — Там (тобто в Москві) розберуться.

— Ви юристи, тобто експерти в галузі права і самі достатньо вмієте відрізнити крамольний текст від некрамольного, — кажу їм.

— Ми не можемо тут усе перечитати, — відповів Циганенко.

— В такому разі, — відповіли ми, — можете забирати на вантажну машину всю нашу бібліотеку, наші університетські й академічні конспекти і загалом усе гамузом і хай у Москві читають.

— Чого ви хвилюєтесь? Вам усе повернуть, — відповів Циганенко.

Стаття 186 КПК УРСР встановлює: «При обшуку або виїмці можуть бути вилучені лише предмети й документи, які мають значення для справи...».

Циганенко не міг вказати «заведомых измышлений», отже не міг вказати й на відношення до справи вилучених документів, а тому й не мав права їх вилучати.

Подруге, старший радник юстиції Циганенко робив обшук разом з капітаном міліції Бандурським та Архипніковим у присутності працівника міліції капітана Ляценка [?] та двох понятих. Стаття 85 КПК УРСР встановлює: «У протоколи про кожну слідчу дію повинні бути зазначені: місце і дата його складення; посади і прізвища осіб, що проводять дію; прізвища осіб, які брали участь у проведенні слідчої дії, адреси цих осіб...»

Стаття 188 КПК УРСР поширює правила статті 85 КПК й на такий обшук, що його вчинено у нашій квартирі, а втім Циганенко у протоколі обшуку зазначив тільки себе та понятих. Таке оформлення протоколу суперечить вимогам статті 85 КПК УРСР і його не можна допускати.

Незабаром після обшуку ми довідалися, що за тією ж санкцією з 10 грудня 1976 року було вчинено обшук у більшості учасників Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, отже вчинено пляновий напад на Громадську групу, до якої входить Лук'яненко Левко Григорович.

Група заявила про свою мету в Деклярації з 9 листопада 1976 року. Деклярація додається для безпосереднього ознайомлення. З цієї Деклярації видно, що Група не ставить перед собою жадних політичних цілей, ні в якій мірі не зазіхає і не має наміру зазіхати на Основний закон радянської держави, а тому й підозрівати, що в нашій квартирі можуть бути матеріали з «заведомо ложными измышлениями» у слідчого Тихонова і прокурора Москви не було жадних підстав, отже не було підстав і для обшуку.

Напад на Українську громадську групу, що ставить собі за

завдання сприяти виконанню в УРСР Гельсінкських угод, вважаємо за вибрік чиновних бюрократів, які незадоволені рішенням радянської держави про підписання нею Прикінцевого акту Гельсінкської наради і всіляко намагаються гальмувати прогресивний процес втілення в життя його гуманітарних статей та Загальної декларації прав людини ООН.

Ми звертаємося до Вас, як до найвищого охоронця законности в Союзі, з клопотанням про захист від незаконних зазіхань на наші демократичні права та недоторканність нашого житла. Просимо дати вказівку повернути нам усі папери, що їх вилучено у нас 23 грудня 1976 року.

6 січня 1977 року

Через те, що під час обшуку дружина не вельми чемно розмовляла з Циганенком, він написав доповідну прокуророві області і звітди за резолюцією прокурора її спрямували в Укрдипроводгосп для обговорення на загальних зборах. У доповідній наводилося багато дуже гострих висловлювань нібито моєї дружини на адресу Циганенка і ще вищих. На збори прийшов відповідний представник, дружині дали прочухана й зобов'язали попросити пробачення у Циганенка. Вона зажадала копію рішення зборів. Адміністрація не хотіла дати копії рішення, а пробачитися зобов'язувала. Дружина наполягала на своєму, а вони вирішили рішення не давати. На тому справа й заглухла. А загалом якийсь час здавалося, що мені дали спокій, а весь тиск зосередили на ній.

Новий рік ми зустрічали вдома з кількома гостями. Одну гостю я давно не бачив. Вона трохи щось чула про Українську групу, але не йняла віри: — Як, Група і ще на волі, а не в тюрмі? — не може бути!...

Я підтвердив, що Група справді є і справді на волі. Навіть більше того — має намір і залишатися на волі.

— Бог з вами, — мовила, — хай би вже й зарплата залишалася та, що є, хай би й ціни ці залишалися, але остогидла, достобіса набридла брехня — хай згине брехня!!

Якось усі відразу підняли чарки і на хвилі радісного збудженого одностайного бажання в дивовижний унісон дзенькнуло скло: хай згине брехня і звільнить душу від пут огидного лицемірства! Хай піде в морок те, що примушує нас брехати!!

Так провели ми 1976 рік і зустрінули 1977-ий.

(«Сучасність», 1977, 9, стор. 6-43).

РІЗДВЯНЕ ЗВЕРНЕННЯ ДО ЗАВЗЯТИХ АТЕЇСТІВ

Ви ходили колинебудь до церкви — не з молотками, щоб збивати хрести, не з ключами, щоб замикати від віруючих церкви, не з ненавистю, а з відкритим серцем?

О, ви, напевно, не ходили! Бо коли б ви зайшли в святковий день, стали під високим склепінням церкви перед іконостасом і подивилися на Того, Хто замість поганського морального принципу справедливості «око за око, зуб за зуб» дав людям принцип великодушності, закликаючи не відповідати за зло злом, а прощати його, ви б зрозуміли, як багато християнство спричинилося до пом'якшення людських звичаїв, як далеко воно просунуло людей від початкового варварства до гуманності!

Звичайно, християнство не змінило основної природи людини, і якою вона була за часів Арістотеля, такою вона залишилася й тепер, але порівняйте людські взаємини часів поганського Риму з взаєминами ХХ сторіччя і ви побачите, що за минулі часи людство стало незрівнянно людяніше, і тепер вже неможливим є влаштування ігрищ з пусканням живої людської крові, як бувало колись у Колізеї на виставах боротьби глядіаторів.

Хіба європейська цивілізація завдячує не християнству утвердження принципу рівності усіх людей з народження, незалежно від расової чи національної ознак, від соціального і службового стану та незайманість людського життя і свободи?

Хай би в церкві ваша душа не відразу пройнялася благодійним почуттям єднання з космічною духовною силою і на іконостасі ви побачили перед собою не Христа-Бога, а Христа-Сина Божого — Людину, і тоді, хіба ви не відчули б радісної вдячності до Того, Хто задля інших людей, задля добра і спасіння їх пішов на смерть? Подумайте: Він — Людина — і мав таке ж тіло, такі ж почуття і відчуття, що й ми, але не пересічна особа, що вся зав'язла у тенетах своїх матеріяльних та чуттєвих бажань, а Людина високих ідеальних прагнень боротьби за справедливий лад, у якому багатий не принижував би бідного, сильний не знущався б зі слабого, владоможний не збиткувався

б з простого; він хотів суспільства, в якому менше було б жорстокости і більше людяности і співчуття. За ідейну крамолу, за інакшесудство Його потягнули до відповідальности й вимагали зречення в заміну життя. Він не зрікся своїх ідеалів — і пішов на смерть. Чуєте, — перед вами — Людина, що за ідеал загальнолюдського добра пішла на смерть! Не може бути, щоб ви не схилили голову перед такою Людиною, бо не може бути, щоб ви були неспроможні відрізнити мізерну нікчемність від могутньої індивідуальности!

Коли б ви зайшли до церкви без ненависти до інакодумства, а з прихильністю до свого ближнього і стали посеред інших таких же доброзичливих громадян, тоді мерехтіння свічок перед образом Ісуса Христа — посланця Бога-Отця і пречудовий спів (якого ви ніколи не чули в житті ні в радіо, ні в театрі) поступово звільняли б вашу голову від недобрих намірів і спрямували б ваші думки все вище і вище — туди, де людська сутність уподібнюється Божій і де починається безслівне спілкування людських душ з всесвітнім Духом. О, якби ви були незлобиві! Тоді ви б зазнали щастя, якого досі ніколи не зазнавали. Це щастя відбувається у площині людської духовости, а не її тілесної частини, і вам, огрубілим матеріялістам, ледве чи відоме.

Для вас людина — суспільна істота, що майже повністю вичерпується матеріяльно, тобто фізіологічною сутністю. І ви думаєте: достатньо людей нагодувати, вдягнути й забезпечити помешканням, як не стане незадоволення і на землі настане справжній рай. Шістдесят років ви вірите в цей постулат і постійно його пропагуєте. А тим часом людина ніколи не була тільки фізіологічною істотою (суспільною твариною). Символ слів: «Людина створена за образом і подобою Божою» в тому й полягає, що людина завжди мала часточку того, чим є Бог і що єднає її з Богом — інтелект, велику сферу духовного життя. Ви цього не добачали. Ви бачили зовнішнє, що єднає людину з твариною — тіло. І тому постійними розмовами про матеріяльність світу і людини та невпинною боротьбою проти віри в Бога, ви не розвивали в людині людське, а примітивізували її.

Витісняючи віру, нічого не можна дати народові натомість. Теорії (марксистська, марксистсько-ленінська чи яка завгодно інша) неспроможні витіснити віри з тієї причини, що в більшій частині свого змісту вони йдуть у різних площинах і не можуть загалом діяти одна на одну. Із усього об'єму віри тільки теологія є теорією і, перебуваючи в одній площині з будь-якою іншою теорією, може взаємно діяти одна на одну.

Марксистсько-ленінську теорію і релігійну теорію (теологію) породжує мозок в процесі мислення. Вони обидві — виплід

думальних зусиль мозку. Як породжені одним і тим же апаратом за допомогою одних і тих же логічних законів і категорій, кожна з них має можливість доводити свою правоту та помилковість іншої. За багато сторіч цієї теоретичної боротьби атеїсти вказали на чимало хибних тверджень теологів. Теологи, в свою чергу, находили чимало хибного в усіх соціальних теоріях. Очевидячки, ця теоретична боротьба триватиме вічно, бо вічний є неспокійний людський розум у пошуках нерозв'язаних питань. Проте, віра в Бога народилася не від теоретичних здібностей людей, — ці здібності лише потім були використані для обґрунтування або спростування віри, — і тепер віра в Бога, як потойбічної незбагненної сили, тримається не на теологічній теорії, і тому ніяка інша теорія її спростувати не може. В основі віри численні таємничі явища, випадки, що їх людина відчуває власною душею. Вона в емоційній та іраціональній сферах. Численні барвисті обряди й звичаї може й небагато мали в собі раціонального, але вони впродовж довгих сторіч розвеселяли душі українців, примножували їхні емоції і робили їх тоншими, багатшими, в результаті збагачувався увесь духовний світ людини і робив її кращою. Ця емоційна вишуканість і багатство просякали в щоденний побут наших пращурів і почасти віддзеркалені в піснях неперевершеної духовної краси. Через примітивне уявлення про людину, ви й проти віри повели боротьбу не проти її суті, а проти її проявів — проти Церкви, духівництва, обрядів та звичаїв. У цій сфері ви зробили надзвичайно багато: знищили старовинну обрядовість і створили духовну пустку. Ваше: «Бога нема! Бога нема! Бога нема! та Боротьба! Боротьба! Боротьба!» — не може втамувати спрагу за теплом, тихим словом, за людяністю взаємин, за відпочинком від безконечного страху й напруженого бігу в нікуди, і люди — подивіться скільки їх — топлять свій сум у чарці; молодь кидається у розпусту; сім'ї розпадаються, а частина людей повертається до віри в Бога. Зайдіть й ви, наприкінці, до церкви, цієї старої-старої церкви.

Ви знаєте, що таке церковний Різдвяний спів? О, ви не знаєте! Він підхоплює душу на свої чарівні крила і несе вище й вище. Ви поступово забуваєте оточення, забуваєте своє тіло, і душа, звільнившись від пут бажань тілесних, наповнюється вщерть якимись духовними чарами, якимось солодким блаженством. Воно захоплює і в бурхливому напливі радощів ледве стримуєш сльози, душа досягає найбільшого єднання з середовищем Господнього духа й черпає з нього все те піднесено-прекрасне, що очищає і підносить людину понад її матеріальні й тілесні жадання і творить з неї справжню людину, яка відчуває прекрасне і сама хоче стати кращою; яка задля блага інших

здатна підійматися до розуміння і прощання слабкостей людських і свого ближнього, здатна на зло його відповісти добром і тим самим зменшити загальну кількість зла на землі і подати приклад взаємин, що мали б утверджуватися повсюдно в міру просування людей від варварства до гуманізму, від нав'язування всім і кожному одного і того ж способу мислення, до визнання правомірності багатьох способів мислення і багатьох форм розвитку людства на шляху безконечного руху до Бога, як безконечного пізнання Його через Його творіння.

Внутрішнє оздоблення храму і образ Христа, і святковий спів — усе сприяє медитації на споконвічні теми життя і смерті, швидкоплинності часу і нашої тимчасовості на землі, і вічності там, за межами нашого теперішнього «я», де не гине і мала часточка духу, але, взявшись звідти, туди й повертається, відповідно трансформувавшись за період земного буття...

(Ба! медитації знов перервано — ліворуч хтось просував свою руку знову вгору аби перехреститися і тягнув догори мій лівий рукав. У двері ще хтось зайшов і сотня людей справа потиснула один одного, щоб якимось дати йому місце, а місця вже не було і люди стояли так тісно, як в автобусі: руки спущені, тулуби виструнчені і так щільно притиснуті один до одного, і чоловіки і жінки, що просто неможливо ворухнутися. Багато хто, щоб мати можливість перехреститися, тримав руку на вилозі пальта, не опускаючи її донизу. А через те, що весь час хтось заходив, хтось подавав із задніх рядів свічку і її передавали понад головами, аби поставити перед іконою, та подеколи служники пробиралися з таями скрізь гущавину й православні тягнулись через плече один одного, щоб покласти для церкви свою лепту, товканина була постійна. Це відвертало увагу і дратувало).

Чернігів — старовинне місто з давніми релігійними традиціями. Це тут наші пращури від самих початків християнства споруджували храми, що захоплювали і наш народ і чужинців своєю архітектурною довершеністю та чудовим оздобленням. Перед їхньою красою зупинилася була й рука татар і поляків, росіян і німців — усіх зайд. Тільки не зупинилася рука ваша, і як у добу середньовічного мракобісся релігійні фанатики спалювали дорогоцінні манускрипти тільки тому, що в них щось суперечило їхньому уявленню про суть релігії, так ви поступово нищили архітектурні шедеври тільки тому, що вони не узгоджувалися з вашим атеїзмом і нагадували українцям про їхню багату минувшину.

Між вами знайшлися такі, що могили Українських Січових Стрільців розорали тракторами, хрести з могил польських жовнірів у Львові позрізували електрозваркою, надмогильними

плитами з єврейських цвинтарів повимощували тротуари — немов би у тих могилах лежали не люди, а худоба. Ви маєте і дотримуетесь своєї, як ви кажете, класової атеїстичної моралі, за якою всякий, хто не за вас, — поганий, а хто за вас — добрий, і тому ви ніколи не зрозумієте християнську шляхетність еспанців, що після громадянської війни в одній могилі поховали і переможців і переможених і написали на надмогильному камені слова: «Вони загинули за те, в що вірили». Переможені теж вірили, вони теж заслуговують на повагу.

Дотримуючись фанатичного правила «Хто не з нами, той проти нас», ви шістдесят років переслідуєте інакодумство. І тут, у Чернігові, користуючись упривілейованим становищем, ви чималу частину населення міста позбавили можливостей нормальним способом задовольняти свої духовні потреби; на місто з населенням у 200 тисяч осіб залишено тільки одну маленьку церковку!

І в свято, і у звичайні дні люди просто не вміщуються у ній і стоять на маленькому подвір'ї, де не чути ні слів попа, ні мелодії хору через шум вулиці, що проходить попід самісінькі стіни церкви. Віруючі вже кільканадцять разів зверталися до міської влади з клопотанням про відкриття ще бодай однієї церкви. Під такими клопотаннями підписувалося до тисячі осіб, але всі клопотання залишилися марними.

Стаття 104 Конституції УРСР гарантує громадянам УРСР свободу відправлювання релігійних культів і обрядів.

Стаття 18 Загальної декларації прав людини ООН, яку підписав і уряд УРСР, проголошує свободу релігії.

Радянський Союз у Прикінцевому акті Гельсінкської наради зобов'язався: «...держави-учасниці визнаватимуть і поважатимуть свободу особи проповідувати, одноосібно чи спільно з іншими, релігію чи віру, діючи відповідно до веління власної совісті» (VII. Поважання прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, релігії та переконань).

Отже і за радянським законом, і за міжнародними зобов'язаннями Радянського Союзу віруючі чернігівці завжди мали і мають право молитися в церкві. Закривання церков — найбільша з усіх перешкод у відправлюванні релігійних обрядів і вона становить, відповідно до статті 139 Кримінального кодексу УРСР, кримінальний злочин.

З практики радянської дійсності відомо, що за протиправні обмеження свободи тут ще нікого не покарали, та віруючі — християни, і для них важливо не покарання винних, а відновлення своїх законних прав. Після Гельсінкської наради дискримінація значної частини міщан стала нестерпима. Віруючі — чесні

громадяни, сумлінно виконують свої громадські обов'язки, на свій некомуністичний світогляд мають право і годі їх вже переслідувати! Урешті-решт ми хочемо зовсім небагато — відкриття ще однієї церкви в місті.

Задля торжества законности і справедливости, я прошу вас це зробити!

Лютий 1977

*Юрист Левко Лук'яненко,
член Української громадської групи
сприяння виконанню в УРСР Гель-
сінкських угод.*

(ПС ЗП УГВР, 14 вересня 1977)

ЛИСТ ДО ВАСИЛЯ СТУСА

Добридень, Василю!

Днями отримав Вашу листівку. Дякую. Цікаво, як поведеться Вам на новому місці. Я листуюся з кількома засланцями. Пишуть, що тяжко. Відносна свобода більша, ніж була за колючим дротом, але побутові умови такі важкі, що якась серйозна творча праця практично неможлива. Дехто робить добре діло бодай докладним описом побутових умов. Нещодавно прочитав листа Миколи Коца. Пише, що судитимуть Володимира Василика з Тисьмениці, що під Івано-Франківським, за якусь кримінальну дурницю. Він чоловік дуже нестриманий і, мабуть, устряв у якусь сварку чи бійку. А втім, бозна. Шкода, що загрузає ще глибше в тих далеких чужих і холодних снігах. Його Ви, либонь, не знаєте, бо з Барашева він 1972 року переїхав на Урал і вже звідти — на заслання.

А Прокоповича Грицька, мабуть, знаєте? Він у Красноярському краю. Влітку цього року має виїхати звідси на Україну.

Мені багато про Вас розповідав Микола Будуляк у Владімірі. Казав, що у Вас біда зі шлунком. Може й ще чим нездужаєте? Леле, магаданські умови не сприятимуть видужанню. Який фак Ви собі придбали в Мордовії? Як думаєте заробляти на хліб?

У Миколи був зошит Ваших віршів і він дозволив мені переписати їх. Багато з того, що було в тому зошиті, мені дуже подобалося: у них багато свіжих образів, багато цікавих нових слів, і головне, звичайно, нешаблонні думки, які не декларуються, а органічно впливають із самого художнього плетива. Зошит кілька разів проходив перевірку і завжди мені його повертали, а в Чернігівській в'язниці при звільненні не віддали (з багатьма іншими паперами) і досі ще не повернули, хоч за минулий рік я разів з двадцять телефонував адміністрації у цій справі. Цього року написав був напочатку заяву, а потім різні справи закрутили, що не до того було, та так покищо справа ця й заглохла.

Працюю я електриком у дитячій обласній лікарні за 67.5

карбованців місячно. Спочатку я дивувався, як ухитряються люди жити на таку зарплатню, а потім усе стало ясно: ніхто цими грішми не обходиться. Кожен має ще якісь прибутки. Багато людей пов'язані з селами. Вони їздять туди допомагати своїм родичам-селянам, а звідти везуть і картоплю, і м'ясо, і сало, і яйця тощо.

Чернігів зрусифікований і процес цей нещадно перековує на свій кшталт пришельців із села. Мова людей — жах: поросійському вони не вміють розмовляти і від нашої відійшли дуже далеко. Жахлива мовна безкультурність вважається чимось цілком нормальним.

Я не знаю, пане Василю, звідки Ви, в якому середовищі Ви виховувалися і в якому жили. Може для Вас це цілком зрозуміло і прийнятно, а я все ще ніяк не можу змиритися. Ріже вухо — і душу. І не знаєш, що робити.

Моя дружина Надія Никонівна, з якою ми живемо удвох, працює в Укрдипроводгоспі інженером-проектувальником. Це Чернігівська філія Київського інституту, що займається проектуванням різних колгоспних ставків і т. п.

Якщо маєте фото, пришліть, будь ласка, бо хотів би подивитися, який Ви з себе.

Кланяється Вам моя дружина.

Бувайте здоровенькі.

Хай береже Вас Господь.

27 березня 1977

Л. Лук'яненко

(Архів ЗП УГВР)

ЗУПИНІТЬ КРИВОСУДДЯ!

Редакції журналу «Народна творчість та етнографія»

Знаєте, що таке інтарсія? «Інтарсія, — пояснює словник іноземних слів, — це дерев'яна відполірована інкрустація, яка складається з різнокольорових кусочків дерева різних порід». Вона виникла в сиву давнину, коли наші далекі пращури почали оздоблювати в такий спосіб свою зброю, зброю та різні предмети домашнього побуту.

І. В. Сенів у II-му томі «Історії українського мистецтва» у статті про меблі пише: «Інтарсія виникла як суто столярська художня техніка на противагу різьбленню і малюванню. Як наслідок намагання підмінити різьблення виникає "накладна інтарсія" — техніка вирізування орнаментальних мотивів з фанери і наклеювання їх на площу предмета» (т. 2, стор. 415).

З кінця XVI сторіччя спостерігається значне піднесення цього виду художнього промислу. Особливого розквіту оздоблення інтарсією набуло в добу Козаччини та Гетьманщини у зв'язку з загальною активізацією всіх сторін духовного життя на Україні. Із усієї дотеперішньої історії саме ця доба демонструє нам найбільше чудових взірців оздоблення інтарсією. Наступні часи знали періоди пожвавлення її, проте більше, мабуть, було спадів, при чому це стосується й історії інтарсії першої половини XX сторіччя.

Не до оздоблення предметів домашнього побуту було українському народові в період розкуркулювання, коли володіння гарними оздобленими предметами часто-густо розцінювали як ознаку належності до панівних клас з усіма наслідками, що витікали з диктатури, яка керувалася не законом, а ненавистю до багатих. Красиві, вишукані предмети забирали на підставі марксової революційної формули про експропріацію експропріаторів і складали денебудь у льохах, де вони згнивали або трошили на місці. Суспільство, що на кожному кроці вживало гасло: «Геть буржуазну культуру!», з якою пов'язували все вишукане і прекрасне, не залишало місця для

зайнять безкорисною для класової боротьби інтарсією. Не забуваймо, що це був період поширення куфайки та червоного картуза, коли бриль був ознакою буржуазности і його іноді втрачали разом з головою.

Потім почався період індустріалізації. Він не більше сприяв розвиткові інтарсії, бо зосереджував усі сили на розвиткові засобів виробництва, а не предметів споживання, а щодо предметів розкоші, чим, безперечно, з утилітарної точки зору є інтарсія, виробив презирливе ставлення. Виробництво предметів розкоші заслуговує всілякої зневаги, бо відвертає народні сили від будівництва заводів і своєю ніжністю розслаблює залізні серця войовничого пролетаріату.

Перше повоєнне десятиріччя було дуже напружене і також мало сприяло розвиткові художніх промислів, хоч моральне ставлення до нього почало вже мінятися: почали більше говорити про покращання життя народу, скасовано заборону з джазової музики і хоч на абстракціоністів ще продовжується гоніння, але художнє життя дещо урізноманітнюється. В інтарсії значного пожвавлення покищо було непомітно, і автори шеститомної «Історії українського мистецтва», згадуючи республіканські виставки народного мистецтва 1960, 1963 років, ювілейну виставку 1967 року, або зовсім нічого, або дуже мало що могли сказати про неї. Спеціальний журнал «Народна творчість та етнографія» також не вельми часто згадує інтарсію.

Розвиток техніки підготував можливості небувалого піднесення інтарсії, коли стало можливим на верстаті різати тоненькі рівненькі аркуші — шпон — із сучків, наростів, під великим кутом до серцевини з будь-якого твердого дерева. Проте, цю можливість через вищезгадані суспільні умови довго не помічали, оздоблення інтарсією в 50-их і 60-их роках залишилося вельми скромним за розмірами і загалом порівняно з іншими видами декоративно-ужиткового мистецтва привертало мало уваги. Помітне пожвавлення його спостерігаємо в 70-их роках. Велика роль у цьому пожвавленні належить Рубану Петру Васильовичу з міста Прилук.

Його доля склалася так, що він не зміг одержати вищу художню освіту. Коли б він її здобув, став би, либонь, добрим художником. А може й ні. Вуз допомагає оволодіти технікою та сприяє розвиткові тих здібностей, що їх дала людині природа від народження — і не більше. Рубан працював художником у парубоцькому віці, але в наступні роки його все дужче й дужче вабили до себе не пензель і фарби, а різець і дерево. І хто зна, чи не марнував би зусиль художній вуз, намагаючись зробити з нього художника, коли Божа іскра його таланту світила йому з

іншого фаху.

Він займався філософією, вивчав історію рідного народу і багато думав над нашою спільною долею. Ці роздуми призвели його до конфлікту з владою, скоріше бюрократами-сталіністами, що ототожнюють себе з радянською владою, і це відбилосся на його життєписі та долі його сім'ї, але жадним чином не притупило його розуму і не зменшило його багатого інтелекту. Він не тільки розумна людина, він — художник.

Коли б ви побачили, як він зфотографував одну стару церкву: він став неподалік старого дерева, що, виростаючи коліном майже горизонтально до землі, поволі підіймається праворуч і догори, а вище стовбур гнеться ліворуч, створивши таким чином овальне півколо. На фотокартці з правої половини це овальне півколо створює піврамки. Ліворуч молода черешня в цвіту, що створює ліву піврамку. В цій рамці з живої молододі черешні і старого дерева видно пооддаль стару п'ятибанну церкву типового українського барокко в почорнілому риштованні. Він поєднав старе з молодим, він поєднав дві епохи: велике старе дерево простягнуло могутню товсту гіляку ліворуч до молододі черешні, немов би захищаючи її тендітні квіточки від вітру й негоди — це сучасність, переплетення і співжиття двох поколінь, і ця рамка живої сучасности відкриває вид на минуле — старовинну церкву. Вона облупилася і в почорнілому риштованні. Вона не виблискує позолотою чи новенькою фарбою, а темніє: тьмяніє. Рамка з живої природи — сучасність обіймає минуле, а люди занедбали його; у живій природі існує зв'язок і спадкоємність поколінь, а люди нехтують минуле, плюють на своїх попередників, на своїх дідів-прадідів, що також мали розум і душу, також думали щось, хвилювалися чимось, у щось вірили. І хай їхня віра була не та, що в наших сучасників, але й нас самих не було б, коли б не було їх. І якщо навіть припустити, що їхній духовний досвід гірший від нашого, то й тоді він заслуговує на повагу вже хоч би тому, що наші діди-прадіди його вже проробили і тим самим звільнили нас від необхідности самим його проробляти. Церква потрібна вже хоч би тому, щоб нагадувати нашим безбожним сучасникам, що ми не звалилися на землю з неба і не маємо тут жадного коріння, а походимо від людей, що жили тут споконвічно і вміли не тільки їжу добувати, але й будувати чудові споруди. Оте почорніле риштовання та перетворення духовного храму на комору — то гірке волання душ наших пращурів з-під землі до нас сюди, на землю.

Дивлячись на фотокартку Рубана, забуваєш, що це просто фіксація художником кількох матеріяльних предметів, бо композиція їх така, що вони приковують увагу, породжують

асоціації, викликають думки.

Не знаю, чи викликало б фото у вас подібні роздуми, але я певен, що ваша увага не могла б ковзнути по ній, як в інших випадках ковзає, перебігаючи від однієї фотокартки до іншої, а неодмінно зупинилась би на ній і примусила б про щось подумати.

В історії української інтарсії 70-их років творчість Рубана посідає велике місце з двох причин.

Перша: шеститомова «Історія українського мистецтва» описує українську інтарсію як вид декоративного оздоблення різних предметів ужиткового призначення: шкатулок, скринь, столів, стільців, рамок тощо. Отже важливіша частина в предметі — це його ужиткова корисність, а оздоблення її мало другорядне значення, похідне. Спочатку потрібний був сам предмет, а потім уже його зовнішня краса. Такий характер інтарсія мала, очевидячки, завжди впродовж дотеперішньої історії. Як похідне явище, інтарсія — ремесло, хоч і художнє, та все ж таки ремесло. Інтарсисти, як правило, не ставили собі окремої мети створення окремих художніх цінностей; вони оздоблювали і тим самим підвищували цінність предмету не художнього, а ужиткового призначення. У цю традиційну інтарсію Рубан зробив великий вклад чималою кількістю оригінальних і неповторних праць. Як художник, а не ремісник за вдачею, він кожний новий предмет виконував по-новому, вносячи в нього щораз нові мотиви, нові композиції, постійно невдовольняючись попередніми речами і створюючи все кращі й кращі.

В наш час скрині непотрібні, стільці купуємо фабричного виробництва, а потяг за нестандартними красивими речами збільшився, тому інтарсисти почали виробляти предмети не так для практичного використання, як для задоволення естетичних потреб, наприклад, шахівниці, дошки-книжки тощо. Це вже сувеніри, а не ужиткові предмети. Проте, тут ще зберігається видимий зв'язок з традиційною інтарсією — за зовнішньою формою предмети імітують щось із корисних ужиткових речей, отже цей напрямок інтарсії ще не відірвався остаточно від пуповини, що тримає її від дня народження.

Праця Рубана пов'язана з Прилуцьким меблевим комбінатом — там він за погодженням з дирекцією заснував свою майстерню. Комбінат діставав замовлення на виготовлення сувенірів в інтарсії і Рубан їх виконував. Виконуючи план на 140-150 відсотків за кількістю, Рубан постійно дбав про підвищення мистецького рівня своїх праць, тому 1975 року Прилуцький меблевий комбінат зайняв перше місце в республіці за виготовлення сувенірів. У цій майстерні він працював один, отже це він здобув для комбінату

почесне місце в республіці. У вільний від виконання державних замовлень час, Рубан займається своєю улюбленою справою і вдома, і створює все кращі й кращі зразки.

Майстрові потрібне критичне слово знавців українського ужиткового мистецтва, слово публіки, і він бере участь у виставках і конкурсах і здає сувеніри до Київського сальону художніх виробів. Його праці постійно привертають до себе увагу. Слава про нього розходить все ширше й ширше, і коли Раді Міністрів УРСР потрібен був для подарування іноземній делегації сувенір «Пам'ятник слави» з нагоди 30-річчя визволення УРСР, для виконання відповідального замовлення обрали Петра Рубана.

Коли Чернігівському обкомові КПУ України треба було подарунок 25-му з'їздові партії, він звернувся із замовленням до Петра Рубана.

На замовлення Чернігівського обкому партії Рубан виготовив портрет Олега Кошового, котрий родом з Чернігівщини.

На замовлення Ради Міністрів УРСР Рубан виготовив книгу-подарунок до 60-річчя голови Ради Міністрів УРСР Ляшка.

Рубанові «Тарас Бульба на вогні» та шахова книга зайняли друге місце на республіканському конкурсі, присвяченому 30-річчю визволення України від німецької окупації.

Його сувеніри в Київському сальоні художніх виробів купують іноземні туристи, розносячи славу про талановитого українського майстра, а разом з тим прославляють і всю українську інтарсію.

Останнім часом більшість його замовлень призначалося для міжнародних виставок та конкурсів.

Другий великий вклад Рубана в українську інтарсію полягає ось у чому.

Як ми бачили зі слів «Словника іншомовних слів» та «Історії українського мистецтва», інтарсія впродовж усіх попередніх сторіч була способом оздоблення ужиткових речей, походила від бажання покращити їх, була зв'язана їхньою формою і служила доповненням, а не мистецькою самоціллю інтарсистів.

Різальний верстат, що вирізує рівнесенький шпон часом дуже красивої текстури, підготував революцію в інтарсії. Революція полягає в тому, що з накладної інтарсії виділилася окрема галузь, а саме: галузь створення художніх картин. У цій галузі автор не оздоблює ужитковий предмет, не імітує його, як переважно в сувенірах, а ставить собі за мету створення художнього образу. Це вводить його до лав художників, графіків, скульпторів, тобто тих людей, що їх ми називаємо мистцями. Для такого інтарсиста образ — самоціль. За межами образу його праця не має жадної вартости, як за межами образу картини «Похорон кошового»

О. Мурашка немає нічого — копійчане полотно, шмат ряднини, онуча — ніщо. Так за межами образу інтарсиста є шматок простої сухої дошки в одну копійку вартости. Такий інтарсист — художник, тільки що створює свої образи не традиційним пензлем і фарбами, а різцем і шпоном. Твори таких художників — це твори образотворчого мистецтва, а не ужитково-декоративного. Їх ще небагато і вони ще не завоювали собі окремого місця в історії мистецтв, але з приходом у нього таких талантів як Петро Рубан, вони стали міцно на ноги і право на їхнє самостійне місце, можливо, під назвою інтарсійного живопису, не забариться.

Перші варті уваги портрети інтарсійного живопису — портрети Шевченка, Франка, Лесі Українки, — що їх мені довелося бачити, виконав десь 1961-1963 років Богдан Германюк з Івано-Франківщини. Петро Рубан підхопив художній напрямок інтарсії і своїми талановитими творами розширив, збагатив і сприяв утвердженню, як окремого виду образотворчого мистецтва. Його пейзажі — чудові картинки. І досі стоїть перед очима гористий краєвид. На передньому пляні горби. На одному з горбів ліворуч висока ялина, далі і праворуч — нижчі. За горбами і ялинами чарівне плесо покрученої гірської річки. Потойбіч земля підіймається горбами вище. Якись куці. Нерівний обрій. Хмарне небо. Одне високе дерево з круглою кроною. Його контури згладжують прямовисні смуги туману, що ще втримався в затінку віт. Вітер зліва гнав хмари праворуч. Вони витягнулися довгими пасмами, а всередині вигнулися товстими дугами, немов застигли після дужого вітровію, що намагався розбити й розпорошити їх по безкрайому небі. А вище, до ближнього краю неба, де струмінь віяв дужче, хмари згромадилися густіше і на світлому небі утворили продовгасту, подекуди навіть чорну смугу. Проте вітер не рве землю. Він майже ущух. Десь за рідким серпанком хмар є сонце. Воно рівним розсіяним світлом освітлює краєвид і надає всій картині спокійного, лагідного, ледь веселого настрою. Привабливе плетиво форм і барв картинки: то блисне яскравою реалістичністю й майне думкою, «де я бачив цю місцевість?», а в другий мент здається уся якоюсь казково-фантастичною, але такою приємною-приємною, що вкінці зойкне думкою-смутом: «жаль, що це тільки картинка, а не дійсність...»

Я радий, що долі заманулося познайомити мене бодай з кількома творами Рубана. Вони дали мені ті блаженні хвилини естетичної насолоди, що довго зогрівають душу і допомагають легше минати повз бруд буденщини.

За розповідями дружини Петра Рубана Лідії Федосіївни, інженера-конструктора Прилуцького заводу плястмас, вершиною творчости її чоловіка, шедевром, був подарунок американському

народові до 200-річчя незалежності США. Це — книжка з двох дощок. На передньому боці славнозвісна Статуя свободи і внизу підпис «200 років». На внутрішній стороні «Джордж Вашингтон» і квітка українського соняшника. Шість місяців праці вложив Рубан у цей твір!

На жаль, з твором трапилося нещастя, що урвало подальшу творчість видатного інтарсиста. Коли подарунок був готовий і залишилося поставити лише завісики, «якісь» люди, що захотіли не допустити передачі подарунка американському народові від приватної особи — українця, зломали двері майстерні і забрали подарунок. Їм не треба був транзисторний радіоприймач, їм не треба були інші речі, що були в майстерні, їм потрібний подарунок, котрий ніде і ніяк не можна використати.

Я не хочу вдаватися до припущень про те, чи Рубан наступив якійсь владоможній особі на мозоль, чи ідея з подарунком була останньою краплею до здавна нагромаджуваних проти нього органами КГБ фактів, та тільки 13 жовтня 1976 року його заарештували і 29 грудня 1976 року засудили до восьми років ув'язнення, п'яти років вислання з України та конфіскації всього майна за звинуваченням у приватно-підприємницькій діяльності та крадіжці державного добра.

Приватно-підприємницьку діяльність побачили в тому, що Рубан з 1973 до 1976 року здав до Київського сальону художніх виробів 80 [?] сувенірів. Ці сувеніри сальон продав за 6312 карб., стягнув 604.71 карб. комісійних і Рубану виплатив 5707 карб. 29 коп. Треба ж було ухитритися звинуватити чоловіка у приватно-підприємницькій діяльності, стаття 150 КК УРСР, коли за необхідну умову цього злочину таж стаття вважає: «прикриття формою державного, кооперативного чи іншого громадського підприємства», а Рубан абсолютно ні не приховував, ні не маскував, і свої твори віддавав на комісію державній установі й від свого імені! Чи той факт, що на Прилуцькому комбінаті Рубан займався інтарсією, позбавляв його права займатися нею вдома?!

Крадіж державного майна, стаття 81 КК УРСР, суд побачив у тому, що Рубан нібито взяв у комбінаті матеріялів на 72 карб. 10 коп. та завдав матеріяльної шкоди комбінатові на суму 700 карб. 18 коп. тим, що використовував верстати, електроенергію, вентиляцію, стіни — одне слово, завдав шкоду користуванням основних засобів виробництва комбінату на свої сувеніри, дарма що ні один свідок не зміг показати жадного сувеніру з реалізованих через Сальон як такого, що його виготовив Рубан за допомогою комбінатського устаткування і матеріялів.

Адвокат Занько Євфросінія Олексіївна дійшла висновку про невинність Рубана і цілковиту безпідставність звинувачення за

обома статтями. Її клопотання на суді про звільнення Рубана з-під варту з-за відсутності складу злочину публіка привітала гучними оплесками, а драконівський вирок всіх приголомшив.

У чому справа? Де собака зарита?

Така безпідставна кара, властиво розправа, — результат дії закулісних сил, що не мають законних підстав судити Рубана, зате мають силу для фальсифікацій. Про дію позасудових чинників маємо кілька цікавих свідчень від трьох осіб: слідчого, Рубана, судді.

Слідчий Прилуцької прокуратури на зборах робітників меблевого комбінату в період проведення попереднього слідства у відповідь на репліку про те, що Рубана не засудять, бо немає за що, заявив: «Рубан будет сидеть! Он понесет наказание по всей строгости закона. Это согласовано с вышестоящими прокуратурами» і крикнув у залю Рубанісі: «Если вы не перестанете защищать мужа, ваше социальное положение ухудшится».

П. Рубан в останньому слові на суді заявив: «Мене судять не за сувеніри, а за те, що я бажав виходу України з СРСР, відсидів за це п'ять років і після звільнення не змінив своїх поглядів».

Суддя Шекера, засудивши Рубана до восьми років замість шести, що їх просив для підсудного прокурор, адвокатів сказав, що вона за завзятий захист сяде на місце підсудного. Коли дружина Рубана почала занотовувати вирок, суддя закричав: «Мені непотрібні тут кореспонденти! Заберіть у неї записки!» — і після суду пояснив їй, що додавив Рубанові строк за його погляди.

Таким чином, назовні — сувеніри, а насправді — світогляд; формулюють звинувачення як приватно-підприємницьку діяльність та крадіжку, а карають за націоналістичну настроєність. Подвійна бухгалтерія: одна — для публіки, друга — для придушення інакодумства. Я відкидаю її — вона роздвоює людину, створюючи в ній дві моралі, дві душі; вона вчить людину лукавити і нівечить її.

Полишмо покищо світогляд Рубана. Його звинувачують у приватно-підприємницькій діяльності та крадіжці, а не за світогляд. Поведемо ж мову про те, що сказано, а не про те, що мають на увазі, про офіційне звинувачення держави, а не неофіційні прагнення шовіністів.

Захист юридичними засобами явно незаконного засудження адвокат Занько Є. О. здійснює доволі принципово і вона домоглась би відновлення законності, тобто звільнення Рубана, але позаяк втрутилися люди, що хочуть всупереч законові запроторити його за ґрати, то й захист мусить вийти за межі суто юридичних форм. Цей позаюридичний захист я бачу у зверненні

до вас, членів редакції журналу, і через вас — до представників українського мистецтва, а також до тих кіл широкої громадськості, що дбають про права людини та зміцнення законности в Українській РСР.

Я не маю сумніву, що ви розумієтесь на мистецтві і не станете говорити про вартість дерева чи тканини, коли перед вами талановитий твір з інтарсії чи художня картина. Ви розумієте, що талант — це дар Господній і всяка цивілізована нація старається плекати його як національний скарб і свою гордість. Не дроворуби створюють національне образотворче мистецтво й художню культуру, і коли вони починають підраховувати вартість дощок та амортизаційні витрати на маленькі сувеніри, значить вони в сувенірах та інтарсійних портретах і пейзажах Рубана бачать не художню цінність, а вартість дров.

Уявіть собі, коли б українська нація мала таких суддів, як прилуцький Шекера впродовж останніх, скажімо, чотирьох сот років — на Україні не існувало б ніякої інтарсії і жадний взірець декоративно-ужиткового мистецтва не міг би дійти до нас!

У Рубана були нелегкі умови життя: у них з дружиною двоє маленьких дітей; вони жили в тимчасовій халабуді і всі сили й кошти тратили на будівництво хати. Владоможні особи Прилук замість полегшити побутові умови і тим самим вивільнити його сили для створення національних художніх вартостей, замість надати всі необхідні матеріяли й інструменти для підвищення продуктивності його творчої праці, вирішили загалом припинити його працю тільки через те, що він десь щось не так сказав та був суджений раніше, вирішили забрати недобудовану хату й вигнати його з України. Геть з України! Йй не треба мистця, йй треба плотника, бо її доля — творити матеріяльні цінності!

О, доле нашого мистецтва! Скільки зазнало ти ударів на своєму кам'янистому шляху! Скільки душили тебе непрошені зайди і свої перевертні! Не плекала тебе доля — гнітила холодним подихом зими. Ти — квітка серед снігів. І тільки Господу відомо, звідки беруться в тебе сили не вмерти...

Задля українського мистецтва, задля законности і справедливости я закликаю вас: подайте свій голос протесту проти нахабної розправи над Петром Рубаном. **ЗУПИНІТЬ КРИВОСУДДЯ!** Проявіть своє співчуття до його дружини та двох маленьких діток — ось їхня адреса: Чернігівська область, м. Прилуки, вул. Комінтерна 68.

Січень 1977

*Юрист Левко Лук'яненко,
учасник Української громадської групи
сприяння виконанню в Українській РСР
Гельсінкських угод.*

■

Відтоді, коли було написано цю статтю, відбулося багато подій.

31 січня Чернігівський обласний суд розглянув справу Рубана в касаційному порядку і ухвалив скасувати вирок як необґрунтований і спрямувати справу на новий розгляд зі стадії попереднього слідства.

— Слава Богу! — з полегшенням зідхнули всі знайомі Рубана. «Нове попереднє слідство не може знайти якихось нових фактів його вини, бо такі просто не існують, і Рубана випустять на волю».

Так гадали відразу після суду. Та надія на справедливе закриття справи хутко затьмарилася новиною про те, що нове слідство доручили тому ж таки Максименкові, що розсліджував справу й першого разу. Кому не ясно, що Максименко зі шкіри лізтиме, аби довести свою правоту у вигляді неправоти Рубана! І він відразу ж заявив зраділим оптимістам: «Нічого, нічого! Перший раз Рубанові дали вісім років, на другий раз дадуть п'ятнадцять!».

У ході слідства призначили ще кілька експертиз, перепитали багато робітників та службовців комбінату, та нічого такого, що підтверджувало б вину Рубана, не було. І тоді справу вирішили наблизити до справжньої причини переслідування — порушили звинувачення за статтею 187¹ КК УРСР у поширюванні завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський суспільний і державний лад.

Почалося офіційне збирання висловлювань Рубана.

Знайшли старий зошит з різними нотатками особистого характеру з часів перебування в ув'язненні в Мордовському політичному таборі. Зошит той кілька разів перевіряла табірна адміністрація і кожного разу повертала, не знаходячи в ньому нічого підозрілого, а прилуцьким слідчим кілька критичних зауважень все таки здалися для них небезпечними і весь зошит з різночасовими і різноманітними записами вони витлумачили в дусі диспозиції статті 187¹ КК УРСР як виготовлення і зберігання наклепницького антирадянського твору, хоч, далєбі, назвати той строкатий зошит твором можна тільки з позиції фальсифікаторства, або чималого неуцтва, бо «Твір, — як подає "Велика радянська енциклопедія" — це втілений у відповідну форму творчий задум ученого, письменника, художника, композитора тощо (науковий твір, літературний твір, музичний твір і т. ін.» (БСЭ, т. 34, стор. 824). Творами Рубана є його інтарсійні праці, бо в кожному з них втілено його художній задум, а не різноманітні нотатки та принагідні зауваження.

Допитали багато знайомих і не зовсім знайомих Рубанові

людей. Декому з них прокрутили магнітофонні записи розмов з Рубаном, що їх підслухали за роки попереднього життя Рубана в Прилуках, аби спонукати людей до бажаних показів.

У наслідок усіх цих великих зусиль вдалося встановити, що Рубан висловив незадоволення переведенням викладання у школі з української мови на російську і заявив, що до російської школи не пішле свою доньку.

Встановили також, що Рубан питав художника комбінату про те, хто дав вказівки писати гасла і транспаранти по-російському.

Встановили ще кілька подібних «злочинів».

Із усіх допитаних людей ніхто не сказав, що Рубан його агітував проти радянської влади чи зводив на неї якийсь наклеп.

Закінчилося два місяці попереднього слідства і 18 квітня 1977 року обласний суд почав слухати справу в першій інстанції.

Засідання організували в малюсінській залі з чотирма коротенькими рядками стільців, з яких два відвели для свідків і не дозволили на них сідати стороннім глядачам.

Перших три дні суду на процесі був присутній член Української громадської групи сприяння виконанню в УРСР Гельсінкських угод Микола Матусевич. Після цього суд зробив на кілька днів перерву. За цей час Матусевича і другого члена Групи Мариновича в Києві арештували й забрали нотатки з процесу.

25 квітня я пішов послухати процес, але мене викликали до міліції і протримали там весь день до закінчення тогоденного засідання суду. Наступного разу я пішов після обіду, аби хоч вислухати промови прокурора Петренка та адвоката Занько. Після промови прокурора мене знову викликали до міліції і проводили зі мною «виховну» бесіду до закінчення дебатів у суді.

29 квітня 1977 року суд виголосив вирок, якого не можна ні зрозуміти, ні виправдати: шість років ув'язнення, три роки вислання з України, понад 5 тисяч карбованців стягнення у прибуток держави і конфіскація майна!

За що? За що??

Судовий процес не переконав, що Рубан займався приватно-підприємницькою діяльністю і прокурор для обґрунтування необхідної умови цього злочину — прикривання формою державного чи кооперативного підприємства — навів по суті тільки одне міркування: Рубан, бувало, їздив за дорученням дирекції комбінату у відрядження, скажімо, на Чернігівську меблеву фабрику, і звідти привозив шпон, який використовував собі на сувеніри. Алеж тут немає прикривання; тут є збіг у часі: для комбінату він виконував завдання комбінату, а для себе, як

приватної особи, а не посланця комбінату, він потім за окремим дозволом вибрав собі з *відходів* кільканадцять клаптиків чи клаптичків шпону з тією текстурою, що йому подобалася.

Обґрунтування крадіжки таке ж непереконливе. Прокурор посилається на висновки біологічної та хемічної експертиз, які твердять: перша: серед шпону комбінату є шпон кленовий і на сувенірах Рубана є кленовий; серед шпону комбінату є шпон дубовий і на сувенірах Рубана є дубовий і т. д. Друга: хемічний склад комбінатівського ляку такий же, як і хемічний склад ляку на Рубанових сувенірах.

Ні в першому, ні в другому випадку не можна твердити, що Рубанові матеріяли є з комбінату, бо такі ж матеріяли можуть бути і в інших місцях, а показами свідків не підтверджено, що він їх брав у комбінаті і виносив.

І ще один факт засліпленої упередженості: в натурі слідство і суд мали п'ять сувенірів. Про інші 70 [?] відомо одне: їхню ціну. Але через те, що інтарсія — мистецтво, її твори оцінюють не за вагою шпону і фарби, і тому на підставі наявних п'ятох аж ніяк не можна судити про кількість шпону і фарби інших 70-ти сувенірів.

Суд каже, що Рубан завдав шкоди комбінатові, але дирекція комбінату заявила, що за період праці Рубана в комбінаті на ньому не було зафіксовано жадної втрати.

До приходу Рубана на комбінат відходи шпону спалювали як непотрібне сміття. Рубан, завдяки своєму талантові, з цього сміття виробляв коштовні речі, що давали прибуток комбінатові, а у вільний час робив їх на продаж для себе. Яка ж тут шкода комбінатові?! Те, що він робив, роблять сотні інтарсистів на Україні — і повинні робити, якщо Україна не хоче бути свідком загибелі цього виду декоративно-ужиткового мистецтва!

Сили, що тиснуть Петра Рубана до в'язниці, — це ті люди, які ще зі сталінських часів звикли дивитися на закон не як на знаряддя справедливості в суспільстві, а як на знаряддя реалізації в ньому своєї волі, і коли закон суперечить їй, вони ґвалтують його або просто діють проти нього, покладаючись на силу. Позаяк така практика — не що інше як пережиток минулого, що суперечить і радянському закону, і Прикінцевому актові Гельсінкської наради, і інтересам українського суспільства, вона має бути припинена.

Задля торжества законності і справедливості в нашому суспільстві я закликаю Вас НАДРУКУВАТИ цю статтю у Вашому журналі й ПОДАТИ ГОЛОС ПРОТЕСТУ діячів народно-

ужиткового мистецтва проти вироку Чернігівського обласного суду!

11 травня 1977

Левко Лук'яненко

м. Чернігів,

вул. Рокоссовського 46 Б, кв. 41

■

Верховний суд УРСР розглянув справу в касаційному порядку і вирок залишив без змін.

(Архів ЗП УГВР)

ЛИСТ ДО ВАСИЛЯ СТУСА

Здоровенькі були, п. Василю!

Отримав фото з листівкою. Дякую. Ледь-ледь інакший варіант цього фото бачив учора в Києві. Дякую, що надіслали не портрет, а отак вихоплений з життя один момент сумної-сумної дійсності.

Знаєте, Ваша гірко-іронічна посмішка і погляд, що спрямований униз, під землю, туди, на глибину 100-150 метрів, надзвичайно яскраво промовляє: «Отак, чоловіче, Шевченко на Кос-Аралі муштрою займався, Грабовський в Тобольську, а я в Магадані...» Лівий схил всніженої сопки яскраво відокремлює землю від неба і здається, що за цим кругом є тільки небо, а земля там і кінчається і далі вже пуста безодня.

На тлі якогось старого паркану на краю світу один з кращих поетів, що ним пишалась би і будь-яка освічена державна нація, вправляє свої м'язи під землею і вбиває роки і талант. О, Боже! За що Ти караєш так Неньку?! Невже й згинуть їй отак, не сказавши світові й слова?!... О, ні, в ній ще море вогню, море сили!

Добродію, я майже нічого не можу написати про львів'ян. Останніми місяцями дуже зайнятий і з Михайлом якимось перервалося листування, чув від інших, що Михайлові дали якусь психологічну працю, чого він марно добивався уже багато років. Що це означає, не знаю. Я не попитав його ще, а в нього, мабуть, теж немає часу написати. Я гадаю, що Ваші листи дійшли, а вони за щоденним клопотом просто не зібралися відписати, хоч, звичайно, і листи могли «пропасти».

Мене двічі викликали до Донецька на допит як свідка у справі М. Руденка та Ол. Тихого, а вчора повернувся з Києва, куди викликали на допит у справі Миколи Матусевича та Мирослава Мариновича.

І перших двох, і других звинувачують не за участь в Українській громадській групі сприяння виконанню в УРСР Гельсінкського акту, а за окремі якісь там індивідуальні дії.

Не знаю, наскільки Ви обізнані з київським життям і хто Вам

пише. Напишіть. Якщо є потреба, я напишу тоді дещо докладніше про Групу.

З двох днів перебування в Києві у мене було пів дня вільного часу і я зробив екскурсію до Софії. Багато сторіч пустки якось не дають повірити, що наші пращури за княжої доби були на такому височенному рівні культури.

Я допоможу Вам пробити мур.

Дай Боже Вам здоров'я.

З повагою до Вас

Л. Лук'яненко

П. С. Вклоняється Вам моя дружина Надія.

(Архів ЗП УГВР)

ШАНОВНОМУ ВОЛОДИМИРОВІ РУБАНОВІ

Шановному Володимирові Рубанові,
професорові Київського державного університету

Відкритий лист від читача газети «Літературна Україна»

У газеті за 29 березня ц. р. Ви опублікували статтю «Правда — зброя наша». Правда — вельми принадна штука, бо у сфері суспільних відносин під нею розуміють переважно справедливість, а у сфері індивідуальних взаємин — людську чесність.

Мені хотілось би поставити Вам кілька питань і уточнити деякі моменти для з'ясування правдивості Вашої статті, тобто Вашої чесності.

Ви пишете, що «українські буржуазні націоналісти оптом і вроздріб

— продалися іноземним розвідкам,

— зробили своїм чорним ремеслом фальсифікацію культурного процесу в нашій країні, наклепи і підступні ідеологічні диверсії...

— паразитують на обрідіуванні нашої клясичної спадщини і сучасного літературного процесу...

— зазіхають на наше історичне минуле і на сучасне духовне життя...»

Скажіть, будь ласка, звідки Ви все це взнали? Ні політвидав, ні інші видавництва України, ні «Літературна Україна», ні ніяка інша республіканська газета чи журнал не друкували книжок, брошур, статей такого змісту, з якого я, Петро, Дмитро чи будь-який інший читач республіки міг би дійти висновку, що автор: а) продався іноземним розвідкам; б) зробив своїм чорним ремеслом фальсифікацію... Отже поясніть, будьте ласкаві, звідки Ви довідалися про те, що [в них] має місце запродаństwo, фальсифікація, обрідіування, зазіхання...

Ви пишете про якісь особливо злісні інсинуації буржуазних націоналістів проти Л. Українки. Де ці інсинуації? На сторінках

«Літературної України»? На сторінках якогось іншого республіканського видання? Далєбі ні! Таким чином Ви говорите про щось таке, що читачі республіканської періодики (та й не тільки періодики, а загалом друкованого слова) не знають і знати не можуть з двох причин: 1) В республіці існує цензура, наприклад, газету з Вашою статтею цензурував БФ 15202 і ніякі ідеї, крім комуністичних, на сторінках друкованих видань з'явитися не можуть і тому, очевидячки, ніякі інсинуації супроти Л. Українки неможливі! 2) Ніякі книжки чи періодика переліченого Вами змісту в книгарнях республіки не продаються. Таким чином, інсинуації, оббріхування і т. ін. звичайні українські громадяни не знають, для нас їх просто нема. А Ви знаєте, для Вас вони є. Значить, Ви не звичайний громадянин, значить, Вам доступне те, що звичайним громадянам недоступне. Ви маєте привілей, не зрівняний зі звичайними громадянами. Ви — привілейована особа.

Як привілейована особа Ви читаєте іноземну літературу і полемізуєте з її авторами. То навіщо Ви надрукували статтю в «Літературній Україні»? Як особа, що має можливість доставати закордонну літературу, Ви, ясна річ, маєте привілей і відправляти за кордон свої статті — от і спрямували б її туди. Там би Вас зрозуміли. Може в чомусь визнали б за Вами рацію, може б не визнали — це справа інша, але у Вас був би з ними діалог. Ваша стаття не інформативна, а полемічна, і тому, звертаючись до нас, не звертаєтеся за адресою, бо вірити Вам на слово ми не можемо, а літературу, яку Ви і Микитась читали і з якою полемізуєте, нам не довіряють читати, тому про Ваші і Микитася твердження і сказати нічого не можна. Зате Ваші слова: «У Радянському Союзі послідовно виконуються усі положення прийнятого в Гельсінкі Заключного акту, які стосуються розширення культурного та інших зв'язків між народами», викривають Вашу нечесність, і скільки б Ви не повторяли «правда — зброя наша», все ж таки виходить, що вона не Ваша. Між іншим, Вам не здається, що Ваше привілейоване становище суперечить принципів рівності всіх перед законом. Цей принцип був однією з найважливіших вимог народних мас у період революційної боротьби 1917-1920 років і затверджений у численних державних актах та в Загальній декларації прав людини ООН і Прикінцевому акті Гельсінкської наради.

У взаєминах: письменник-дописувач — читач-цензор робить рух однобічно тільки від першого до другого і замикає зворотний рух — від читача до письменника. За такого однобічного руху Вам живеться безпечно, бо Ви не ризикуєте зіткнутися і розбитися об об'єктивну і глибоку аналізу Вашої статті, та вона має

в собі більшу, хоч і не так помітну небезпеку: загрожує порвати духовний зв'язок між тими, хто пише, і тими, хто читає. Такий розрив дуже небезпечний, бо в нашій країні створено дві спільноти, які на якомусь повороті історії замість з'єднатися можуть розійтися. За такого одностороннього руху Вам усі проблеми здаються вирішеними і все правильним. Та це тільки у Вашій уяві, а не в суспільстві.

Я думаю, що радянське суспільство у своєму розвитку досягнуло тієї стадії, коли настала пора почати серйозну полеміку про проблему нашого літературного, мистецького і загальносуспільного життя. Може непогано було б почати цей процес з відновлення довір'я до звичайних громадян і дати їм можливість читати все те, що Ви читаєте, хай вони самі роблять власні оцінки і тих авторів і їхніх творів. Ясна річ, це суперечило б інтересам старих бюрократів сталінського гарту, зате відповідало б волі радянської держави, що підписала Гельсінкський акт і урочисто зобов'язалася надати різні права і свободи всім громадянам, незалежно від їхнього суспільного становища, політичних переконань і т. ін., а подруге, сприяло б бажаному розвитку суспільства через дальше виявлення його волі.

Ваші привілеї, пане професоре, походять не з наукового стану, а з політичного становища, тому, якщо для Вас принцип демократії не пустий звук, Ви либонь не будете заперечувати проти надання і простим людям тих прав, що Ви маєте у сфері доступу до інформації та свободи друку!

Ви бачите, я не прошу Вас пояснити, з одного боку, різницю між Вашими словами «у боротьбі двох світоглядів недопустимий неутралітет і компроміси», що виплекали атмосферу знищення Зерова, Курбаса, Скрипника і багато інших талановитих людей, і такими ж фанатичними засобами ідейної релігійної нетерпимости доби середньовіччя, яка спалила на вогні Джордано Бруно і Яна Гуса. А з другого боку, як Ви уявляєте собі можливість узгодити у житті Ваше нетерпіння неутралітету, навіть неутралітету і з Конституцією УРСР, Загальною декларацією прав людини та Прикінцевим актом Гельсінкської наради, що гарантують українським громадянам свободу слова, віри та інші демократичні права і свободи. Я не задаю Вам жадного питання про останнє видання творів Л. Українки, бо це зачепило б статтю по суті, а я навмисне оминаю її суть, зосереджуючи всю увагу на методиці, яку Ви застосовуєте в полеміці. Методологічний підхід, розмова, так би мовити, не про зміст, от, а про процедуру, — це дуже вузько, але може хоч у такій площині Ви зможете вступити в чесний діалог. І якщо редакція «Літературної України» ще не

готова його вести на шпальтах газети публічно, може Ви, пане професоре, ладні вести його неофіційно?

8. IV. 1977

*Електрик Чернігівської обласної дитячої
лікарні Левко Лук'яненко
м. Чернігів, вул. Рокоссовського 41 Б, кв. 41*

(ПС ЗП УГВР, 13 квітня 1978)

ЛИСТ ДО ВАСИЛЯ СТУСА

Шановний Пане Василю!

Хочу написати Вам про поїздку на суд у Дружківку Донецької області.

Поїздка ця — суцільні неприємності. Почалося з того, що напередодні весілля сестри братової 24 червня у п'ятницю мене викликали до міліції вдруге (вже після того, як я був там на реєстрації) і сказали, щоб я прийшов 25-го і мені вручать документ, «від якого я ахну». Я хотів бути у весільній кумпанії, а тут довелося узгоджувати і одне і друге. Увечорі 25-го ми з Надею полишили шановну кумпанію і пішли до міліціонера. Він вручив повістку на суд — ахать було ні з чого, хоч далєбі і радїти нічому. Я сказав, що для поїздки не маю грошей. Міліціонер потурбувався і в неділю вранці мені видали 40 карб. під звіт. Через Київ їхати і до Дружківки і назад суворо заборонили, треба було їхати з Городні, тобто від рідних. Погода була добра і ми подумали, що до від'їзду поїзду 26-го о 6-й ранку у нас ще буде кілька годин вільного часу і ми можемо сходити в ліс по ягоди. Коло полудня ми були в селі Хрипівці у батьків. Там нагодилася якраз гаряча робота — треба було сховати вівсянку на горище від дощу. Ми допомогли і через годинку-півтори пішли до лісу по суніці. Ягідних місць ми не знали і ходили навмання. Годин за дві ми набрали з літру, але сонечко стало хилитися донизу й ми пішли додому.

Аби ближче йти до станції, я пішов до Городні до брата Віктора на ніч. Він радий був і дружина його почастивала мене свіжим варенням з чорниць. Десь о 4-й годині я піднявся і пішов до автобусної станції. На станції, уступаючи дорогу автобусові, я ступив на залізний круг каналізаційної труби. Круг повернувся і почав опускатися під моєю вагою. Аби подолати силу земного тяжіння, я силою штовхнув важкий круг донизу, а сам стрибнув догори, при цьому кісткою ноги я так потягнув об нерівний чавунний край, що здер шкіру і потім мусів тримати довгий час штанину на якійсь віддалі, аби кров не прилипла до них.

«Поганий початок» — майнула думка.

Приїхавши на залізничний вокзал, я підійшов до касирки, показав їй повістку про виклик на суд і попросив дати мені квиток до Донецька.

— На поїзд зовсім немає квитків, — відповіла. — Поїзд везе студентів у Середню Азію на будівництва і зовсім не бере пасажирів.

— У такому випадку, — кажу їй, — поставте відмітку на повістці про те, що Городнянська станція не може мене відправити, і я із задоволенням піду додому.

— Почекайте, — мовила. — Може, з дежурним станції якимось посадимо вас.

Я став чекати.

Надійшла 6-та година. На перон вийшла касирка й каже:

— Зараз прибуває два поїзди. Дежурний провезе на Гомель, а я на Донецьк. Ви просіть провідника, а я бригадира проситиму. Якщо згодяться взяти, я випишу вам квиток.

Підкотили два поїзди. Переді мною зупинилися двері вагона і з них визирнув провідник. Показуючи повістку, кажу до нього:

— Мене викликають на суд — може візьмете мене?

— Заходьте до вагона. Потім розберемося.

Касирка десь загубилася між людьми навпроти сусіднього вагона й її не видно було, тим часом двохвилинна зупинка через запізнення поїзду була скорочена і поїзд рушив. Я опинився у вагоні без квитка. Провідник, мабуть, мав на увазі щось своє. Я ж хотів якнайшвидше взяти квиток, що треба було для звіту. Потім з цього сталося багато шуму і неприємностей (більше провідникові, але трохи й мені), які врешті скінчилися благополучно з приїздом у Донецьк.

З Донецька поїздом доїхав до Микитівки, а звідти автобусом до Дружківки.

Через те, що їхав не через Київ, а через Городню, я приїхав не на 10-ту годину, а на 4-ту.

Всю дорогу від Микитівки до Дружківки йшов дощ і тепер доводилося перестрибувати та обходити калюжі. Суд недалеко від автобусної станції і я швидко знайшов його. У секретаріаті спитав:

— Де тут відбувається суд над Руденком та Тихим?

— Який суд? Уже пізно і ніякого суду немає, — відповіла молодиця.

Я дістав повістку.

— А-а-а... — протягнула вона. — Гарзд. Зараз.

Узяла повістку і вийшла з нею. За хвилину повернулася. — Ходімте, — каже. Вивела мене на вулицю і показала авто, що

стояло перед хвірткою. — Ця машина, — продовжила вона, — відвезе вас до суду.

Шофер чемно відчинив дверцята, я сів і він повіз.

— А де відбувається суд? — питаю шофера.

— У червоному кутку Змішторгу.

— А де це?

— Не так далеко. Я покажу вам. З вулиці Леніна підете вузькою доріжкою вглиб подвір'я до двоповерхового будинку. Там вас зустрінуть.

— Ви вже возили туди свідків?

— Возив.

На наступні питання шофер не хотів відповідати і я спитав його про дружківську погоду.

За кілька хвилин він зупинив авто і показав у глибині двору будинок, куди я мав іти.

Біля входу стояв міліціонер. Я минув його й увійшов у вузенький коридорчик. На зустріч мені виступив здоровенний чоловіча, ще два стояло обабіч лівих дверей до червоного кутка і третій стояв на порозі правих відчинених дверей до бухгалтерії.

— Ви куди? — питає мене чоловіча.

— В суд. А ви хто такі?

— Ми... ми... Дайте вашу посвідку!

— Я хотів би знати, хто ви такі? Покажіть вашу посвідку!

Чоловік біля правих дверей зробив крок до мене і став напоготові. Чоловіча повернувся і зник за дверима. За хвилину з'явився знову і каже: — Зачекайте тут — і показав на праві відчинені двері.

Його помічник провів мене через праву кімнату, де сиділо понад десяток молодниць, до другої кімнати, де було три бухгалтерки.

— Можете тут поставити портфель і посидіти, — мовив мій провідник.

— Гарзд, — буркнув я. Поставив портфель і сів.

Він вийшов. Молодиця глянула йому вслід і каже до мене:

— Ви, мабуть, свідок? Тут багато вже було. Перший день нам удалося трохи послухати через двері. Ми ніколи такого не чули. Цікаво! Вони, підсудні, якісь учені й непрості люди...

Я не відповів. Натомість спитав:

— Чи давно вже йде суд?

— З 23-го числа.

У дверях з'явилася націлена на мене фізіономія: — Вас просять!

Я встав і вийшов у коридорчик. Два чоловіки, що стояли виструнчившись обабіч дверей, трохи розступилися. Один з них

розчинив двері і я опинився в освітленій залі розміром десь метрів 6 на 10.

Праворуч на сцені сидів суд. За судом на полиці лежало томів з тридцять слідчої справи. Перший ряд стільців був порожній. У другому ряді з чималими проміжками сиділи Тихий, солдат, Руденко. За ними ряд порожніх стільців і потім ряд зі свідками, на якому були: Кандиба, Бердник, Світлична, сестри підсудних, дружина М. Руденка Раїса Руденко і мати Тихого.

Решта місць була зайнята спецтоваришами.

— Чолом вам, шановні друзі! — вклонився я до Тихого та Руденка. Потім повернувся до свідків і привітався до них.

— Вас на суд покликали, а ви відвернулися від суду і розкланюєтесь... — промовив суддя.

— Я слухаю суд, — повернувся я до сцени.

Суддя: — Ваше прізвище, ім'я та по батькові; рік народження та місце.

Я відповів.

Суддя: — Розкажіть судові про підсудних.

— Я хотів би спитати...

— Ми будемо питати, — перебив мене суддя.

— Я хотів би знати, суд відкритий чи закритий?

Суддя: — А нке це має значення?

Я сказав, що від цього залежить моя поведінка, а саме, даватиму я покази чи ні.

Суддя: — Відкритий.

— В такому разі я буду свідчити.

Суддя: — Ви знаєте Руденка?

— Як видатного українського поета і письменника я знаю Руденка з його творчости давно, а особисто познайомився 1976 року.

Суддя: — Розкажіть про ваше знайомство з Тихим.

— Тихого я знаю давно, з часів перебування в мордовських політичних таборах. Ми з ним постійно листувалися і, коли настала фізична можливість, зустрінулися. Я радий, що доля зволила познайомитися з тими людьми.

Потім суддя попитав про зустрічі і далі: — Хто є автором документів Групи?

— Усі десять членів Групи.

— Хто написав документи?

— Усі писали, вносячи доповнення, зауваження та стилістичні поправки, відповідно до свого світогляду та літературних смаків.

— Яка конкретна роля Тихого?

— Тихий підписав документи, але не вніс ніякого конкретного вкладу в ці документи Групи.

Ще кілька незначних питань та їдких зауважень про мою участь у Групі і мені дозволили сісти.

Один із засідателів зачитав покази Ю. Орлова, керівника Московської групи. Орлов відмовився свідчити.

Потім зачитали свідчення Матусевича. Він відмовився дати покази про Руденка.

Далі зачитали свідчення Мариновича. Він сказав, що з Руденком був у добрих взаєминах. Ніколи нічого антирадянського Руденко не казав і в письмовому вигляді йому не давав. На питання про якийсь конкретний документ відповідати відмовився.

Тихий заявляв клопотання:

- стенографувати процес,
- записувати процес на магнітофонну плівку,
- усунути нав'язаного йому адвоката,

— скасувати з судових витрат 961 карбованець за проведення графічної експертизи та експертизи його друкарської машинки, позаяк він жадного разу і в жадному документі не заперечував свого авторства,

— зачитати його статтю про Донеччину, що інкримінована йому у відповідальність,

— дозволити для захисту його інтересів адвоката з Міжнародної організації юристів-демократів.

Усі клопотання суд відхилив.

Руденко просив зачитати статтю Бориса Ковгара (Ковгар нібито був п'ять років агентом КГБ і у згаданій статті докладно написав про свою роботу в середовищі української інтелігенції). Зберігання (чи поширення) статті Ковгара інкриміновано Руденкові у відповідальність і він хотів, щоб суд її зачитав.

Прокурор підняв перед судом клопотання зачитати постанову медичної комісії про те, що Ковгар божевільний (перебуває від 1972 року у Дніпропетрівській спецпсихлікарні).

Якщо Ковгар божевільний, тоді не можна інкримінувати його статтю у відповідальність, а коли суд її інкримінує, то повинен оголосити її в судовому засіданні. Руденко додав, що за його глибоким переконанням Ковгар — нормальна людина.

Суд відхилив це клопотання Руденка, як відхилив і клопотання про дозвіл адвоката з Міжнародної асоціації юристів.

Коло шостої години судове засідання закінчилося. У мене секретарка взяла проїзні квитки і сказала, що через те, що нарсуд уже не працює і нікому видати мені гроші й оформити повістку, я можу їхати додому вже зараз, а гроші і повістку вона вишле мені через пошту на домашню адресу. Із-за страшного переповнення транспорту я не міг вирушити в дорогу без повістки

і тому залишився на ніч.

У готелі для всіх свідків були забезпечені місця. (Між іншим подейкували, що перед тим був невеличкий ремонт і група молодих людей від 23 червня поселилася в готелі). Одне слово, ми повечеряли гуртом, побалакали і закінчили день 28 червня.

Я хотів 29 червня попросити в судді дозволу побути на суді бодай ще один день, але вранці до кімнати зайшли два міліціонери і, побачивши нас трьох, питають: — Хто з вас Лук'яненко?

Я назвався.

— З Чернігова, — почав один, — надійшла телеграма, що ви порушили адміністративний режим. Вам видали вчора повістку і ви повинні були виїхати з Дружківки ввечері, а ви не виїхали і тим самим зробили порушення.

— Мені не видали повістки!

— Ні, повістку вам видали! Чому ви не виїхали?!

— Хто вам сказав, що видали? Повістку не оформили і не видали. Вона у секретарки суду!

— Ходіте з нами в міліцію!

— Чого я туди піду?

— Ходіте! Там розберемося.

Я пішов і мене протримали в одній кімнаті до пів на одинадцятю. Коло мене спочатку сидів міліціонер, потім він вийшов. Я піднявся, вийшов у коридор і розігнався до виходу. Мене зупинили. — Ви що, — кажу, — затримали мене? В такому разі зачитайте постанову.

— Ні, не затримали. Затриманим ми надіваємо на руки кайдани. Ми вас запросили. Коли все з'ясуємо, ми допоможемо вам дістати квиток на поїзд і виїхати.

Коло 11-ої години мене підвезли до готелю. В кімнаті на мене чекав Кандиба. Він запропонував поснідати. Перекусивши, я забрав портфель, попрощався з ним і чорна «Волга» повезла мене до Краматорська.

На залізничній станції ми були за 20 хвилин до відправлення поїзду. Хоч біля каси було вавилонське стовпотворіння, через п'ять хвилин у мене був квиток. Часу не залишилося зовсім, і я пішов до відповідної платформи, сів у вагон і рушив на північ.

30 червня був уже в Чернігові, а 1 липня довідався, що Тихого засудили до десяти років ув'язнення і п'яти років заслання, а Руденка до семи років ув'язнення і п'яти років заслання. Жажливо! За що? За що??!!

Через два дні довідався, що Верховний Суд УРСР, розглянувши 28 червня 1977 року в касаційному порядку справу Петра Рубана, зняв з нього 5000 карбованців, що він їх мав за

вироком суду сплатити державі, і залишив шість років ув'язнення, три роки вислання з України та конфіскацію майна.

Звичайно, і мене судили були несправедливо 1961 року, але це було давно, якось затерлося, загладилося, а справи Рубана, Руденка і Тихого — це тепер, ось зараз, нині. І так несправедливо!...

Добродію, Вашого листа з листівкою для Надії отримали. Дякуємо. Цей лист присвячений одній темі, мабуть, я знову не відповім на всі Ваші питання.

Чому мовчать кияни — дружина Вам розповість докладніше, ніж я це спроможний зробити. Мабуть, вона вже приїхала до Вас? Якщо так, вітаю Вас обох із зустріччю після довгого розлучення! Мабуть, вона поїхала туди на період відпустки? У всякому разі дай Боже щасливо провести спільні дні!

Ви питаєте про листування зі старими друзями. Після звільнення я почав писати десяткам за ґратами і десяткам на волі. Мені відписували. А після того, як я ввійшов до Громадської групи, кількість кореспондентів зменшилася. Може, частково винен нагляд «пошти», але більшість, очевидно, вважає для себе спокійнішим триматися подалі від людини, взаємини з якою не знати чим можуть кінчитися. Люди дуже багато поневірялись і тепер їм хочеться спокою. Вступ до Групи — це перехід на нову стадію життя. Цей перехід — струс і він частину старих друзів відігнав і подає нових. Так завжди буває на великих поворотах життя.

Після арешту Руденка і Тихого, а потім і Матусевича та Мариновича, Група жила і діяла. Суд, точніше, розмір кари, завдав їй шоку. Якою вона вийде з нього, не знаю.

Ви маєте транзистор? Чи умови не дають можливостей його мати? Якщо дружина повертатиметься до Києва, не зможе вона заїхати до Чернігова?

Бувайте здорові. Зі щирою повагою до Вас

9 липня 1977

Левко, Надія

(Архів ЗП УГВР)

ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

від Лук'яненка Левка Григоровича
з м. Чернігова 19, вул. Рокоссовського 41 Б, кв. 41

З А Я В А

1961 року мене засудили були до страти за те, що зі своїми товаришами я хотів поставити питання про мирний вихід України зі складу СРСР. Верховний Суд УРСР замінив страту на 15 років ув'язнення в концтаборах примусової праці суворого режиму.

Відокремлення союзних республік від СРСР не суперечить марксистській теорії з національного питання; вихід Української РСР зі складу СРСР не можна вважати за антирадянський акт, бо право на вихід проголошене статтею 17 Конституції СРСР; діяльність людини (чи групи людей), спрямована на використання конституційного права, не може кваліфікуватися як злочин — це елементарні істини марксистської теорії і радянського права. І все ж таки мене засудили за це і 15 років мучили в неволі.

П'ятнадцять років репресивні органи намагалися довести мені, що конституційне право на вихід не означає права виходу і моє прагнення є замах на територіальну цілісність Радянського Союзу, а через те, що я не міг прийняти такого тлумачення закону, мене піддавали нескінченній кількості принижень і тортур, включно до спрямування на перевірку психічного здоров'я до Рибінської психіатричної лікарні.

З ласки Божої я виніс здорову душу з-за ґрат на волю, але волі й тут немає.

З рук тюремників мене передали під гласний нагляд міліції. За цим наглядом я не маю права виїздити з міста без дозволу міліції, з вечора до ранку не маю права залишати своє помешкання, не маю права відвідувати готелі, кафе, бари, ресторани міста і зобов'язаний щоп'ятниці з'являтися від 17 до 18

години в міліцію для реєстрації. Моє помешкання відвідують міліціонери і дружинники. Мене перевіряють на роботі. Це офіційний нагляд. А неофіційний нагляд, в результаті якого органам влади відомий кожний мій крок, — де межа його? Він позбавляє інтимности все моє особисте життя.

Мої листи перевіряє КГБ і потім використовує їх для залякування моїх родичів та настроювання їх проти мене. Наприклад, мій лист до Оксани Мешко з протестом проти спрямування В. Мороза до Інституту судово-психіатричної експертизи ім. Сербського, старший лейтенант Чернігівського УКГБ* Деренчук показував братовій Валентині в час розслідування питання про підписання згаданого протесту і так залякав її, що вона була аж захворіла.

А «таємниця» телефонних розмов доходить до того, що, наприклад, Іванові Кандибі від імени мого номера відповідала міліція, глузливо заявляючи, що на номері 3-39-13 (моєму номері) — міліція!

Мета нагляду полягає в тому, щоб за допомогою різних присікувань поставити людину на грань суду за порушення правил адміністративного нагляду, примусити її постійно зиркати на годинник, щоб не спізнитися в міліцію чи до свого помешкання, та озиратися на кожного стрічного — чи не донощик той, бува, і, тримаючи її в постійному нервовому напруженні, не дати їй можливості зайнятися громадською діяльністю, ізолювати її і поступово поставити на коліна.

Я вже немолодий і колись можу забути про п'ятницю або не встигнути до свого помешкання на пів до десятої вечора і це правитиме за підставу нового продовження нагляду. Зрештою навіть без формальних підстав, міліція (якщо КГБ вважатиме за потрібне) завжди знайде спосіб, як обґрунтувати продовження нагляду.

Де кінець його?

Кінця немає. Указ Президії Верховної Ради СРСР з 26 липня 1966 року про адміністративний нагляд дає право міліції продовжувати нагляд кожного разу на шість місяців аж до погашення судимости.

Відповідно до п. 8 ст. 55 Кримінального кодексу УРСР автоматично судимість мені ніколи не погасить. Для погашення її потрібно рішення суду. Рішення суду можливе у випадку відмови від свого світогляду. Я свого світогляду уже ніколи не зміню, отже до смерти залишатимусь судимий і, таким чином,

* УКГБ: по-українському — Управління комітету державної безпеки.

завжди будуть законні підстави для продовження нагляду, і я можу ніколи не позбутися надокучливої опіки. Перспектива такого життя мене зовсім не приваблює.

В Радянському Союзі немає закону про заборону на професії, але мені (як і абсолютній більшості українських інакодумців) не дали можливостей працювати за фахом і примусили заробляти на хліб у найпримітивнішому середовищі.

Із своїх 50-ти років я понад вісім років прожив у вашій військовій казармі, 15 років у концтабірних бараках та тюремних камерах і ось уже другий рік живу під домашнім арештом.

Я люблю Україну більше від власного життя і коли заробив першу після звільнення з ув'язнення 18-денну відпустку, то хотів з'їздити в Канів поклонитися Тарасові та відвідати Київські музеї, але мені не дозволили, щоб я не міг там зустрінутися з іншими дисидентами. Я просив тоді дозволити мені з'їздити в Тростянець і Качанівку, аби помилуватися природою славнозвісних дендропарків і трошки розширити знання рідного краю, але мені знову не дозволили, хоч у тих місцях я не знаю жадного інакодумця і про зустрічі такого роду не могло бути й мови.

Коли надвечір я приїхав у Дружківку на суд і хотів завтра побути на процесі моїх побратимів та побалакати з їхніми родичами, мене вранці два міліціонери «запросили» до місцевої міліції і протримали там до 11-ої години, а потім повезли до Краматорська і посадили прямо в поїзд.

Таким чином, ні знайомих людей, ні природи рідного краю мені не дозволено бачити. І це називається життям?! І це триватиме до самої смерті?!

Ні, судячи з останніх подій, КГБ їде мені інше майбутнє.

Пресвітера Чернігівської баптистської громади (в молитовний дім якої я одного разу зайшов) Чернуху Володимира Михайловича* два офіцери чернігівського УКГБ від 11-ої до 17-ої години примушували підписати папір, в якому мені приписувано такі вислови, яких я там зовсім не говорив.

Безперечно, якщо КГБ візьметься фабрикувати і приписувати мені різні антирадянські висловлювання, він це зуміє зробити; якщо він захоче мене знову загнати за ґрати, він також спроможний це зробити. Він загалом спроможний зробити все, крім одного — переконати мене в моїй неправоті, бо я — правий, як правий Тарас Шевченко, як правий Іван Франко, як правий Валентин Мороз.

*Чернуха В. М. не пресвітер, а один з провідників баптистської громади. — Примітка в оригіналі.

Перспектива працювати всю решту життя електриком і споглядати рідний край тільки в межах одного міста Чернігова, а тим більше нове ув'язнення, мене не задовольняє і я

ПРОШУ

дозволити мені виїхати з Радянського Союзу на проживання поза його межами.

24 серпня 1977

Л. Лук'яненко

(ПС ЗП УГВР, 9 лютого 1978)

ПАНОВІ ШУМУКОВІ ТА ВСЬОМУ СМУГАСТОМУ КОШЕВІ

Шановні Друзі!

Мені переслали Ваш лист землякѡм-краянам.* Він закінчується словами: «Повірте нам». Я Вам повірив. У що повірив? У те, що Ви пишете. Ви пишете, що він ображав Вас, принижував, вимагав його слухати, інтригував, самозакохано погладжував себе по щічках і т. ін., і т. п. Ви багато пишете такого, з чого виходить, що він груба, різка, самозакохана людина з претенсіями на супермена.

Я вірю, що Ви написали правду. Я вірю, що так воно й є. Це дуже сумно. Щоправда, мене втішає, що Ви ні словечка не мовили про його політичну позицію, отже в цьому пляні панові М. нічого закинути. Далі я почну речення з «але», яке починатиму, проте, не виправданням пана М., а радше докором авторам листа. А втім, хай це буде не докір, а звернення уваги на одну обставину, якої Ви не добачили. Кожен з Вас окремо — розумна людина. І все таки під впливом гуртового настрою Ви до справи підійшли однобічно, що й призвело Вас до помилкового кроку.

Отже я вірю, що Ви сказали правду, *але* та правда стосується однієї сторони людської особи, а їх є дві.

Перша — це індивідуальні риси характеру, вдачі, виховання: нетерпимість, грубість, інтриганство, зарозумілість, чванькуватість тощо. Такі, наприклад, як сидання тричі денно на унітаз, обкушування нігтів, гризіння кінчика олівця та багато-багато інших індивідуальних звичок та рис поведінки — все те, що стосується її безпосереднього буденного життя. Кожен по-своєму бере ложку, хліб жує, взуває шкарпетки і човгає чобітьми. Як

*Про конфлікт, що постав у таборі літом 1977 р. між В. Морозом та Д. Шумуком стало відомо на Заході з російського самвидавного органу «Хроника текущих событий», ч. 47 (стор. 98). Цей випуск «Хроніки» інформує, що утворився комітет трьох в'язнів у складі Д. Шумука, о. В. Романюка й Е. Кузнецова, який виніс догану Морозові та Іванові Гелеві «за негідну для політичного в'язня поведінку». — *Ред.*

папілярні лінії на пальцях у кожного з нас свої і неповторні, так свій і неповторний комплекс звичок і рис характеру. Та коли папілярні лінії нікого ближнього не турбують, бо не демонструють себе ближньому, то звички часто-густо не залишають його байдужим, бо проявляються назовні і сприймаються ним. Це — фізіологічний рівень життя людей. На цьому рівні середовищем людини є її безпосереднє побутове середовище: камера, сім'я, місце праці. На цьому рівні велика (позитивна) людина може бути негативною і не вельми добре впливати на ближнього. Пан Шумук колись розповідав, як один курінний виходив перед люди абиякенькою ходою і в непочищених чоботях, а його джура козирем виступав у блискучих чоботях, мов кресав, і люди сприймали джуру за командира, а командира — за джуру. Айнштайн, кажуть, був страшенно неохайний і з ним гидко було сидіти за одним столом.

Якби з курінного та Айнштайна брати приклад, це був би поганий приклад, і на рівні побутовому вони, ясна річ, не були взірцем. І на цьому рівні люди їхнього безпосереднього середовища могли мати їх за ніщо. А хіба мало хто з вас був зі своїми домочадцями у конфлікті: ви думаєте над національними проблемами, зате не дуже практичні в кухні, в хаті, на базарі, а ваші домочадці неспроможні піднятися до розуміння широких проблем і вашої самовідданості їм, зате практичні і закидають вам, що ви за «дурною головою» не там поставили баняк, щось проґавили в магазині, бо не вмієте лізти крізь юрму до прилавка, не здібні дістати дошку на полиці — одне слово, для практичних домочадців ви нікудишній чоловік. Може десь у глибині душі вони й розуміли вашу вищість, але з того таки практичного досвіду вони запам'ятали, що «політикою займаються тільки дурні, бо хто ж розумний б'є головою в стіну?» (А потім, коли вас справді посадили, вони могли урочисто себе поздоровити: «Бач, ми застерігали, ми казали, що посадять, от і посадили — які ми розумні й далекозорі!»).

Гегель писав: «Для лакея нема героя, але не тому, що останній не герой, а тому, що той — лакей, з яким герой має справу не як герой, а як людина, що їсть, п'є, одягається, тобто загалом має з ним справу з боку одиничності потреб і уявлень». («Феноменологія духа», стор. 357-358).

Кучер оцінює генерала зі свого кучерського рівня: він бачить, як генерал то забув ґудзика в прорісі застібнути, то сметаною бризнув на полу, то дуже довго сидить у виходку. Генерал на його погляд гірший від усіх його знайомих візників. (Або те ж саме з уст багатьох жінок: «у всіх чоловіки як чоловіки, а мій лізе бозна куди, жили б собі по-людському, так ні ж. Немає спокою»).

Але є друга сторона людської особи, є зовсім інший рівень — рівень національних інтересів, мистецтво стратегії, де генерал серед інших стратегів посідає не абияке місце: він — світла голова, талант, що веде армію до перемоги і рятує батьківщину.

Це споконвічна проблема: малі не розуміють великих, егоїсти не розуміють альтруїстів, обивателі не розуміють патріотів.

Із-за багатьох різних причин, зумовлених неволею, сталося так, що у Вашій увазі все більше місця стали посідати побутові проблеми і поступово зумовляти всі Ваші взаємини. Не спромоглися Ви вийти з цього рівня і при оцінці Вашого конфлікту з паном М. і тому вчинили помилковий крок.

Погляньмо тепер на питання, чи велика людина в усьому велика?

Ви либонь читали біографії великих людей і знаєте, що суспільна сутність людини і її приватна сутність — не одне і те ж. Навіть навпаки, дуже часто суспільна сутність особи є щось зовсім відмінне від її приватної сутності.

Хіба не був Ніккольо Паганіні для його імпресаріо простофілею, якого можна обдурювати? Хіба не був Панько Куліш грубим забіякою для селян, якого треба було зі злости спалити? Та для української і італійської націй мають значення не ділова непрактичність і забіякуватість, а музичний талант першого і літературний талант і патріотизм другого. Для селян він — забіяка, і коли б їм хтось сказав, що Куліш великий патріот, вони, напевне, глузливо кинули б: «Як він може нести батьківщині добро, коли нас, ближніх, зневажає і чинить нам зло?!». Погано, що Куліш мав такий нелагідний характер. І все таки він — великий син нашого народу.

А хіба фантастична жадність багатьох видатних співаків не збільшила їхній репертуар і тим самим не примножила їм слави, а людству видатних взірців виконавського мистецтва?!

Загалом з погляду моралі такі риси, як забіякуватість, жадність, владо(славо)любство, хтивість — це вади. Тим часом на кожному кроці зустрічаємо подібні вади у великих людей. Пристрасть до гри в рулетку здіймала штани в Достоєвського і потім, коли вже ні в чому було йти до дому гри, він з надзвичайною наполегливістю писав, щоб виплутатися з боргів. А видатний композитор. П. Чайковський! Ви гадаєте, що в таких людей могли б з'явитися великі твори, коли б вони не мали своїх вад? А не є ці вади другим боком їхнього обдарування і, забравши ваду, забрали б і найяскравіші спалахи їхнього таланту? Нормальність, тобто посередність нервової системи породжує посередність, тобто банальність. Тільки несамовита пристрасть породжує щось велике.

Хіба не гіпертрофоване славолюбство штовхнуло президента Джонсона подарувати Папі римському від імени власної доньки зображення власної персони? Ця риса в нього не з'явилася в останній рік. Вона народилася десь на зорі зрілого віку і примушувала його день і ніч працювати, всебічно розвивати себе, вивчати національні інтереси та думати над шляхами збільшення добра нації і в тому служінні підіймала його від шабля до шабля аж до президентського крісла. Змагання за владу (і славу) відбувалося не в розбійницькій банді (де воно плодило б людям зло), а на ниві служіння своєму народові.

Коли людина відчуває своє покликання в служінні нації і правильно зрозуміла її інтереси, прагнення слави (чи й влади), як внутрішня мета, не шкодить загальній справі, а навпаки, є величезною спонукою і двигуном примноження вкладу в спільну справу. Нація програє не тоді, коли багато її синів змагається за лаври першости в служінні їй, а тоді, коли з'являється покоління, яке ні на що не претендує: не претендує на власний світогляд, не претендує на власний погляд щодо долі нації, не претендує на окреме місце в житті чи, скажімо, в літературі — не претендує ні на що. Тоді, втративши свою індивідуальність у загальній масі, загубившись, мов сіра вівця в овечій отарі, вона стає в руках пастуха великою масою глини, якою можна прихлопнути будь-що живе.

Найсамовідданіша людина все таки забути сама себе не може: присвятивши всього себе досягненню якогось ідеалу, людина в образі (чи з-поміж) того майбутнього відводить і собі якесь місце. Хай воно буде найскромніше, хай це буде просто цеглинка, одна-однісінька цеглинка в новій великій будівлі, але не безіменна цеглинка, а її, цеглинка з її ім'ям.

За цією небезіменністю є бажання визнання бодай малюсінького її вкладу, бажання не загубитися — це я й називаю внутрішньою метою. Ідеал має своїм об'єктом багатьох, загал. Реалізація ідеалу дає добро загалові, всім *іншим*, а те, що людина хотіла б собі особисто, становить її внутрішню мету.

Проблема співвідношення внутрішньої мети і мети як загального ідеалу — дуже важлива проблема, бо має кардинальне значення відповідь на питання: що важливіше для людини, діяча: загальний ідеал чи внутрішня мета? Якщо для людини добро нації на першому місці, тоді прагнення до слави правитиме за мотор самовдосконалення і безупинної праці на благо народу: вона не засліпить очей: і тоді з Тарасика Шевченка виходить народний Кобзар. Коли ж для людини на першому місці своє самовираження і слава, тоді з'являється Герострат, і з такого ж потужного від природи таланту, що й у Шевченка, виходить

Гоголь і ціла згряя інших перевертнів, що ладні служити будь-кому аби посісти помітне місце.

Приклади з Шевченком і Гоголем дуже прості, бо їхні життя скінчилися і ми можемо про них судити, беручи повністю їхні життєві шляхи. Коли ж життя людини не скінчилося, а знаходиться далеко від імовірного кінця, тоді буває дуже важко визначити, який мотив у глибині душі людської домінує. Слова самої людини часто-густо не дають відповіді, бо розум дуже гнучкий, а самолюбство невсипущо пильне і недремно дбає про підтримання серед оточення бажаного про себе образу, який може бути удаваний, а не справжній — гнучкий розум завжди уміє ткати мереживо розповіді таким чином, щоб підтримувати у публіки саме отой бажаний образ власної особи.

Не її уявлення про саму себе, не її мрії, пляни мають значення, а її діла. Коли людина каже, що любить батьківщину, її любов можна виміряти кількісними величинами, спитавши, що вона ладна зробити для її добра. Дасть вона 10 карбованців чи дасть 100? Ладна була піти до в'язниці? На скільки років: на рік? на два? на десять? на двадцять п'ять? І ми бачимо, що одна радо дає 10, а не дасть 100. Сто карбованців вона вже любить більше, ніж батьківщину. Друга йде на п'ять років до в'язниці, але коли їй запропонували посидіти десять, вона мовила: «Хай краще буде все, як є, аніж десять років тюрми».

Людина завжди вибирає між двома цінностями: між загальним ідеалом і особистим інтересом. Наведена низка цінностей і править за чудову шкалу визначення справжнього значення слів про любов до батьківщини.

Спостерігаючи людину ззовні, ми бачимо її в дії. Ці спостереження дають правильну інформацію про суть особи, але на шляху до правильного умовиводу є дві небезпеки: перша — розповіді людини: друга — ненормальні умови, в яких кожен дійовий суб'єкт вдається до хитрощів, тобто удає з себе не того, ким є насправді, бодай у частині свого життя.

Розповіді людини, тобто навіювання бажаного про себе образу, відсіяти буває неважко, зате зробити поправки на ненормальні умови, тобто побачити міру гри, буває значно тяжче. Усе це залишає становище завжди у стані не ста відсотків певности. Людина — динамічна істота, що міняється все життя, тому остаточну відповідь на питання: що це за людина? можна дати тільки після її смерти. Солон мав рацію, вважаючи, що про людину можна скласти повне уявлення тільки після смерти на підставі всього її життя; тому спір про пана М. передчасний: якщо в нього стане снаги продовжувати попередній шлях, тоді всякі

намагання товариства применшити його ролю в українському русі залишаться марними, а якщо в нього не вистачить снаги йти взятим шляхом, тоді і без зусиль товариства він зійде вниз і уступить пальму першости гідному. Історія — ось вищий суддя, а вона виголошує свій присуд не в середині людського віку, а в кінці. Не у Вашій, моїй чи ще чийсь характеристиці pana М. ключ від його майбутнього, а в тій потенційній духовій силі, що нею Господь обдарував його душу.

Отож, для правильної оцінки людини важливо пам'ятати про дві її сутності: індивідуальну і суспільну, а в суспільній важливо не забувати про дві зацікавленості діяча в суспільному діянні: зацікавленість у реалізації ідеалу (загальна мета) і зацікавленість особиста (внутрішня мета).

З листа pana Шуμουка та звернення до земляків-краян шановного товариства видно, що pan М. почав відчувати себе суперменом і неприємним способом давати це відчуття шановному товариству. Товариство почало заперечувати, М. почав наполягати, а через те, що має холеричний темперамент і не вельми тонке відчуття ближнього, то поступово образив усіх і створив украй напружену атмосферу. Товариство вирішило скинути М. з п'єдесталу, на який він претендував, і доручило найстарішому написати про нього всім, всім, всім в Україні і не в Україні сущим, а потім для більшої ваги ще послало землякам-краянам листа про відлучення pana М. від свого товариства.

Товариство не поставило М. як явище, як факт в історичний ланцюг: минуле-сучасне-майбутнє. І мабуть, через це не конкретизувало сучасного моменту, а узагальнило його.

Очевидячки, претенсії на супермена (конкретно либонь на першість у товаристві) йдуть у площині літературній, історичній, а потім уже і в організаційній.

У минулому часі у нього чималі заслуги.

Увесь сучасний період з історичного ланцюга він безкомпромісово відстоює загальний ідеал. Тепер, коли вже залишилося небагато цього етапу життя, М. пересварився в безпосередньому середовищі, і товариство, устами свого найстарішого побратима пише, що для М. особиста мета (слава) дорожча від ідеалу. І товариство додає: «...в число найкращих часто потрапляли люди, які... навіть постраждали... задля власної слави, імени та інших вузькоогоїстичних міркувань».

Таке не тільки не трапляється «часто», а загалом за останні 30 років не мало місця. Хто за останні 30 років пішов до в'язниці з «вузькоогоїстичних міркувань»? Явна дурниця! З легковажності, із-за кумпанії та з інших неповажних причин потрапляли люди на лаву політичних підсудних, але ці люди в таборах каялися й

відходили. Але, щоб з «еґоїстичних міркувань» іти на 10-25 років за колючий дріт на ніщиму бурду — такого не бувало!! І пан Шумук — ця жива історія післявоєнних таборів — назвати прикладу не зможе.

Коли б для М. слава була найвищою метою, він з його здібностями (про які пан Шумук тепер, щоправда, вже також не високої думки) міг би досягнути не меншої слави, ідучи без жадних страждань за течією. Його твори і його дотеперішній шлях спростовують твердження про те, нібито його внутрішня мета (слава) домінує над загальним ідеалом.

Припустимо, що пан М. хопив через край з тим суперменством. Ну й що? А чого не визнати за кожним права на якусь дивацтво, а за ним — його дивацтво з суперменством? У кого з товариства від того злетіла б шапка з голови? Зрештою, дивацтво це чи ні — покаже наступне життя. Ви ж читали «Так мовить Заратустра» Ф. Ніцше. Бачите: надлюдина (супермен) — це теж не Бог, а людина, і чому вважати, що такі люди можуть бути в Німеччині і не можуть бути в Україні? Я швидше припустив би, що Ніцше вже тепер більшу половину коша зарахував би до такої категорії індивідуумів.

Певне, справа не в тому, щоб товариство серйозно заперечувало літературні здібності пана М. та силу його індивідуальності, а в тому, що він поводить себе нестерпно в побутовому пляні у Вашому безпосередньому середовищі. Цю побутову нестерпну поведінку товариство піднесло на рівень зовсім інший і вже там розправляєється з ним, заявляючи, що пан М. має незаслужену славу (і буцім то паразитує на ній?), має диктаторські замашки, небезпечні для демократичного ідеалу тощо. І все це зовсім бездоказово — щоб дискредитувати його в площині загального ідеалу, потрібно й факти наводити з тієї ж сфери, а шановні автори наводять факти з побутової площини, а висновки роблять у площині загального ідеалу. Це нелогічно. Це порушення четвертого закону логіки — закону достатньої підстави.

Лист пана Шумука і звернення товариства до земляків-краян — це вибух пристрасти. Коли Ви опинитеся в інших умовах і зможете спокійніше глянути на справу, Ви самі їх оціните інакше. Мені просто вельми жаль, що Ваші умови нестерпно важкі.

М. ще нестарий чоловік і перед ним довгий шлях його особистої долі. Незабаром закінчується цей період його життя і він стане на прю не з колегами в безпосередньому побутовому середовищі, а на найвищому рівні. На нього чекає дуже велике випробування. Воно вимагатиме крайнього напруження сил (не нервів, як у Вас тепер). І що вище він стоятиме тепер, перед

випробуванням, то більшу відповідальність почуватиме за загальний ідеал тоді.

Зрозуміло: його нестерпна поведінка і нетактовна претенсія на лідерство настроїли все товариство проти нього, і товариство відхилило претенсію і відсахнуло його самого геть. Та чому товариство, не визнавши за ним першости, захотіло тягнути його з того п'єдесталю, що стоїть далеко за межами коша? Чого *Ви* взялися за це? Адже Ви знаєте, що вже скоро його тягтимуць з того п'єдесталю вниз інші і до Вас недружні дуже могутні сили. Навіщо допомагаєте їм Ви?

Товариство пише, що організм зміцнюється очищенням від таких, як він, і що чим швидше люди довідаються про його вади, тим краще — меншим, мовляв, буде розчарування. Ніби історію роблять ангели! Чи, може, від українських діячів товариство хоче ангельської непорочної чистоти?

Вище на кількох прикладах я намагався показати, що велич — не універсальна, а вибіркова: із цілої гами духових властивостей людина тільки в одній чи кількох велика, а в інших мала, звичайна, а то ще й гірша від звичайної. Некрасов — великий поет, але совісти в нього було, далєбі, менше, ніж у найзатурканішого селянина. Хто читав біографії великих людей, просто, хто знає людську породу, той зовсім не здивується, що й М. має вади. До того ж «очищення організму» — не вельми вдала аналогія, бо товариство, в коші і поза кошем суще, не становить організаційно викінченої системи (організму), а швидше є живий рухливий процес, і з погляду цього процесу позитивним є навіть І. Дзюба, навіть ті, хто ввійшов у русло, пройшов трохи і вийшов. Тоді, коли він ішов у руслі, він зміцнював течію, а коли вийшов, на його місце, може, став хтось інший, отже людина зробила певний внесок. Рух неможливий тільки на одиницях. Йому потрібне тло. Він не може обійтися без отих «прийшов-вийшов», а одиниці формулюють його прагнення, гасла, виробляють напрям, підносять і яскраво репрезентують увесь рух. М. належав до таких одиниць, а товариство намагається загалом його усунути — не через ідейні незгоди, а через його невживчивий характер. Либонь далекозорість полягала б у тому, щоб, приборкавши своє самолюбство, поступитися, щоб, перейшовши в нові умови, він сам не зійшов з п'єдесталю, як вчинило чимало колись вельми поважних людей.

Ще пару слів до питання про велику людину.

Конечними суб'єктивними передумовами того, що за певних об'єктивних умов людина стане великою, є дві групи факторів: перша — це вроджений талант (художника, музики, математика) чи настрої (любов до батьківщини, справедливости, свободи,

чести). І те і те є вищою пристрасстю людини, що захоплює всю її без останку. Друга група — це твердість, незалежність характеру, сміливість, самовідданість тощо.

Коли є перша і немає другої, тоді зовнішній удар вибиває людину з себе і руйнує сам талант (наприклад, талановитий поет Лукаш починає пиячити і гине як поет). Друга без першої — однаково, що добрий інструмент без застосування.

Шевченко не став би найбільшим духовим батьком українців, коли б великий поетичний талант не опирався на безмежно могутню любов до України.

Коли є перше і друге, в людини формується її особиста психологічна установка, що й веде її потім вперед крізь численні перепони й негоду. Перепони, наприклад, такі: хлопці просять на танці, а він відмовився і зайнявся своїм ділом; завтра його щиро запрошують до веселої кумпанії на чарку, а він знайшов у собі сили відмовитися, щоб зайнятися своєю справою; після завтра його запросили на риболовлю, потім йому запропонували додаткову («калимну») роботу. Він не пішов на риболовлю і відмовився від додаткового карбованця, віддавши перевагу предметові свого захоплення, бо вміє обмежувати свої бажання.

Той, хто багато чого хоче, нічого не хоче сильно. Той, хто хоче одного чогось, може зосередити всю свою духову енергію на одному об'єкті, на одній меті, і він має шанси досягнути небуденних результатів.

Всюди поруч з людиною — люди. Коли її веде вперед крізь всі оті перепони любов, — з тими, що поруч, вона обходиться м'якше; коли ж її веде вперед чітке розуміння справедливості своєї мети і твердість характеру, — тоді в що обертається твердість, якщо доводиться жити на малюсінській площі в замкнутому середовищі таких же твердих людей? Добра є в такому випадку твердість чи ні? Ясна річ, у ставленні до адміністрації — так, але щодо своїх друзів — ні, бо ніхто не хоче поступитися і нікому розрядити напруження.

Таких людей, що вміють бути досить твердими у відстоюванні свого світогляду перед адміністрацією і м'якими у взаєминах з друзями, мало. Більшість людей не проявляє такої гнучкості. Людський характер більш-менш цільний, той, хто твердий, твердий у всьому: і у взаєминах з ідейними супротивниками і у взаєминах з однодумцями. М'якша людина — це така, що, сприйнявши поштовх з правого боку, не передає його ліворуч, а гасить у собі. Вона — ґумовий буфер між твердими. Ці люди приємні в товаристві. Завдяки їм кумпанія держиться купи. Їх люблять і радо проводять з ними час, але мають за слабкуватих і не в усьому їм довіряють, бо через

цільність своєї лагідної вдачі вони майже неспроможні відрізати рішуче «ні» адміністрації, постійно проводячи щодо неї «тонку» дипломатію.

Погляньмо на взаємини шановного товариства з психологічного погляду.

Пан Шумук колись розповідав, що у них в 50-их роках читали курс лекцій на тему: психологія особи, групи (формальної і неформальної), натовпу, кляси, нації. Кожен з решти товариства через те, що є без сумніву непересічною індивідуальністю, очевидячки, задумувався над психологічною природою взаємин (і конфліктів), у яких перебував сам або знав з розповідей інших. Становище, мені здавалося, зобов'язувало вивчати й відповідну літературу, щоб бути не сліпим складником у взаєминах чи об'єктом чужих експериментів, а експертом. Ясна річ, добути товсті спеціальні дослідження у ваших умовах важко, але на тему взаємин у малих групах пишуть майже всі журнали: «Философские науки», «Вопросы психологии», «Советское государство и право», журнали з проблем наукової організації праці. Ні один журнал не вичерпує теми, та коли постійно цікавитися, то за кілька років можна зібрати путящу добірку статей, і в усякому разі можна набути достатнє теоретичне освітлення питання, чому в одних випадках у людини складаються добрі, а в іншому погані взаємини зі своїми ближніми та поміж ними.

Я не збираюся розширювати цей лист викладом якоїсь теорії, але згадати два моменти необхідно.

Всяка жива істота бореться за існування, тобто утверджує себе на землі посеред осіб того ж самого виду. Щодо людини, то тут самолюбство розширює поле боротьби за самоутвердження на всі можливі сфери духовного життя.

Всюди, де є три особи, є боротьба за лідерство. Де два чоловіка, там один швидко примирюється з другорядною роллю — він легко йде на друге місце, бо його «програш» першого місця відбувається без свідків, отже слабкіше зачіпає самолюбство. Де ж три, — там між двома є боротьба за вплив на третього. Якщо в цій боротьбі жаден з двох не хоче поступитися, взаємини набувають нестерпного напруження і помешкання стає справжнім пеклом. Психологічна несумісність, про яку гомонять на підставі досліджень космонавтів та інших невеликих груп людей — це, власне, оте небажання чи навіть неспроможність поступитися і тим самим зняти напруження, розрядити атмосферу.

Олені б'ються за самицю та територію рогами, люди в групі борються за лідерство своїми інтелектами (фізична сила також не повністю знята з рахунку).

Коли у групі більше трьох осіб, боротьба не напруженіша, зате структура її значно складніша. І що інтелектуально багатші

люди, то запекліше змагання за перше місце.

Людина — істота, що випромінює інтелектуальну енергію, дух. Що потужніший інтелект людини, то на більший радіус вона поширює свій дух, при чому останній тим слабкіший, чим далі від неї його сприймають, і тим густіший і сильніший, чим ближче до джерела випромінювання. Інтелектуально потужні люди перегукуються на великих просторах і їхнє перегукування чують тисячі, мільйони людей. Коли ж штучно їх загнати на малюсіньку площу, густина випромінювання така велика, що буквально давить, душить людей, немов могутнє магнетне поле: його і не видно, і куди не простягнеш руку — не ввіпрешся в нього, і все таки дихнути нічим. І тоді нерви з постійного натягнення дзвенять все дужче й дужче, оголюються, стають відкритою ранною, що від найменшого дотику спалахує несамовитим болем, і людина вже неспроможна думати про будь-які абстрактні чи подальші речі, а дбає лише про те, щоб уберегти рану від дотику, — а що дітися нікуди, то рятує себе неадекватно сильними контратаками, а то й просто неспровокованими атаками. У стані такого нервового напруження сигналом до атаки править найменша дрібничка, яка в звичайних умовах минула б повз людину зовсім непоміченою.

Боротьба за лідерство — психологічний закон і ніхто неспроможний його скасувати. (Між іншим, саме цим законом пояснюється факт, що країни, буває, між собою сваряться, а з чужинцями живуть добре: у тих обставинах, де можливі взаємини за видовою (національною) ознакою, між країнами, що об'єднані спільністю мети, відбувається змагання за першість, а чужинці з нього виключені і тому з ними немає ґрунту для конкуренції і конфліктів).

Психологія твердить, що людина неминуче потрапляє під вплив і зазнає впливу свого мікросередовища. Загалом це так, але кожен з шановного товариства є винятком із цього правила, бо в свій час не піддався впливові середовища, а потім, очевидячки, і створив свій власний мікросвіт.

Скасувати закон про боротьбу за лідерство не можна, але можна пом'якшити боротьбу.

Кожен з товариства «екстраполює» себе на рідний край. Так ось ця «екстраполяція», підсилена історичною свідомістю, мала б чіткіше загострювати усвідомлення свого значення за межами сучасного коша. З погляду місця на тихих водах під ясними зорями немає жадного значення, хто в шановного товариства був за лідера, а хто в самісінькому хвості, бо той найостанніший — сильна індивідуальність, що не піддається впливові маси, а прямує власним шляхом (що вже двічі довів на ділі), і отже сам належить до проводирів. Боротьба за лідерство — це утвердження самого себе. Але чи всюди треба себе утверджу-

вати? Мудрий член товариства мав би пам'ятати, що таке тісне скупчення сильних індивідуумів — неприродне і штучне. Воно створене зовнішньою силою і є тимчасовим. У природному стані кожен з шановного товариства мав зовсім інший об'єкт прикладання своїх сил. Той об'єкт і далі становить величезне поле для розгортання всіх його талантів і енергії, і ні пан М., ні хтось інший із конкурентів теперішнього товариства в жадній мірі не заважатиме йому й не гальмуватиме його. Батьківщину більше цікавлять либонь не взаємини у вузькому колі обраних, а хто і що зробив для неї. Внутрішнє життя товариства — це, так би мовити, річ у собі. Воно може бути предметом приємних чи неприємних спогадів, але батьківщину цікавлять прояви зовнішньої діяльності, те, що кіш є для неї, для інших. Які мудрі розмови товариство не вело б, які палкі промови не слухало б один від одного, — це ніяк не впливає під ясними зорями ні на кого, якщо не виходить за межі товариства.

І ще товариство знає, що лідерство має не абстрактний характер, а зумовлюється обставинами і конкретними цілями. Умови коша принципово не ті, що на тихих водах, отже встановлення першости в коші має значення тільки для коша. Якщо критерієм правильності поведінки є ставлення до батьківщини, то цілком зрозуміло, що для неї важливо не лідерство у коші. І найголовніше: вона не зважає на минулі заслуги, а вимагає нових подвигів. Чи готова людина їх знову вчинити — ось питання, що мусіло б приглушувати і притуплювати змагання за першість. На тлі цієї великої проблеми лідерство у межах вузесенького кола повинно здаватися пісною і банальною річчю. Товариство призабуло історичність своєї ролі, випустило з уваги тло своєї обраності і занадто поринуло у клопоти свого буденного життя та на фізіологічному рівні пересварилося. Це не вельми-то й дивно, і було б не страшно, та Ви вийшли у світ не з міркуваннями про свободу, рівність і честь батьківщини, а про погладження паном М. себе по пузі та про загрозу майбутній демократії його диктаторських замашок — немов би це вже тема дня!

Товариство каже: «Після того, коли негідні вчинки М. перестали бути нашою внутрішньою таємницею...». Ба! Вони залишилися б Вашою «таємницею» і в тому разі, коли б уже знали в'язні і наглядачі всієї Мордовії. Конфлікт залишався внутрішньою справою доти, доки Ви самі не понесли його за кордон. І Ви знаєте, чому саме він би залишився «таємницею»: проблема інакодумства і, зокрема, українського націоналізму та сучасного українофільства є загалом таємниця, яку цензура пильно охороняє від широкого загалу. Якщо зрідка вона щось і дозволяє оприлюднити на цю тему, то неодмінно таке, що всіляко

пов'язує ідею національної незалежності з експлуататорськими класами, німцями та збройною формою боротьби, і ретельно уникає сучасного українофільства, його ідейного змісту, його критики сучасної української дійсності, його імен. Без Шумукового листа не могла з'явитися стаття Колодяжного*. Данилів лист легалізував тему і дав право говорити про пана М. та й про інших, якщо буде для них потреба. Хто міг авторитетно, так би мовити, офіційно сказати щось про внутрішні взаємини в товаристві і про пана М. зокрема? Наглядач? С. Мельник? Якийсь кримінальник? Перший не скаже. Другий без КГБ нічого не може. Третій? Яким способом? Кожен з них зайнятий своєю справою, Ваші взаємини для них — стороння річ і вони швидко згладжуються у них з пам'яті після переміни обставин і людей. Ви винесли самі. Всупереч усім давнім традиціям. Ви винесли. Та і як? Пан Шумук написав листа своїм родичам у Канаду. Звідси перший висновок читачів «Прикарпатської правди»: політв'язні листуються зі своїми закордонними родичами — їм це дозволено. Хотіло товариство сказати тисячам читачів таку сентенцію? Другий побічний висновок читачів «Прикарпатської правди» пан Шумук знає, що гомонять за кордоном про пана М. і розповідає про це в листі, значить, політв'язні дістають закордонні газети або їм дозволяють мати радіоприймачі і вони слухають закордонні радіопересилання — їм навіть глушіння не заважає. Хотіло товариство сказати таке читачам «Прикарпатської правди» про свої умови?

Далі. Немає значення, чи пан Шумук віддав свого листа в руки працівника КГБ, чи через цензора туди спрямував, однаково — це донос. Донос гіршого ґатунку! І це автори листа землякам-крайням називають «доступною формою довести до відома киян і львів'ян та інших людей...». Серед цих «інших людей» перші — це табірна адміністрація і КГБ. Відколи це донос став «допустимою формою»?

Існує «конституційна ґарантія» таємниці листування.

*Тут іде мова про статтю І. Колодяжного п. з. «Третій від заднього краю», яка появилася у газеті «Прикарпатська правда» від 6 березня 1977 р. і яку передрукували «Вісті з України» від 31 березня 1977 року. У згаданій статті говориться про робітника Степана Мельника, що нібито відбув у минулому покарання за участь в ОУН, який «на запрошення адміністрації виправно-трудової колонії» поїхав зустрітися з «колишніми своїми співучасниками». С. Мельник оповідає про зустріч з Морозом і заявляє, що про нього критично висловлювалися інші в'язні. У тій самій статті Колодяжного цитується лист Д. Шумука до його племінника в Канаді, в якому Шумук приписує Морозові «еґоцентризм і видавання самого себе за супермена». — *Ред.*

Положення про табірну цензуру, як виняток із закону, дає адміністрації право читати листи, вилучувати, повертати авторові для виправлення тощо. Але положення не дає права переадресовувати їх кудись у газету, давати їх стороннім людям читати, робити витяги з них, публічно цитувати чи будь-яким іншим способом оприлюднювати без згоди автора чи адресата. Такою є і практика. Отже, С. Мельник переписував лист і потім передав його для публікації з дозволу pana Шумука. Таким чином п. Шумук уважав за можливе у справі внутрішньої суперечки з паном М. звернутися за допомогою до адміністрації і знеславляти його разом з тими, хто засудив і тримає за колючим дротом і М., і pana Шумука, і все шановне товариство.

Зарозумілість, самозакоханість, зневажання думки інших людей і ще десятки інших вад М. ніщо в порівнянні зі зверненням до адміністрації з таким доносом, бо всі перелічені вади зачіпають тільки Вас, ближніх його, а знеславлення його і особливо загальна писанина у зв'язку з ним, спільно з Колодяжними, завдає удару не тільки панові М., але всім українофілам, усім нам; боротьбу з нестерпною побутовою поведінкою pana М. Ви перенесли на щабель спільної справи і завдаєте удару цій спільній справі.

Адміністрація докладает багато зусиль, щоб політв'язні перебували в постійному нервовому напруженні. На це спрямована величезна кількість різних заходів і, природно, її зусилля дають плоди: підвищення кров'яного тиску, хвороби серця, виразки та гастрити шлунку тощо. У даному разі наслідок вийшов надто екстраординарний!

Колодяжний нічого не пише про скрайнє нервове напруження, в якому Ви живете. Люди що не знають, в яких умовах народився лист pana Шумука і спільне звернення, мають право вважати його за об'єктивну характеристику і pana М., і їх самих. Недосвідчені люди, які ніколи не зазнали тих катувань, що їх зазнає шановне товариство, і не вивчали психології малих неформальних груп, можуть скласти бозна яке недобре уявлення і про М., і про Шумука, і про всіх українців за ґратами. Жаль.

Дастьбіг, час усе поставить на місце.

І коли б я звертався до друзів на волі, я б ще додав: не поспішайте їх судити, прикладаючи критерії ваших умов до поведінки в зовсім інших умовах!

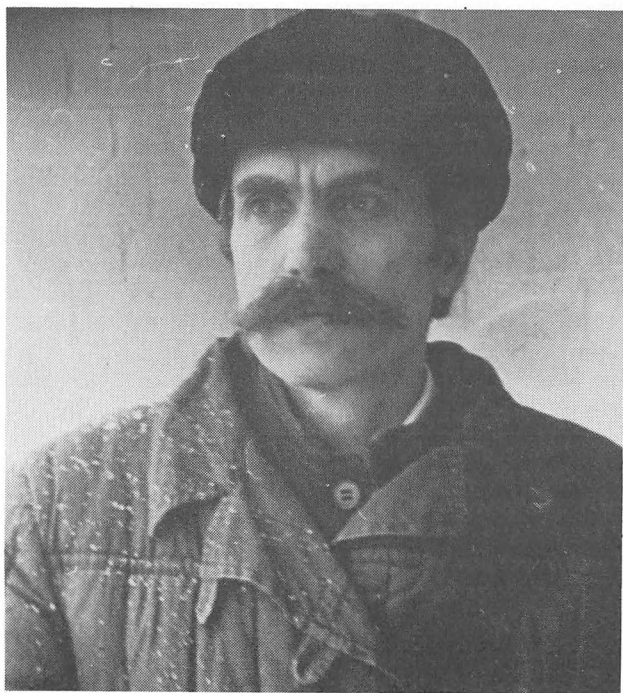
Вересень 1977

Левко Лук'яненко

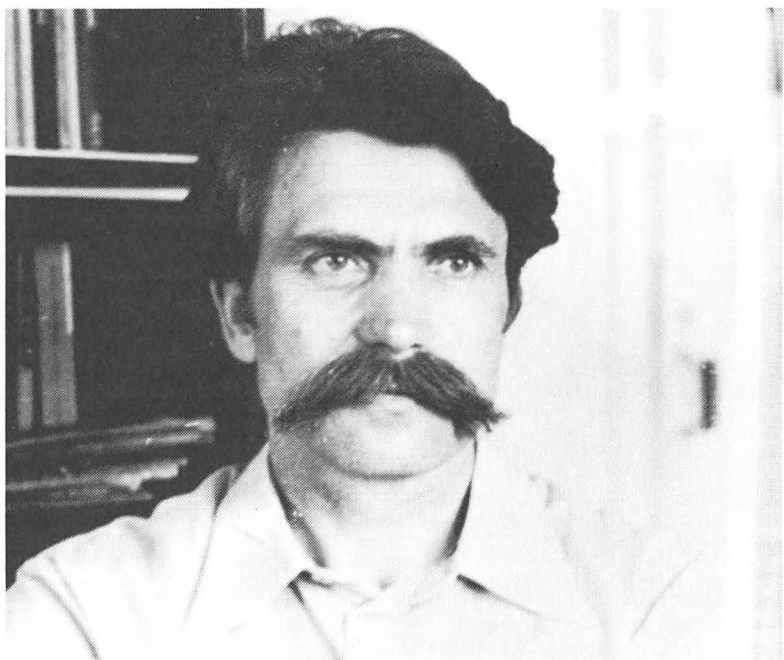
(Архів ЗП УГВР. Уривки були друковані в журналі «Сучасність», 1978, 9, стст. 97-103).

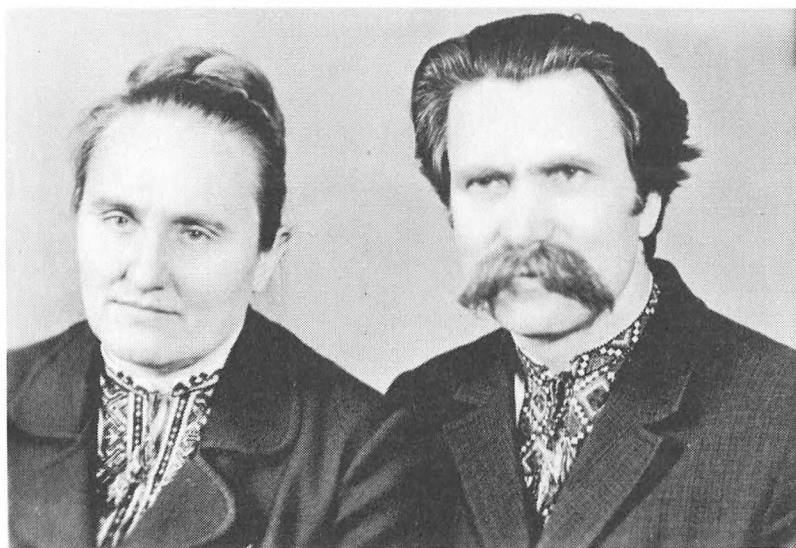
Левко Лук'яненко перед першим арештом в 1961 році.

Левко Лук'яненко під час першого ув'язнення (1961-1976).

Левко Лук'яненко на волі між двома ув'язненнями (1976?).

Левко Лук'яненко з дружиною Надією Никонівною (1976?).

Левко Лук'яненко та Іван Кандиба (1976).

У центрі Надія і Левко Лук'яненко, праворуч Олександр Лук'яненко, Левків брат (1977?).

Іван Кандиба, Надія Світлична, Левко Лук'яненко (літо 1977, Чернігів).

ЛИСТИ ДО Л. ЛУК'ЯНЕНКА

ЛИСТ ІВАНА ДИКОГО

Дай Боже здоров'я, Друже!

Розповім коротенько про свої муки з пропискою, коли повернувся я від «старшого брата». Це було в кінці червня 1973 року. Після приїзду до Дрогобича, я на другий день дав про себе знати міліції. Вони сказали прийти за кілька днів і, коли я з'явився, зі мною розмовляв комендант нагляду за колишніми в'язнями. Він заявив мені, щоб я не мав найменшої надії на прописку у Дрогобичі, не зважаючи на те, що моя сім'я (дружина і мала дитина) проживали в Дрогобичі. Більше того, додав він, їм не треба таких людей у Дрогобичі, а тому я повинен виїхати чимшвидше.

Після цієї розмови за пару днів я отримав повістку з'явитися в міліції. У міліції мене облаяли брутальними словами і суворо наказали негайно виїжджати з Дрогобича. Проте вимогу цю виконати я не міг. Мене виклика́ли ще багато разів, ляли, погрожували судом і нарешті передали справу до адміністративної комісії міськвиконкому. Комісія постановила зобов'язати мене негайно виїхати з міста Дрогобича. Я не виїхав, і комісія ще двічі зобов'язувала мене виїхати з міста. Рівночасно в районній газеті двічі надрукували статті про мене, зображаючи мене як дармоїда та порушника паспортного режиму.

Життя не було ніякого, але я не міг залишити дружину і дитину і їхати бозна куди, тому, коли в січні 1975 року комендант попередив мене, що судитимуть, я не виїхав, але написав скаргу прокуророві нагляду Львівської області. Від прокурора я отримував позитивні відповіді, а в міліції сміялися. З часом я довідався про існування якоїсь хитрої механіки таємних позначок: в залежності від них позитивне рішення зверху або виконували або не виконували. Так позитивні відповіді начальника паспортного відділу УВС* Львівської області Рікованова та начальника відділу загального нагляду старшого радника юстиції Проніна залишалися порожніми папірцями, доки я не пішов до

*УВС — Управління внутрішніх справ. — Ред.

начальника УВС Львівської області. Він дозволив прописати мене на шість місяців. Потім знову поневіряння. Знову дозвіл на шестимісячну прописку, а після закінчення її мене з Дрогобича все таки вигнали, і тепер я прописаний у Стебнику, що за вісім кілометрів від Дрогобича.

10 вересня 1976

P. S. Автор листа Іван Дикий. 1963 року його разом з дружиною Мирославою Тершівською засудили були відповідно до п'ятьох і чотирьох років таборів та п'ятьох років заслання за відстоювання українських національних прав.

(Архів ЗП УГВР)

ЛИСТ МИКОЛИ БЕРЕСЛАВСЬКОГО

Добрий день, дорогий побратиме!

Отримав Твого листа та машинописну розповідь від 12 серпня ц. р. Негайно дав відповідь, але досі не отримав відповіді. Ти не отримуєш листів моїх, а я Твоїх. Писав до Тебе й Віталій Синігівський, але, як казав, відповіді не одержав. Що за халепа? Напиши, чи одержував ці наші листи, чи може з інших причин не зміг відписати, бо в мене таке бувало. Оце цілий місяць нікому не писав, бо мав надію, що одержимо квартиру, а тому буде нова адреса. Бо так гарантували і поспіхом оформляли документи. (Справа в тому, що донька народила близнят — синка і доньку, і наша родина тепер складається з сімох душ, а живемо в одній кімнаті на 18 квадратних метрів). Але з чиеїсь волі ... відмовили... потім діти захворіли на запалення легенів і оце місяць як перебувають у лікарні. Ми ж, маючи надію на одержання квартири, не дістали палива, картоплі і т. ін., а тепер непередбачене похолодання. Справи, справи...

З надією на відповідь завжди

19 жовтня 1976

Твій Микола

Р. С. Автор листа Микола Береславський з Дніпропетровська відбув два роки ув'язнення у мордовських таборах за відстоювання українських національних прав.

(Архів ЗП УГВР)

ЛИСТ СТЕПАНА КУРИЛЯКА

Здоров був, Левку!

Отримав Твого листа нарешті і дуже зрадів, бо дуже довга була Твоя мовчанка, що мене примушувало хвилюватися. Інтуїтивно відчував, що щось то спричинилося до затримки в нашому листуванні. Про те свідчило й навмання написаний номер нашого будинку. Отже, Ти мав клопіт чималий з тим трусом, а чи це востаннє? Така наша доля, брате. На те і шука, щоб карасі не дрімали. А тепер постараюся розповісти про мою пригоду на роботі.

У вересні 1972 року я влаштувався на роботу на Дубнівський ЛМЗ (ливарно-механічний завод) черговим електриком п'ятого розряду. З роботою я справлявся добре і кількаразово отримував навіть грошові нагороди. Та через кілька місяців без будь-яких мотивувань мене перевели в бригаду електромонтерів з відрядною оплатою праці. Мій заробіток від цього не змінився і тому цим незаконним змінам умов праці я не надав ніякого особливого значення. Згодом до мене дійшли чутки, що мене переведено в денну зміну неспроста, а як недовірену особу. Значить, кваліфікували мене як можливого диверсанта. Мене це вразило і я зрозумів, що підосновою такого ставлення до мене є моє минуле, тобто покарання за антирадянську пропаганду і агітацію.

1963 року мене засудили були до восьми років концтаборів (після апеляції — до п'яти років). Працював я тоді на місцевому цукрозаводі і товаришам на роботі мав необережність висловлювати свої думки, що торкалися в основному особи Хрущова та його авантюр. З пливом часу майже всі ті факти були розкритиковані самою ж радянською пресою, та це мене не реабілітувало і тавро державного злочинця на мені залишилося. Цим моїм становищем адміністрація ЛМЗ з благословення відповідних чинників і зловживала, дарма що зі своїми обов'язками я справлявся добре. Грошові нагороди мені перестали видавати. Заяву на підвищення виробничого розряду ніхто не хотів у мене прийняти і я мусів висилати її поштою. І так

на неї мені ніхто не відповів до дня звільнення. Заяву на раціоналізаторську пропозицію «забули», хоч подав я її ще два роки тому. Заяву на курортну путівку теж роками тримали і ніхто не згадав про неї, в той же час іншим прописували путівки щорічно. Премію за введення нового устаткування в дію давали тим, що до цього не мали жадного відношення, а не мені, хто це устаткування вводив. Аналогічно було й з винагородою за економію електроенергії. Одне слово, мене явно нехтували в усьому. Я мусів з цим миритися, бо знав цьому причину. В основній зарплатні мене, щоправда, не кривдили і я собі помаленьку, потихеньку працював, не даючи ніякого приводу чіплятися до мене. Та лихо не спало.

Ще на початку жовтня приїхав до нас рідний дядько з села й запросив на весілля. Він женив сина 7-го листопада. Про те, що на жовтневі [свята] я мав намір їхати на весілля, знав увесь колектив електроцеху. Ми з дружиною затратили певні гроші на весільні подарунки та відповідні харчі. Я з нетерпінням чекав на цю подію. Та 2-го листопада мій безпосередній керівник, начальник електричного цеху Червак, заявив мені, що 7-го листопада я повинен на заводі чергувати. Я пояснив йому, що не можу, бо маю їхати на весілля. «Ти однаково на демонстрацію не підеш, то повинен чергувати» — сказав мені мій шеф. Я йому намагався довести, що в цьому нема потреби, бо для чергування є постійні чергові і завжди вони чергували. Крім них ще є кілька електриків, які підмінювали чергових, якщо виникала в цьому потреба. Та все марно. На другий день, 3 листопада 1976 року, в майстерні, де я працюю, вивісили графік чергувань, і на 7-го листопада замість законного чергового електрика Мельника стояло моє прізвище. Я пішов до директора заводу Потапенка з наміром довести йому, що чергувати 7-го я не можу із-за весілля, що введення мене в графік чергувань не є необхідне, а навіть незаконне, бо до чергування я тепер не маю жадного відношення. Та всі мої докази були голосом волаючого в пустелі. Директор заявив, що свого наказу не має наміру змінювати, а коли я не вийду на чергування, то мене покарають. І тут я остаточно переконався, що проти мене організована провокація. Я негайно пишу заяву на ім'я директора про те, що на чергування вийти не можу, і прошу секретарку цю заяву зареєструвати. Вона відмовилася й веліла мені залишити заяву, а самому йти. Я пояснив їй, що для мене важливе зареєстрування заяви [нерозбірливі два рядки]. Тоді я заявив їй, що буду скаржитися на неї в газету за її бюрократичне відношення до мене, бо вдруге вона відмовилася прийняти від мене заяву (вперше — заяву на виробничий розряд). Секретарка психонула і наробила галасу, буцім то я нею командую й погрожую. Побігла до директора. Той вийшов і напустився на

мене. Я пояснив йому, що секретарка відмовилася зареєструвати мою заяву, і прошу його розпорядитися виконати моє прохання. Та він не звернув уваги на моє прохання, а погрозив, що покарає мене за розбишацтво. Я пішов на робоче місце, а через годину мене викликають у відділ кадрів і дають прочитати доповідну записку секретарки і на ній резолюцію директора про винесення мені суворої догани за грубості та погрози секретарці. Я остовпів від такого нахабства з боку керівництва і заявив начальникові відділу кадрів, що це нахабно зфабрикована брехня і що зі мною поводяться, як з білим негром. Я зрозумів, що це початок кінця мого більш-менш терпимого перебування на ЛМЗ. Після закінчення зміни їду на пошту і висилаю заяву поштою. Розстроєний вщент, я поїхав на те весілля, але радощів уже не було.

10 листопада, повернувшись з весілля, вийшов до праці, і мій шеф Червак велів написати пояснювальну записку про невихід на роботу 7-го листопада. Я написав, що всю цю авантюру вважаю за незаконну й провокаційну. Через пару днів скликали профспілковий комітет і розглянули мою справу. Я розповів усе, як було, і просив комітет захистити мене від напасти. Та де там? Мене немов по нотах почали звинувачувати, що виділяюся в колективі своєю поведінкою, що я не такий, як всі, що подаю нездорові приклади молоді, що я, врешті, еретик. Вирішили «одногolosно» визнати мене за винного й винести мені ще одну догану на загальних профспілкових зборах, а при повторенні — звільнити з роботи. Замість об'єктивного з'ясування справи, мене без вини визнали винуватим. Усе виконувалося за партитурою, що її створили відповідні чинники, а адміністрація була лише інструментом. Я зрозумів, що треба поступитися, і вирішив шукати працю в іншому місці.

Зовсім недалеко від дому побудували чималий мебльовий цех і там мене радо приймали на роботу і казали чимшвидше до них переходити. Зарплатню теж обіцяли не меншу як на ЛМЗ. Та, коли через 12 днів я прийшов з трудовою книжкою, у працедавця значно зменшився ентузіазм щодо мене і він, директор, мнучись, сказав мені, що послав до мене виконавця, щоб я не звільнявся зі старого місця, бо обіцяне мені місце вже зайняте. Значить сигнал про мене вже надійшов і почав діяти неофіційний вовчий квиток. Я пішов ще до однієї установи і теж мене радо приймають, та коли після обіду прийшов оформлятися, то чомусь зарплатня вдвічі скоротилася, і нарешті сказали, що характеристика на мене з ЛМЗ добра, але покищо мене прийняти не можуть. Я зрозумів, що почала діяти блокування, що влаштуватися мені буде тяжко і в інших підприємствах. Я вирішив якийсь час відпочити, а після Нового року і свят Різдва Христового почну шукати працю. Якщо

вони вирішили насправді застосувати супроти мене такі заходи, як позбавлення мене прав на працю, то я змушений буду розпочати боротьбу за мої громадянські права всіма досяжними для мене засобами. Надії на мою перемогу в цій боротьбі дуже мало, але боротися я буду!

Що стосується забраних у Тебе листів, то крім обурення нічого цей випадок у мене не викликає. Ніякої крамоли в них нема, і ніхто, здається, ще не позбавив нас права на листування. Листи ці є лише приводом, бо вони прочитані раніше адресата. А за цим словом ще раз вітаю Вас з Новим Роком і Святами Христового Різдва! Веселих Вам свят! Чекаю на Твою відповідь.

З пошаною до Вас

26 грудня 1976

Степан Куриляк

(ПС ЗП УГВР, 5 серпня 1977)

ТРИ ЛИСТИ КУЗЬМИ МАТВІЮКА

Доброго дня, Шановний Пане Левку!

Я зараз «повис у повітрі». Викопав з матір'ю картоплю і 30 вересня переїхав до дружини в м. Олександрію (дружина тут працює викладачкою в технікумі). З перших же днів поринув у пошуки роботи. В багатьох місцях відмовляли із-за відсутності місця. Знайшов місце викладача тракторів у професійно-технічному училищі, домовився з роботою. Та коли на другий день я показав трудову книжку і назвав статтю, ми розпрощалися. Я звернувся до прокурора і кажу йому, що ось теплий ще факт дискримінації. Той почав розмову з крику. Я йому несміло підказав, що прийшов не для того, щоб він виявив свої емоції, а щоб назвав мені статтю закону, на підставі якого мені відмовили. На те він мені сказав, що емоції, мовляв, річ теж варта уваги — «Вам четыре года дали за эмоции», і «нет такого закона, чтобы вас принимать в училище». Я написав скаргу прокуророві Кіровоградської області. Звідти прийшла стримана відповідь: «Щодо роботи в СПТУ ви маєте право звернутися до Управління профтехосвіти». Я звернувся. Очікую відповіді. Зайшов до відділу кадрів авторемонтного заводу. Показав диплом. Приймають на посаду інженера із запасних частин. Попереджують, що прийдеться їздити у відрядження. Я вийшов звідти й пішов до «своїх» у міліції. Там гарненько записали адресу і сказали, щоб влаштувався, тільки щоб навідувався, коли їхатиму у відрядження. Коли вранці я знову прийшов на завод, там сказали, що вони передумали приймати мене на роботу.

Хотів з'їздити додому за теплими речами й пішов за дозволом до міліції. Мене вилаяли й запропонували забиратися геть: «У меня своих тунеядцев хватает. А вы ходите, ничего не делаете, а у меня от кражи...»

Пообіцяли роботу ще в одному місці. Якщо приймуть, то налагодиться.

З повагою

18 жовтня 1976

Кузьма Матвійук

(Архів ЗП УГВР)

■
Продовжую описувати свої пригоди після тих, що я описав у листі за 18 жовтня 1976 року.

В пошуках роботи забрів я до Олександрійського конструкторського бюро і мене радо прийняли на посаду провідного конструктора. Проте, коли я на другий день приніс трудову книжку й розповів дещо з автобіографії, посаду провідного конструктора у мене взяли, але все ж прийняли рядовим конструктором. Позаяк ця установа підпорядкована Київському конструкторському бюрові, то всі мої документи спрямували туди для затвердження, а мені веліли прийти 1 листопада на роботу. Я з'явився. З Києва ще нічого не прийшло. Сказали почекати до 5 листопада. Знову нічого. Начальник Олександрійського бюро призначив мені 9 листопада до роботи. Він подзвонив у Київ і звідти йому відповіли, щоб він допустив мене до роботи. Три дні — з 9 до 11 я працював інженером-конструктором. 11 листопада в кінці робочого дня мене викликав начальник бюро й повідомив, що з Києва сказали не допускати мене до роботи через те, що в мене немає досвіду в конструкторській роботі, хоч спеціалісти на місці не мали до мене претенсій, як до конструктора. Тепер я знову безробітний. За розповідями, київський начальник тех. бюро сказав так: «Здесь у нас есть один такой, так он нам всем тут законы встанавливает. То хватит нам и одного». Отже, мене вже, як другого, не взяли...

Листа буду закінчувати. Пишіть. З повагою

12 листопада 1976

Кузьма [Матвіюк]

(Архів ЗП УГВР)

Добрий день, Пане Левку!

Як Ви там? Маю на увазі ту обставину, що Ви мали вже два штрафи за нагляд.

Я хворів і два тижні пролежав у лікарні із запаленням легенів. Після лікарні пішов до секретаря (він голова спостережної комісії) за роботою. Він, здається, щиро взявся допомогти. Подзвонив на авторемзавод і домовився з директором. Проте, коли я туди пішов, то зазнав невдачі, бо посади тієї не виявилось. Тоді через день я знову до нього. На цей раз він вже розмовляв по-інакшому. Він сказав, що інженерної посади дати не може і радив попрацювати простим робітником. А далі за доброї характеристики може й переведуть на інженерну посаду. На цьому ми попрощалися.

Сьогодні я відніс до міськвиконкому папір такого змісту:

Голові виконкому Олександрійської Ради депутатів трудящих від Матвіюка Кузьми Івановича, 1941 р. народження, з вищою освітою, одруженого.

ЗАЯВА

З серпня цього року, а в самому місті Олександрія з жовтня, я безплідно шукаю роботи. Куди я не звертався, я отримував відмову, а в низці установ мене приймали, але відмовляли на другий день, коли довідувалися про мою судимість. (Я був засуджений до чотирьох років позбавлення волі за ст. 62, ч. 1 КК УРСР 1972 року). Я маю низку очевидних фактів дискримінації щодо мене, як до особи, що має політичну судимість.

Отримуючи відмову в роботі, я за кожним разом скрізь (зокрема в міліції і міськвиконкомі) чув пораду звернутися краще до КГБ. Вважаю за дивне, коли мені, звинуваченому у свій час органами КГБ в антирадянських поглядах, сьогодні в офіційних установах хочуть довести, що основним чинником у нас є КГБ.

Можливо я б і звернувся до КГБ у тому разі, коли б було відкрито написано, що найвищим органом влади є КГБ, котре відає всім, в тому числі й питанням трудовлаштування. Покищо за Конституцією такими органами є Ради. І я звертаюся за місцем проживання до Олександрійської Ради депутатів трудящих з проханням допомогти влаштуватися на роботу за спеціальністю. В разі неможливості надати роботу за фахом, прошу виділити мені матеріальну допомогу як безробітному, ким я є з серпня 1976 року.

До заяви додаю:

1. Копію диплому С-391264,
2. Копію свідоцтва про педагогічну освіту,
3. Копію диплому No 216,
4. Щоденник пошуків роботи.

А тепер чекаю на відповідь.

До побачення! Вітання Вашій родині!

17 грудня 1976

(Архів ЗП УГВР)

ДРУГИЙ АРЕШТ І СУД НАД Л. ЛУК'ЯНЕНКОМ

АРЕШТ ЛЕВКА ЛУК'ЯНЕНКА

12 грудня 1977 року в м. Чернігові (вул. Рокоссовського, 41Б, кв. 41) заарештували ще одного члена Групи «Гельсінкі», адвоката Левка Лук'яненка, людину винятково трагічної долі.

У 1961 році молодого успішного юриста, члена КПРС з 8-літнім стажем, засудили до розстрілу за написання теоретичного трактату «Проект Української робітничо-селянської спілки». (Проект написаний на основі конституційного права Української республіки на добровільний вихід з Союзу РСР, ст. 14).

Згідно з проектом, Україна мала остатися соціалістичною країною, яка розвивається на основі марксистсько-ленінської ідеології, з націоналізованою промисловістю, але з правом на приватну ініціативу в галузях обслуговування, кустарного виробництва і промислів. Щодо сільського господарства [проект] передбачав поєднання кооперативних об'єднань хліборобів тільки на добровільній базі з самостійними одноосібницькими господарствами.

Цей проєкт по своїй суті це — прообраз нової течії, що її називають еврокомунізм.

Згідно з проектом, соціальні, економічні й політичні перетворення могли здійснюватися лише мирним, демократичним шляхом, а вихід України — на основі референдуму.

Групу сімох чоловік — юристів і партійних працівників — арештували тільки бо вони взялися за обговорення проєкту між собою.

У травні 1961 року закритий суд засудив Кандибу І. на 15 років таборів, [Степана] Віруна на 11 років, решту (О[лександра] Лібовича, І[вана] Кіпиша, Й[осипа] Боровницького, В[асиля] Луцькова) — на 10 років. Верховний Суд УРСР касаційним порядком замінив міру покарання Боровницькому і Кіпишові на 7 років, а смертний вирок Лук'яненка на 15 років таборів примусової праці.

Л. Лук'яненка тримали 2 місяці й 6 днів у смертній камері в наручниках, 4 з половиною років Лук'яненко провів у Владімірській тюрмі.

Кінець терміну покарання не приніс йому свободи. Протягом майже двох років до нового арешту він жив у Чернігові під гласним наглядом міліції, який супроводився таємним наглядом і цькуванням з боку КГБ.

Йому висунули обвинувачення в антирадянській діяльності. Підставою для обвинувачення стали в першу чергу всі документи Української групи підписані Лук'яненком, приватна кореспонденція, його публіцистичні статті, що не були друковані в радянській пресі і, на жаль, не були популяризовані самвидавом.

Талановитий і чуткий публіцист, він залишився невідомим демократичній радянській публіці.

Йому інкримінують, зокрема, такі статті:

1. Автобіографічний нарис «Рік свободи».
2. «Зупиніть кривосуддя» — адресована на український журнал «Народна творчість та етнографія» в оборону безпрецедентно засудженого художника-інтарсиста Петра Рубана.
3. Відкритий лист до професора Рубана.

У Левка Лук'яненка відбувся не обшук, а грабіж — забрано все до останнього рукописно-друкованого рядка разом з друкарською машинкою, а також виключно приватне листування, яке раніше піддавалося цензурі і перлюстрації, частину фотографій. Його дружина Надія і він не уникнули принизливого особистого обшуку.

У зв'язку з «справою» Левка Лук'яненка (ч. 39) 12 грудня [1977] переведено 8 обшуків: у брата Лук'яненка Олександра Лук'яненка в місті Чернігові, у його сестри в Городнянському районі Чернігівської області і в його батьків у селі Хрипівка Городнянського району, у Раїси Руденко і також у членів Групи Івана Кандиби, Віталія Калиниченка, Олеся Бердника, Петра Вінса. При переведенні обшуків була порушена ст. 186 КПК УРСР, тобто були вилучені не «предмети і документи, які мають значення для справи», як говорить закон, а приватна кореспонденція, записники з адресами, копії Загальної декларації прав людини (у Кандиби), рукописи літературно-художніх творів і друкарська машинка в письменника О. Бердника, книжки релігійного змісту закордонних видавництв у домі Вінса.

23 січня [1978] відбувся обшук у Стефи Гулик у Львові.

Після арешту Лук'яненка його дружину Надію Никонівну багато разів викликали до КГБ. Слідчі Полунін і Санько закидають їй, що вона помагала Лук'яненкові вести антирадянську діяльність, виказуючи гостинність друзям, які втягнули його в цю діяльність. Їй говорять: «Тепер ми його припечемо. Він дістане повних 15 років».

(«Інформаційний бюлетень Української Гельсінкської групи», ч. 1, лютий 1978).

СВОБОДУ ЛЕВКОВІ ЛУК'ЯНЕНКОВІ!

12 грудня 1977 року арештували члена-засновника Української громадської групи, видатного діяча правозахисного руху, публіциста й адвоката Левка Лук'яненка. Йому п'ятдесят років. Це другий арешт. Звільнений 21 січня 1976 року, після 15-річного ув'язнення, Лук'яненко перебув на волі — під суворим наглядом міліції і КГБ — всього неповних два роки.

Погляньмо коротко на його життєвий шлях.

У 1944 році під час Другої світової війни, коли Левкові Лук'яненкові було 16 років, його мобілізували до радянської армії, в якій він відслужив вісім років. Рівночасно він навчався і закінчив з відзначенням середню школу. Під час служби в армії вступив до КПРС. Після демобілізації Лук'яненко вступив у 1953 році на юридичний факультет Московського університету, який успішно закінчив у 1958 році. Працював в організаційному відділі Вінницького облвиконкому, потім у Глинянському районі Львівської області: в райкомі, в юридичній консультації. Там він познайомився з молодим адвокатом Іваном Кандибою та іншими юристами й робітниками партійних і радянських органів; разом вони обмірковували різні суспільні проблеми. А проблем, після страшної руйнівної війни, було багато. Наслідки війни зокрема відчувалися на Україні, яка була на першій лінії удару і фашистівської навали, і сталінського терору.

Л. Лук'яненко приглядався до суспільного ладу європейських держав, порівнював життя народів Європи з життям народів СРСР, зокрема України. Навчання в університеті дало йому знання в ділянках права, політичної економії, державних устроїв різних суспільних формацій. Доступ до фондів університетської бібліотеки дав можливість ознайомитися з платформами дореволюційних партій Росії та України (яка була на становищі колонії в російській імперії). Так виникла ідея реорганізації суспільно-політичної системи Української РСР, яка розвинулася у проект програми партії «Робітничо-селянської спілки». Згідно з тим проектом, основою є соціалізм з державною власністю на засоби виробництва; проте допустима теж приватна ініціатива у

дрібному промислі, торгівлі і в галузі обслуговування. Передбачалася теж радикальна перебудова сільського господарства з дійсно добровільною кооперацією. Державна влада побудована на демократичному принципі і вільних виборах. Державна мова на Україні — українська. Питання про вихід України з Союзу РСР вирішується шляхом референдуму.

У листопаді 1960 року, у Львові при вулиці Декабристів 17, цей проєкт обговорювала група, що складалася з сімох однодумців. Був теж студент Вищої партійної школи Ващук. Він виявився донощиком.

20 січня 1961 року всіх членів цієї групи заарештували і пізніше засудили на повністю закритому суді, який відбувся в будинку КГБ у Львові. Л. Лук'яненко засудили до кари смерти за його, по суті, теоретичний трактат, за ідею побудувати соціалізм з людським обличчям, випередивши подібні намагання О. Дубчека в ЧССР, а теж сучасні ідеї еврокомунізму. Розплата страшна: 67 днів у кайданах у камері смертників. Верховний Суд відмінив кару смерти на 15 років табору суворого режиму. Млин ламання духового хребта людини виявився ще страшніший. У Владімірській тюрмі його в'язнили чотири з половиною роки, в тюрмах КГБ у Києві, Львові й Чернігові ще майже два роки; піддавали психоекспертизі у спеціальній психіатричній лікарні в м. Рибінську; тримали в карцерах, у таборових тюрмах (ПКТ), морили важкою роботою, голодом...

Декілька разів йому пропонували написати заяви покаяння.

У таборах, після довгих роздумів, випробувавши на собі «соціалістичну законність», Л. Лук'яненко відмовився від марксистської теорії, як безґрунтовної і нелюдяної. Віра у вищу справедливість довела його до Бога. Він став глибоко віруючою людиною, яка відстоює принципи демократії і пошану до прав людини з християнських позицій.

Тому це не було випадково, що, не зважаючи на свій суворий і загрозливий піднаглядний стан, Л. Лук'яненко став одним із засновників Української групи; щобільше, він став душею цієї групи.

І від свого імені і від імені групи Л. Лук'яненко виступає в оборону своїх знедолених побратимів, запроторених у табори і тюрми тільки за свої переконання. Він пише публіцистичну статтю в оборону художника-інтарсиста Петра Рубана «Зупиніть кривосуддя» і висилає її до редакції українського журналу «Народна творчість та етнографія»; виступає в оборону бандерівця Богдана Чуйка (якого теж обороняв член колеґії адвокатів, кийвський юрист Марченко), гнобленого і зневаженого, а також переслідуваного після відбуття строку спеціаліста сільського господарства вчителя Кузьми Матвіюка та інших.

Він безстрашно листується з людьми гнобленими і переслідуваними, з якими поріднили його спільна доля страждань. І ось, після 15-річної каторги, КГБ знову арештує Л. Лук'яненка.

Від часу його арешту минуло вже сім місяців. Він ізольований від родини, близьких йому людей; доля його невідома.

Допити й обшуки у справі Лук'яненка провадяться дослівно по всьому Радянському Союзі: в Магаданській області, в Хабаровському краю, в Красноярському краю, в Комі АРСР — Інті, а теж по містах і областях України. Обшуками й допитами застрашують старих і молодих. Ні родина, ні приятелі досі не знають, чи Л. Лук'яненкові поставили вже обвинувачення і в чому його обвинувачують. Стало відомо, що слідство намагається поставити під сумнів психічне здоров'я Л. Лук'яненка (для чого, наприклад, використовується тюремну психіатрію). Допитами тероризують дружину Л. Лук'яненка, яка все життя була його непокитним і відданим другом.

Трагічне і шляхетне життя Левка Лук'яненка повинно привернути загальну увагу.

Українська громадська група «Гельсінкі» звертається з проханням до міжнародної громадськості, юристів і віруючих виступити в оборону Левка Лук'яненка вже тепер, не чекаючи на присуд нової 15-річної каторги. Те зло, проти якого так мужньо, не жалуючи себе, виступає Лук'яненко, може зустрінути кожного з вас, якщо йому не перегородити шляху!

(«Інформаційний бюлетень Української Гельсінкської групи» ч. 2, березень-червень 1978)

СЛІДСТВО У СПРАВІ Л. ЛУК'ЯНЕНКА

У зв'язку із справою Л. Лук'яненка органи КГБ перевели обшуки й допити в різних кінцях Радянського Союзу. Серед тих, у кого робили обшук і кого брали на допит, є засланці, а також особи, що після звільнення з ув'язнення вимушено поселилися у віддалених частинах Союзу, далеко за межами України. Обшуки й допити переведено в тих, з ким Л. Лук'яненко підтримував листування (поштою).

Володимир Затворський, м. Інта, Комі АРСР. Обшук і допит. Забрали кілька листів Лук'яненка, копію заяви Л. Лук'яненка Київському Екзархові (з проханням прислати Біблію українською мовою), документ Української групи «Гельсінкі» «Деклярація», повідомлення про перебіг суду в Дружківці (суд над Руденком і Тихим). Також забрали декілька загальних зошитів з записами й нотатками на літературні та історичні теми (записи робив Затворський у таборі, де відбував кару. Не мають до Л. Лук'яненка ніякого відношення).

Григорій Прокопович, Красноярський край, ст. Курагіно. Обшук і допит. Забрано листи Л. Лук'яненка, копії заяв Л. Лук'яненка, серед них копію заяви Екзархові.

Микола Коц, Томська обл. Обшук і допит. Забрано листи Л. Лук'яненка.

Богдан Чуйко, м. Мічурінськ. Обшук і допит.

Володимир Воденюк, м. Кременчук. Допит.

Василь Стус, Магаданська обл., Тенькінський район, пос. імени Матросова. Обшук і допит у лютому 1978 року.

На допиті В. Стус написав свої думки про політичні процеси на Україні — про «справу» групи Л. Лук'яненка 1961 року, про процеси 1965 і 1972 років — і вимагав, щоб цей текст разом з протоколами обшуку й допиту відіслано Београдській конференції та Комісії прав людини ООН.

На допит В. Стуса возили в районний центр Усть-Омчуг. Допит тривав три дні. Стус пише, що все це скидалося на арешт. «Сам я, — пише він, — у вогонь не лізу, та якщо мене туди кинуть — гарту в мене вистачить».

Ігор Кравців, Харків. Обшук і допит.

Ма-Хун (утікач з Китаю, колишній в'язень Владімірської тюрми, засуджений за обвинуваченням у шпигунстві, через шість років, 1976 року, звільнений за недоведеністю обвинувачення і вивезений у Хабаровський край, де й живе під сучасну пору без права виїзду). Допитували *Ма-Хуна* і його дружину *Катерину Борову* (він одружився після звільнення). Слідчого цікавило: де і за яких обставин *Ма-Хун* познайомився з Л. Лук'яненком; чи приходили на адресу *Ма-Хуна* (в Хабаровський край) листи від Л. Лук'яненка, бандеролі з журналами або книжками. Допити відбулися в середині січня 1978 року.

Надія Світлична, Київ. Допит у січні 1978 року.

Б. Д. Антоненко-Давидович (близько 80 років), Київ. Допит у січні 1978 року.

Під час обшуку 23 квітня 1977 року у *Антоненка-Давидовича* знайшли й забрали статтю Л. Лук'яненка «Зупиніть кривосуддя», написану в оборону засудженого художника П. Рубана. Цю статтю Л. Лук'яненко послав в один з офіційних київських журналів. На допиті цікавилися, як стаття потрапила до *А.-Давидовича*.

Петра Вінса допитували про Л. Лук'яненка в київській в'язниці 13 травня 1978 року (перед самою відправкою в табір, де він відбуває строк). Допитував слідчий Берестовський: про Меморандум Української групи «Гельсінкі» ч. 2, хто автор цього документу і т. п.

(На суді над М. Руденком і О. Тихим у червні 1977 року говорили, що автор цього документу — М. Руденко. Так говорив і сам Руденко).

Оксана Мешко, Київ. Обшук і допити в січні й лютому 1978 року. Слідчого Санька цікавило, яким шляхом потрапили на Захід статті Л. Лук'яненка: «Зупиніть кривосуддя» про Петра Рубана; «Відкритий лист професорові Рубанові»; «Рік свободи», автобіографічна повість.

Олена Антонів, Львів. Обшук і допит у січні 1978 року. Під час обшуку нічого не виявлено.

Стефанія Гулик, Львів. Обшук і допит у кінці січня — на початку лютого.

Оксана Світайло, м. Чернігів. Допит. О. Світайло — знайома родини Лук'яненків.

Олександр Лук'яненко і його дружина *Валентина Лук'яненко*, м. Чернігів. Обшук і допити. Олександр — брат Л. Лук'яненка.

Сестра Л. Лук'яненка, Городнянський район Чернігівської області. Допит 12 грудня 1977 року (в день арешту Л. Лук'яненка).

Батьки Л. Лук'яненка, село Хрипівка, Городнянського району. Обшук у грудні 1977 року.

Анна Голумбієвська, Одеса. Допит 30 січня 1978 року А. Голумбієвська — вчителька; вважається «неблагонадійною». З Л. Лук'яненком не знайома.

Павло Кампов, м. Ужгород. Допит у лютому. П. Кампов — колишній політв'язень, був шість років позбавлений волі, відбув майже рік заслання (звільнений із заслання достроково у квітні 1977 року через поганий стан здоров'я, має інвалідність 2-ої групи).

Василь Овсієнко, Житомирська область, село Леніне. Допит. В. Овсієнко — колишній політв'язень, звільнений у березні 1977 року.

Кузьма Матвіюк, Рівенська область. Допит у лютому 1978 року. К. Матвіюк — колишній політв'язень, звільнений влітку 1976 року.

Стефанія Шабатура, м. Макушино Курганської області. Допит у лютому 1978 року. С. Шабатура — політв'язень, відбуває заслання після п'ятих років позбавлення волі в Мордовському таборі. З Л. Лук'яненком не знайома і не листувалася.

Іван Кандиба, Пустомити, Львівської області.

4 травня ц. р. І. Кандибу викликано у Львів, у слідчий відділ КГБ, на допит як свідка в справі Л. Лук'яненка. Слідчий Руфінський розпитував про документи Української групи «Гельсінкі», під якими є також підпис І. Кандиби. Серед цих документів «Лист ч. 2» урядам держав, що підписали Гельсінкську угоду. Кандиба відповів, що цей документ він бачить уперше, проте, коли це документ групи, то він визнає себе співавтором. І. Кандибі показували також підписану Л. Лук'яненком статтю «Проблеми інакодумання».

Лідія Рубан, м. Черкаси. Л. Рубан — дружина засудженого з політичних мотивів художника Петра Рубана. У серпні 1977 року їй зробили особистий обшук і допит. Коли вона їхала в Київ, її зняли з поїзду і відібрали кілька машинописних примірників статті Л. Лук'яненка «Зупиніть кривосуддя». Потім її допитували в КГБ. У грудні 1977 року, після арешту Л. Лук'яненка, Лідію Рубан знову допитували, зокрема про ту саму статтю.

Євген Обертас, Київ. Допит 24 березня 1978 року. З Л. Лук'яненком не знайомий. Допитували про «Деклярацію» Української групи «Гельсінкі». Допит переводив слідчий Санько. Раніше, у квітні 1977 року, у Є. Обертаса перевели обшук (у зв'язку з справою членів Української групи Мариновича й Матусевича), забрали статтю О. Бердника «Свята Україна» та «Деклярацію» Української групи. Обшук тривав 17 годин. Дружина

Обертаса кілька днів перед тим повернулася з родильного будинку.

(«Інформаційний бюлетень Української Гельсінкської групи», ч. 2, березень-червень 1978).

ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

від інакодумця Лук'яненка Л. Г.
уст. ЧЕ 327/206

З А Я В А

У січні 1976 року я звільнився з тюрми після 15-річного ув'язнення за політичні й національні переконання і поселився в місті Чернігові. Життя в Чернігові протягом 1976 і 1977 років виявило глибоку прірву поміж моїми патріотичними і демократичними ідеалами з одного боку й адміністративною практикою з другого.

Непереборність цієї прірви поставила мене перед необхідністю виїзду з СРСР, через те, що поширювання деяких поглядів тут заборонено, а удаване пристосовництво для мене неприйнятне.

24 серпня 1977 року я скерував заяву по Президії Верховної Ради (на ім'я Георг'адзе) з клопотанням про виїзд, в якій подав загальне пояснення мого рішення.

Не одержавши відповіді на протязі трьох місяців, 24 листопада 1977 року я подав до Президії Верховної Ради (на ім'я Брежнєва) другу заяву з поясненням конкретних причин, які спонукують мене настоювати на сприянні мені в дозволі на еміграцію.

12 грудня 1977 року мене арештувало Чернігівське УКГБ за обвинуваченням в антирадянській пропаганді.

Оскільки відповіді від Президії Верховної Ради СРСР я не одержав, то арешт я розцінюю не інакше, як захід *покласти край* моїм клопотанням про виїзд з СРСР. Цей висновок потверджується і тим, що моя діяльність як інакодумаючого і члена Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод була спрямована на оборону законних прав громадян шляхом розкриття конкретного порушення цих прав, тобто, вона не спрямована проти політичної основи держави, тому не має в собі складу злочину. Переслідування [...]*

*Тут і далі в цьому документі так позначено пропуски в тексті. — Ред.

[незаконне, бо] право на еміграцію — це радянське право [...] Це право стало частиною радянської правової системи в наслідок схвалення Загальної декларації прав людини і Прикінцевого акту Гельсінкської наради верховним органом влади — Президією Верховної Ради СРСР. Цим правом покористувалося вже декілька радянських громадян, у тому числі інакодумці єврейської і російської національностей.

Факт, що я українець, не може бути причиною позбавлення мене права на еміграцію з СРСР, бо Президія Верховної Ради СРСР не може переводити політичну дискримінацію українця.[...]

Виходячи з такого грубого потоптання основних демократичних і національних прав, я:

— заявляю свою відмову від радянського громадянства і негайно прошу ухвалити належну постанову;

— прошу дозволити виїзд з СРСР до Ізраїлю на виклик громадянина держави Ізраїлю Сусленського Якова [...], або в будь-яку іншу буржуазну країну, або в [...].

— проголошую голодівку від 25 грудня 1977 року на знак протесту проти несправедливого арешту.

21 грудня 1977

(Архів ЗП УГВР)

ПРОКУРОРОВІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТИ

від політв'язня Лук'яненка Левка Григоровича
з Чернігівської тюрми ЧЕ 327/206

С К А Р Г А

6 січня цього року я подав керівникові слідчої групи в політ-справі ч. 39 капітанові Полуніну лист до Першої групи Генерального консульства США в Києві та заяву секретареві Міністерства зовнішніх справ УРСР з проханням переслати (чи передати) згадані листи цій Першій групі. Капітан Полунін відмовився спрямувати згадані документи, зіславшись на статтю 13 Закону про порядок тримання під вартою, яка дає право слідчому не віддавати листи звинуваченого в тому разі, коли в них є відомості, розголошення яких може пошкодити слідству.

Ось повний текст листа:

Першій групі Генерального консульства США в Києві.

Шановні Панове!

12 грудня 1977 року мене арештувало Чернігівське УКГБ за звинуваченням у скоєнні антирадянської націоналістичної пропаганди, кваліфікувавши мої дії за ст. 62, ч. II КК УРСР.

До арешту я жив (а дружина Лук'яненко Надія Никонівна і тепер живе) за адресою: м. Чернігів, вул. Рокосовського 41 Б, кв.41. Після створення 1976 року Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод брав участь у діяльності цієї Групи втілення в життя гуманітарних статей Прикінцевого акту Гельсінкської наради. З 24 серпня 1977 року почав клопотання перед Президією Верховної Ради СРСР про дозвіл на виїзд з Радянського Союзу і мене арештували.

Винним я себе не визнаю, але, незалежно від цього ставлення до пред'явленого звинувачення і слідства, останнє продовжується і, очевидно, буде доведено до кінця і справу передано облсудові для судового розгляду.

Через те, що мої дії в жадній мірі не пов'язані з військовою таємницею, відповідно до КПК УРСР справа підлягає розглядові у відкритому процесі.

Для більшої гарантії об'єктивності судового розгляду, а також користуючись своїм людським правом, я хотів би запросити для захисту моїх законних інтересів у суді адвоката — громадянина США із Асоціації українських адвокатів США, що була створена в другій половині 1977 року (питання про паралельну участь радянського адвоката я вирішуватиму пізніше). Отже я звертаюся до Вас як члена першої групи Генерального консульства США у Києві (так Вас названо в повідомленні РАТАУ про святкування 60-річчя встановлення радянської влади на Україні) з клопотанням:

— передати згаданій Асоціації мою заяву про призначення нею адвоката для захисту мене в суді;

— завчасно проявити турботу про своєчасне отримання адвокатом візи для в'їзду до СРСР, зокрема, до Чернігова;

— вжити інших заходів, що можуть бути корисні для торжества справедливості при вирішенні моєї справи.

З повагою до Вас, Лук'яненко Левко Григорович, 5 січня 1978.

Як бачите, в листі немає ні слова чогось, що розголошує таємницю слідства. У ньому є мінімум інформації, без якої просто неможливо клопотатися про призначення адвоката. Ця мінімальна інформація не розкриває таємниці слідства, а тому посилання на ст. 13 згаданого закону недоречне і відмова є безпідставна (щоправда, як видно зі ст.31 КПК УРСР, правильним було б звернення не через Міністерство зовнішніх справ УРСР, а через Прокурора УРСР чи Голову Верховного Суду УРСР, але це не може правити за підставу для відмовлення по суті мого клопотання).

Чи маю я право звертатися за юридичною допомогою до закордонного адвоката?

У КПК УРСР ніде не сказано, що захисником у радянському суді може бути тільки радянський громадянин, це питання закон не регулює. Коли питання про право не врегульоване законом, тоді слід керуватися правилом, що визнане всіма цивілізованими країнами з часів Стародавнього Риму: «Все, що прямо не заборонено законом — дозволено».

У цьому правилі — презумпція свободи людини: людина від природи вільна робити все, задля [пропуск в тексті], поважається. Коли бож права на життя і свободи іншої людини — свавільність, її обмежують законами; ці обмеження повинні бути не більші, ніж необхідно для гарантування життя, свободи інших індивідів. Отже, все, що не заборонено законом — дозволено. Інший, протилежний принцип: «Все, що прямо не дозволено законом — заборонено», становить не що інше, як презумпцію абсолютної несвободи, презумпцію безпросвітнього рабства. Такому принципіві в сучасну добу немає місця на землі навіть у

країнах з прадавніми деспотичними традиціями.

Таким чином, позаяк КПК УРСР не забороняє іноземним юристам бути захисниками в радянському суді, то це означає дозвіл їм на виконання такої функції, а звідси і право радянського обвинуваченого та підсудного звертатися за юридичною допомогою до закордонних адвокатів.

Стаття 31 КПК УРСР передбачає можливість такого звернення і відсилає до іншого законодавства та відповідних договорів і угод, що регулюють порядок виконання відповідних доручень.

Автори коментаря ст. 31 КПК роз'яснюють:

Кожного разу, коли в судових і прокурорських органів, у слідчих та органів дізнання виникає потреба порозуміння у справах, що перебувають у їх провадженні, з будь-якою установою іноземної держави, вони роблять про це заяву відповідно прокуророві УРСР або Голові Верховного Суду УРСР, які у цих випадках діють у порядку, встановленому законодавством СРСР, і договорами та угодами, укладеними в цих питаннях СРСР і УРСР з іноземними державами.*

У віданні слідчого Полуніна перебуває слідча справа на мене.

Я, маючи право звертатися за юридичною допомогою до закордонного адвоката, написав лист до Першої групи Генконсульства США в Києві. Я вказав іноземну установу — Асоціацію українських адвокатів США, — яку прошу призначити адвоката для захисту моїх законних інтересів у суді.

Капітан Полунін, отримавши мою заяву-лист, мав дороз'яснити порядок звернення до іноземної держави і, керуючись ст. 31 КПК УРСР, спрямувати мій лист Прокуророві УРСР чи Голові Верховного Суду УРСР для задоволення клопотання [пропуск у тексті] законодавством СРСР і договорами та угодами з цього питання СРСР і УРСР з іноземними державами.

Полунін відмовив.

Як видно з викладеного, відмова не обґрунтована законом і незаконно звужує мої людські права. На підставі всього вищенаведеного прошу Вас дати вказівку керівникові слідчої групи у справі ч. 39 спрямувати прокуророві УРСР (чи Голові Верховного Суду УРСР) мій лист з клопотанням про призначення

*Правдоподібно цитовано з коментаря до ст. 31 п. 1 в редакції 1968 р. Пор. з коментарем до ст. 31 п. 2 в редакції 1974 р. в «Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий», Київ, 1974.

Асоціацією українських адвокатів США свого адвоката для захисту моїх інтересів у суді.

П. С. Якщо потрібна нова редакція згаданого листа, я готовий її зробити з урахуванням Ваших зауважень.

17 січня 1978

(Архів ЗП УГВР)

КЕРІВНИКОВІ СЛІДЧОЇ ГРУПИ У ПОЛІТИЧНІЙ СПРАВІ
Ч. 39

від Лук'яненка Левка Григоровича

З А Я В А

Я, як член Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, підписав у листопаді 1976 року Деклярацію групи і тим самим узяв на себе відповідальність за її зміст. Мені інкримінують у відповідальність як наклепи на радянську дійсність слова Деклярації про те, що на Україні має місце порушення Загальної деклярації прав людини.

Одним з основних прав людини, що їх проголошено в Деклярації ООН, є свобода друку.

Для того, щоб визначити, чи має місце в УРСР порушення Загальної деклярації прав людини ООН у галузі такого права як свобода друку, прошу зажадати довідку (довідки) від Комітету преси при Раді Міністрів УРСР (чи іншого належного органу УРСР):

1. Про те, чи існує в УРСР цензура друку, та що означають такі, наприклад, цифри у творах:

а) БФ30378, П. Загребельний, «Роман в 5-х томах», вид. «Дніпро», К., 1974 р.

б) БФ03879, П. Тичина, «Вибрані поезії», вид. «Радянська школа», К., 1952 р.

в) БФ30287, Я. Стецюк, «Рідні діти», вид. «Радянський письменник», К., 1977 р.

2. Чи можна заснувати в УРСР видавництво, журнал, газету, що не були б під контролем правлячої партії?

20 лютого 1978

(ПС ЗП УГВР, 8 березня 1979)

КЕРІВНИКОВІ СЛІДЧОЇ ГРУПИ У СПРАВІ Ч. 39

від Лук'яненка Левка Григоровича

З А Я В А

Я, як член Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, підписав у листопаді 1976 року Меморандум ч. 1 і тим самим узяв на себе відповідальність за його зміст. Тепер, після арештування мене 12 грудня 1977 року, слідчі інкримінують мені зміст згаданого Меморандуму, зокрема називаючи слова Меморандуму про умисне знищення репресивними методами десяти мільйонів українців наклепом на радянську дійсність.

Для встановлення об'єктивної істини прошу зажадати від статистичного відділу Міністерства внутрішніх справ (чи іншого належного органу УРСР) довідку про:

1. Кількість українців, що померли з голоду 1933 року.
2. Кількість українців, що померли з голоду 1947 року.
3. Кількість репресованих (розстріляних, засланих у північні і східні райони СРСР, висланих з України) в період від 1920-их років до 1941 року.
4. Кількість репресованих українців Західньої України в період від 1939 до 1941 року.
5. Кількість засланих і висланих з Західньої України, а також репресованих іншими способами в 1944-1954 роках.

20 лютого 1978

(ПС ЗП УГВР, 8 березня 1979)

КЕРІВНИКОВІ СЛІДЧОЇ ГРУПИ У ПОЛІТИЧНІЙ СПРАВІ
Ч. 39

від Лук'яненка Левка Григоровича

З А Я В А

Слідчий капітан Санько у протоколі допиту поставив питання таким чином, що мої слова про втрату частиною нашої нації своєї українськості (русифікацію) називає наклепом на українську радянську дійсність.

Через те, що одним із важливих показників, які вказують на провідну тенденцію (русифікацію чи українізацію) в діяльності сучасного керівництва на Україні є політика в галузі шкільництва, задля з'ясування об'єктивної істини, прошу зажадати від відділів статистики та народної освіти Чернігівського міськвиконкому довідку про те:

1. Скільки в м. Чернігові мешкає: а) українців, б) росіян.
2. Скільки в м. Чернігові є шкіл з мовою викладання: а) українською, б) російською.
3. Яка середня кількість учнів у школах з мовою викладання: а) українською, б) російською.

6 березня 1978

(ПС ЗП УГВР, 8 березня 1979)

КЕРІВНИКОВІ СЛІДЧОЇ ГРУПИ У ПОЛІТИЧНІЙ СПРАВІ
Ч. 39

від Лук'яненка Левка Григоровича

З А Я В А

Під час допиту 9 березня 1978 року про «Відкритий лист професорові Київського державного університету Рубану» слідчий Санько назвав наклепом на українську дійсність слова листа про нерівноправність українських громадян у справі доступу до закордонної націоналістичної літератури та про те, що українські громадяни не мають можливостей читати закордонну націоналістичну літературу.

Для з'ясування реального становища української радянської дійсності у згаданих питаннях і встановлення об'єктивної істини у справі ч. 39 прошу:

1. Зажадати від Укркниготоргу довідку про те, чи продавав він в УРСР книжки закордонних українських націоналістів радянського чи закордонного видання.

2. Зажадати від Міністерства зв'язку (чи інших відповідних органів УРСР) довідку про те, чи надано громадянам УРСР право отримувати в пакунках і бандеролях літературу з-за кордону, зокрема національного змісту?

10 березня 1978

(Архів ЗП УГВР)

КЕРІВНИКОВІ СЛІДЧОЇ ГРУПИ У ПОЛІТИЧНІЙ СПРАВІ Ч. 39

від Лук'яненка Левка Григоровича

З А Я В А

6 березня 1978 року допитуючи мене про «Клопотання християн Чернігова перед Радою Міністрів УРСР» про відкриття ще однієї церкви у м. Чернігові, слідчий Санько назвав наклепом на радянську дійсність слова клопотання про те, що місцеві чиновники (які видають себе за радянську владу) чинять перепони православним християнам Чернігова, додавши при цьому, що ніякого порушення прав віруючих у Чернігові немає. Всякий, хто має очі і хоче бачити, хто має розум і хоче знати, бачить і знає бодай такі факти:

На величезне місто Чернігів залишено одну-однісіньку церкву (до того ж либонь найменшу) і навіть у невеликі релігійні свята віруючі не вміщуються в ній;

— усі церкви, що досі було закрито в м. Чернігові, закрили ім'ям на владу держслужбовці;

— передостанню церкву закрито десь 13 років тому і з того часу православні міщани кільканадцять разів подавали петиції (при чому бувало, що й підписані біля 1000 осіб) до органів влади з клопотанням відкрити ще одну церкву в місті, щоб мати дійсну можливість для реалізації свого права ісповідувати свою віру.

Для встановлення об'єктивної істини в справі прошу вас зажадати від уповноваженого для справ Православної Церкви і релігійних культів при Чернігівському облвиконкомі довідку про те:

1. Скільки в м. Чернігові є церков відкритих для Служби Божої?

2. Скільки закрито церков у м. Чернігові за післявоєнний період і коли закрито передостанню церкву?

3. Скільки разів подавано клопотання про відкриття другої (ще однієї) церкви у місті та кількість віруючих міщан, що підписували були клопотання?

16 березня 1978

(Архів ЗП УГВР)

ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР

від юриста, ув'язненого за вільнодумство
12 грудня 1977 року Лук'яненка Лева
Григоровича

З А Я В А

Стаття 51 Конституції СРСР надає право радянським громадянам об'єднуватися в громадські організації.

Загальна декларація прав людини рекомендує урядам надавати своїм громадянам (поряд з іншими правами і свободами) право створювати громадські організації. УРСР є співавтором цього документу і зобов'язалася перед усім світом надати своїм громадянам передбачені Деклярацією права.

Прикінцевий акт Гельсінкських нарад 1975 року, на виконанні якого в повному обсягу наполягає Радянський Союз, проголошує право громадянам об'єднуватись у громадські організації.

Радянський Союз є співавтором і учасником Міжнародного пакту громадянсько-політичних прав [МПГПП], що також проголошує право мирних зборів і свободу асоціацій, включаючи право на створення профспілок (ст. ст. 21, 22). На відміну від двох попередніх документів, що мають рекомендаційний характер, МПГПП має обов'язковий для держав-учасників цього Пакту характер. До нього застосовується принцип *pacta sunt servanda*.

З огляду на незаперечність юридичного права об'єднуватися в громадські організації, спонукувані бажанням брати активну участь у суспільному житті нашої батьківщини, ми, десять громадян української нації, створили в листопаді 1976 року громадську групу п. н. «Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод» (УГГСВГУ), яку в кінці 1977 року намірювалися зареєструвати у відповідному державному органі УРСР, аби надати Групі офіційного статусу, про що склали проект клопотання до Ради Міністрів УРСР. 12 грудня 1977 року Чернігівське УКГБ арештувало мене і вилучило на квартирі згадане клопотання. Арешт припинив мою діяльність, але він не зняв питання про реєстрацію Групи, бо це стосується реальності (чи нереальності) демократичних прав радянських громадян і

отже безпосередньо стосується висунутих супроти мене звинувачень. Стаття 108 проекту конституції УРСР [покладає] на Президію Верховної Ради УРСР тлумачення законів УРСР. Надсилаючи ж до Президії Верховної Ради УРСР цю заяву, я прошу зажадати від Чернігівського УКГБ примірники клопотання про реєстрацію УГГСВГУ та Деклярації Групи про її мету та методи діяльності (яку приложено як додаток до клопотання), і розглянути його по суті. Прошу дати мені (а також, очевидно, і іншим членам Групи) відповідь на питання: чи можлива в УРСР розмова між владою і групою громадян про конституційність програми діяльності, створеної не за ініціативою офіційних органів, громадської групи, чи така розмова неможлива, і досить певним партійним чи державним чиновникам дійти висновку про неконституційність, як настає не розмова про права, а арешт? Як можливо в такому разі громадянам УРСР створити громадську групу з власної ініціативи?

3 квітня 1978

(ПС ЗП УГВР, 8 березня 1979)

ПРОКУРОРОВІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТИ

від політв'язня Лук'яненка Левка Григоровича

З А Я В А

28 грудня 1978 року я подав Вам заяву про відвід всієї слідчої групи в справі ч. 39 на чолі з капітаном Полуніном з мотивів її партійности, що виключає об'єктивність. Підтримуючи й тепер це клопотання, я цією заявою повідомляю Вам конкретні прояви звинувальної тенденційности в проведенні попереднього слідства і, зокрема, в зображуванні дійсности, у тлумаченні матеріалів справи та при тлумаченні моїх мотивів.

1. Слідчий капітан Санько неодноразово називав слова Деклярації Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод про те, що на Україні мають місце порушення прав людини та українських національних прав наклепом на радянську дійсність. Для з'ясування об'єктивної істини в справі, тобто, чи мають місце в житті українського суспільства факти порушення національних та людських прав, чи не мають, я подав п'ять клопотань про зажадання відповідних довідок від повноважних радянських установ. Усі клопотання відкинено. Звинувачення у наклепах на радянську дійсність висунуто, а документів від повноважних органів про справжнє становище слідство відмовляється зажадати і приєднати до справи. Це і є необ'єктивне розслідування, воно підготовлює не суд, а розправу.

2. Капітан Санько, який здійснює допитування, розширено тлумачить документи справи і в такий спосіб закидає мені наміри, які не витікають безпосередньо з документів. Ось три приклади:

Перший: У відкритому листі до професора В. Рубана йдеться про те, що звичайні громадяни УРСР не мають можливости читати літературу закордонних українських націоналістів, бо таку літературу не можна ні з-за кордону замовити, ні на Україні купити; тому звичайні громадяни не мають доступу до першоджерел і позбавлені можливости самі складати свою незалежну думку, в той час, як професор Рубан має доступ до

першоджерел і, отже, перебуває в упривілейованому становищі; а слідчий закидає авторові листа захист закордонних націоналістів та наклеп на радянську дійсність. Для такого твердження зміст листа не дає підстав.

Другий: Стаття «Зупиніть кривосуддя», що призначена для захисту однієї конкретної людини (Петра Рубана) від неправосудного вироку окремими конкретними судами, слідчий Санько тлумачить як наклеп на всю судову систему. Для такого широкого тлумачення стаття не дає жадних підстав. А що факти ухвалення неправосудних вироків усіма інстанціями, від найнижчої до найвищої, трапляються, про це свідчать випадки реабілітації. Реабілітація була б неможлива, коли б неможливі були судові помилки в найвищих інстанціях. Факт же упередженого ставлення Прилуцького суду до Петра Рубана поза всяким сумнівом і на захист Рубана від такої упередженості і призначена стаття.

Третій: При допитах про Клопотання Чернігівських православних християн перед Радою Міністрів УРСР про відкриття ще однієї церкви у м. Чернігові слідчий Санько так розширює тлумачення документу, що нібито в ньому мова йде і про становище сектантів, хоч для цього документ не дає жадних підстав.

3. Слідчий Санько, допитуючи мене про різні документи, в тому числі про матеріали Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, багато місць у них вважає твердженнями з ворожих радянському ладові позицій і наклепами і щоразу інкримінує мені намір підриву та ослаблення радянської влади.

Радянська влада — це та влада, образ якої вимальовується із законів влади. Практика окремих державних і партійних діячів чи установ не є найвищий критерій для визначення поняття радвлади, бо люди можуть помилятися і збивати діяльність своїх установ з належної лінії. Закони держави — ось суть держави, в якій формульовано її волю. Підриває радянську владу не той, хто діє у відповідності з Конституцією УРСР та офіційно затвердженими і широко опублікованими нормами права, а той, хто діє всупереч їм. Слідство ж досі захищає не Конституцію, тобто вищу волю держави, а тих людей і органи, що допускають порушення її, і звинувачує мене за викривання фактів порушення конституційних прав громадян.

Приклади:

Перший: Конституція УРСР проголошує свободу друку. Я написав до журналу «Народна творчість та етнографія» публіцистичну статтю. Редакція не надрукувала її через наявність

цензури. Хоч встановлення цензури не передбачено Конституцією УРСР і явно їй суперечить, слідство почало розслідувати не цей факт порушення конституції, а взялось вишукувати зі статті звинувачення супроти мене. Підривав у даному разі радвладу і діяв всупереч революційним завоюванням не я, спрямувавши до журналу статтю, а той, хто встановив цензуру, бо він не лише запровадив до радянського суспільства антиконституційний інститут, але й запровадив *неофіційну* практику, що суперечить Загальній декларації прав людини, Прикінцевому актові Гельсінкської наради (ПАГН), Міжнародним пактам про політичні права людини (МПППЛ), що їх офіційно ухвалив і підписав СРСР. І коли я писав статтю, і коли надсилав її до журналу, я розумів свої права, виходячи зі статті конституції та згаданих міжнародних актів, а не з наявності цензури, що невідомо, коли, як і ким запроваджена; і якщо слідчі хочуть захищати цензуру, то в них усе таки немає ніяких підстав приписувати мені антирадянські наміри, бо я користувався своїм правом, а хто користується своїм правом, той нічиїх прав не порушує.

Другий: Конституція УРСР проголошує свободу совісті, тобто право віруючих дотримуватися своєї віри і виконувати релігійні обряди. У Чернігові якісь чиновники десь 1965 року всупереч волі віруючих (що видно з петицій, що їх відтоді вже кільканадцять разів подавали християни з клопотанням відкрити церкву) закрили передостанню церкву, тобто грубо порушили права віруючих. За логікою слідчого шкоду державі вчинили не ті, хто, розтоптавши конституційну волю держави про надання громадянам релігійних прав, закрили церкву, а я, що зберігав клопотання до Ради Міністрів УРСР зі словами, що вказували на цей факт і називали його належним ім'ям. Що є реальний соціалізм: Конституція УРСР, її стаття про свободу совісті чи порушення Конституції і позбавлення чернігівських християн достатнього місця (церкви) для Служби Божої? Для слідчого, судячи з його дотеперішнього ставлення, перше має ілюзорне значення, а друге має вагу реальності. Для мене має значення реальності перше, а друге має значення окремішності, тимчасовості, бо воля народу як джерело влади зосереджується у верховному органі влади і знаходить свій вираз в Основному законі держави, а не в якихось таємних інструкціях і практиці виконавчих інструкцій. Людина з елементарною совістю мусить визнати, що факти порушень прав людини трапляються в українській радянській дійсності. Викривання таких фактів сприяє усуненню їх і зміцненню законності і тим самим сприяє зміцненню конституційного ладу. Логіка ж слідчого така, що намагання усунути факти порушення прав людини — підриває

радянську владу. Звідки логічно витікає один із двох висновків: 1. порушення прав людини, тобто Конституції, зміцнює радянську владу; 2. слідчий виходить із засновку про відсутність будь-яких порушень прав громадян. Через те, що перший і другий висновки явно абсурдні, нелогічним є робити з даних у справі матеріалів висновок про наявність у мене намірів підривати радянську владу. Кілька разів капітан Санько у протоколах допитів повторював фрази такого типу: прикриваючись Українською громадською групою сприяння виконання Гельсінкських угод, під машкарою..., під прикриттям... (далі йшлося про те, що чинилося під цим «прикриттям»). Ці звинувачення слідства не відповідають дійсності і до того ж дають мені спотворену моральну характеристику. Вирази слідчого «прикриваючись», «машкарою», «під прикриттям» означають, що я мав якусь іншу мету за мету Групи і використовував своє членство в Групі для реалізації своєї окремої від Групи мети, отже щодо членів Групи був нещирий і поставив свій підпис під Деклярацією Групи не тому, що поділяв мету Групи, а для маскуванню Групою чогось свого окремого. Це зовсім неправда. Вона, Група, так широко поставила свою мету — сприяти виконанню в УРСР Гельсінкського акту, — що це мене задовольняє повністю і я прийняв її як свою, і поза межами цілей Групи не мав ніякої окремої мети.

Немає жадного документу чи іншого доказу про наявність у мене такої мети, що виходила б за межі цілей, що їх поставила перед собою і вказала в Деклярації Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод, тому приписування мені якоїсь іншої мети безпідставно кидає на мене тінь якоїсь двоєдушности, нещирости щодо Олекси Тихого, Миколи Руденка та інших членів Групи.

Слідчий каже: під машкарою боротьби проти порушення прав людини... (нібито займався наклепами на радянську дійсність). Це цілковита неправда щодо Групи загалом і щодо мене особисто. Наклепи і підриг радянської влади не були ні моєю метою, ні метою Групи. Власне, втілення в життя демократичних засад Конституції УРСР та гуманітарних статей Прикінцевого акту Група вважала за свою історичну місію, бо в демократичних ідеалах вбачала найвищі духовні цінності і умову для здорового розвитку українського суспільства і національного життя, умову розвитку всіх духовних здібностей людини, умову, що зменшує підозріння між народами і зменшує загрозу нової війни.

Для мене право людини — не щось зовнішнє і одежина, вивіска (якою можна прикриватися), а суть суспільних умов життя людини.

Думка про права людини, як про щось зовнішнє, принижує

людину: суть її в біологічному існуванні, в її фізіологічних потребах. Алеж людину робить людиною те, що відрізняє нас від тварини: форми суспільного життя та інтелектуальне життя. Аби ці форми сприяли духовному розвитку людини та щоб держава не зловживала своїм правом держави для необмеженого підкорення собі своїх громадян, і були проголошені права людини в Конституції УРСР та відповідних міжнародних актах.

У відповідності до Європейського уявлення про шкалу вартостей, у центр усіх вартостей Конституція СРСР ставить не колектив, державу, а особу, проголошуючи: — стаття 20 —

«Людина — найбільша цінність; права людини мають першу, самодостатню вартість»; тому не прикривання удаваною турботою про них, а власне самих цих прав я прагнув. А що шлях до цього я бачив у поступових усуненнях окремих фактів порушень уже проголошених радянською державою прав і демократичних свобод, то й накидання мені антирадянської мети та звинувачення у прикриванні Групою та в іншому «маскуванні» є абсолютно безпідставні.

Через те, що допити здійснює слідчий Санько і він досі впродовж усіх чотирьох місяців, як видно з повищевикладеного, послідовно і яскраво демонструє однобічний звинувачувальний підхід, то я йому й заявляю відвод і прошу вжити заходів для призначення такого слідчого, який зміг би досліджувати матеріали справи об'єктивно.

20 квітня 1978

(Архів ЗП УГВР)

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО СУД НАД ЛЕВКОМ ЛУК'ЯНЕНКОМ

Суд над Левком Лук'яненком почався 17 липня 1978 року в містечку Городня, яке розташоване 50 км на північ від Чернігова.

Родичі Левка Лук'яненка вже підозрівали, що суд відбудеться в Городні, а не в Чернігові. Підозра базувалася на тому, що 12 липня брата Віктора викликали до Городнянського суду на розмову. Під час розмови були присутні крім судді двоє незнайомих, які себе не назвали. Вікторові було запропоновано на прохання брата Левка виступити на суді в ролі адвоката. Така пропозиція була несподіванкою для Віктора, і він відмовився, мотивуючи це тим, що не знає юриспруденції.

Родичі чекали з дня на день якихось подій. Негайно треба було шукати адвоката, на що потрібно багато часу. Дружина Левка Надя два тижні ходила до КГБ з наміром переговорити з слідчим Полуніном, але він з різних причин був відсутній, і так ні разу не зустрівся з нею особисто.

Організатори суду над Левком Лук'яненком приховували день початку процесу, і через те рідні не могли довідатися про день суду. Але, як кажуть, вилізе шило з мішка. Випадкові люди, які проходили повз приміщення Городнянського суду, бачили, як із «чорного ворона» під вартою вивели Левка і повели в будинок суду. Про це негайно повідомили батьків в село Хрипівка, які по перерві першого засідання вже сиділи в залі суду. Це був понеділок, 17 липня, перший день суду. В цей день було прочитано обвинувальний акт і допитано тільки одного свідка з Івано-Франківської області — Ігоря Кічака. У своїх зізнаннях Ігор сказав, що він дійсно одержав поштою від Левка статтю «Зупиніть кривосуддя», а вкінці дописку, що Левко входить в Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод. На цей лист Кічак відповів: «Ти знаєш, Левку, в якій країні ми живемо, тож займатися політикою в твоєму становищі небезпечно, знову можуть посадити нізащо».

Перший день суду закінчився о 20-ій годині. На границі між Чернігівським і Городнянським районами на шосе Чернігів-Городня було поставлено карантинний пост — [епідемія] «ящура».

Усіх пасажирів висаджували з автобусів та автомобілів і, під пильним оком людей в міліційській мундирі та в цивільному вбранні, вони проходили по настилі дороги — чи не йде, може, на суд якась небажана особа. Рейсові автобуси до Городні були набиті людьми з службовими посвідками. Всі шляхи — шосейні і залізничні — перевіряли, чи не їде хтось до Городні. Тих, що йшли на суд, «зустрічали» і примушували купувати поворотні квитки. В будинку суду зібралось багато людей, які хотіли потрапити до залі судового засідання і послухати «відкритий» суд, в якому кожен, хто бажає, має право брати участь. Люди в цивільному і міліція відганяли людей якомога далі, крім запрошених. Якщо, затесавшись поміж таких людей, хтось хотів увійти в залю, на того показували пальцем і з різних боків залі казали: «Для вас нема місця в залі». На прилеглих вулицях, у садках і на городах, звідки видно було двір суду, люди стояли гуртами, зберігаючи дозволена віддаль і чекаючи з гарячою цікавістю, але й з недозвальною самосвідомістю. В юрбі вешталися типи в цивільному з надією зібрати відомості та поширити чутки між людьми. Тут же гучно обговорювали дії підсудного Лук'яненка. Одні говорили, що в його батьків у селі Хрипівці в пивниці знайшли дві радіостанції, інші, — що він працював для ЦРУ і за це йому платили дві тисячі карбованців на місяць. Але більшість покладалася на власні здогади: раз суд закритий і нагнали стільки міліції, крім того провіряють під'їзні шляхи до Городні, отже в діях суду є щось непевне.

Другий день почався з допиту свідків. За цей день пройшли всі, визвані на суд. З усіх кінців СРСР — від Красноярська до Колими, але найбільше з Чернігова. Всі характеризували Левка Григоровича, як розумну, порядну і чесну людину. Тільки три свідки, які ледве один раз бачилися з Левком і Надею на іменинах, давали нікому незрозумілі свідчення. Один з них — Довбищук, який не знає української мови, переплутав все і на питання судді: «Ваше прізвище?» — відповів — «Віктор». Яких же свідчень можна було сподіватися від нього?

Напрошується питання: що міг він у п'яному стані згадати з того, що говорив на іменинах по-українському Левко? У своїх свідченнях всі троє (Герасімов, Довбищук і Гармаш) плуталися і нічого не сказали спільного.

Решта свідків, а було їх понад 25, характеризували Лук'яненка тільки позитивно, без єдиного факту, що дав би привід підозрівати його в антирадянській пропаганді. Дуже добре характеризували Левка Лук'яненка з місця праці (особливо свідок Козир). Останнім свідком у той день ішов Олесь Бердник.

Коли Лук'яненка Левка Григоровича виводили зі залі суду до «ворона», він хотів щось сказати родичам і батькам, які стояли

збоку, і тільки хотів промовити, як на нього накинулися вартіві, закрили йому уста і так на очах людей увіпхнули в машину, показавши цим, що ми вам закриваємо уста не тільки судами, але і в прямому розумінні слова. Все це виглядало страшно, як в книжках про фашистське гестапо, і дивитися на це, не здригнувшись, не можна було.

На третій день приїхала свідок Вівчар Звенислава, дружина Сергієнка. Її допитували, а після перерви до залі суду не впустили, відправили на автобусну станцію — і до Києва.

Становище Левка Лук'яненка в цей день допитів свідків було виразне і однозначне. Після допитів свідків суддя питав підсудного: «Підтверджуєте зізнання свідків?», — на що Левко Григорович відповідав: «Якщо було б що потверджувати; але потверджувати чи спростовувати, як і у випадку інших свідків, відмовляюся».

Відразу після відкриття третього дня суду Левко Григорович подав клопотання, щоб його звільнили від участі в суді і вивели з залі. «Голодівка, яку я проголосив три дні тому, ночівля в вогкому підвалі міліції на голих дошках позбавили мене останніх сил, я ледве держуся на ногах і тому не беру по-спражньому участі в процесі».

Після перерви виступив прокурор. Своє слово він прочитав з надхненням, розрахованим на обивателя. В першій частині йшла мова про осяги народного господарства, про темпи, відсотки, масштаби. У другій частині — про націоналізм, петлюрівщину, фашизм, оунівців, зваливши все разом і підсиливши безліччю фактів з літератури про звірства поліцаїв над мирним населенням. Саме цю частину прокурор якимось безсоромно намагався пов'язати зі справою Лук'яненка, намагався сполучити несполучиме.

У третій, головній частині, підтвердити документально обвинувачення Лук'яненка в антирадянській діяльності йому явно не вдалося через повну відсутність конкретних фактів у свідченнях свідків. Зате таких термінів, як «антирадянська діяльність», «наклеп на радянську владу», «націоналістичний», «ворожий» і т. д. і т. п. у промові прокурора було аж надто достатньо, бо в іншому разі взагалі нічого б не було. Прокурор попросив міру покарання за ст. 62 ч. 1 — десять років таборів і п'ять років заслання на Сибірі.

Зі словом адвоката виступив сам Лук'яненко. Він відмовився від послуг адвоката і тому обороняв себе сам. Говорив він понад чотири години і за цей час суддя перебивав йому 49 разів. Коли рамки оборони звужувалися, обвинувачуваний не міг говорити і тільки розводив руками, проте, він звернувся до суду з клопотанням дати йому можливість вести свою оборону. Мати

Левка Григоровича, Наталія Олександрівна, кілька разів благала суд: «Дайте слово сказати людині», — тоді вартіві кидалися на неї, погрожуючи вивести з судової зали.

«Наше суспільство, — говорив далі Левко Григорович, — складається з різних людей — сильних і слабких, хитрих і простодушних, і також з партійних і безпартійних. Якщо суди будуть складатися виключно з сильних або слабких, хитрих або простодушних, партійних або безпартійних, то такі суди не можуть бути справедливими, бо кожний суд боронитиме інтересів тільки одного шару суспільства. Такий однобічний суд судить мене тепер. Однобічний тому, що я непартійний, як і більшість населення СРСР, а склад суду повністю партійний». Таким чином Левко Григорович не визнав суд справедливим.

На обвинувачення Лук'яненка в тому, що його статті передавало закордонне радіо і що вони друкувалися в закордонній пресі, Левко Григорович сказав, що проблема прав людини не може бути справою тільки однієї країни. Про це говориться в Прикінцевому акті Гельсінкської наради, що його підписали 35 країн, включно з СРСР. А ось ці газети, в яких люди пишуть листи-протести проти порушення прав людини в Чиле, Південно-Африканській Республіці чи Родезії. Такі самі протести пишуть в інших країнах проти порушень прав людини в Радянському Союзі та в інших країнах. А цей факт, що я тут?

Потім Левко Григорович перейшов до радянських законів, на підставі яких і згідно з їх правом він працював і жив, і які привели його на лаву підсудних. Він сказав, що основний закон для радянських людей — Конституція — справедливий, бо він дає нам ряд прав і свобод, включно з свободою слова і друку, і сказав також, що закон треба шанувати і не порушувати. «Я за своє життя ні разу не порушив закону, і дасть Бог, не порушу. Але мова не про це, — каже Левко Григорович, — є ще один закон, який ніде не пропагується і про який ви ніде не прочитаете. Це інструкції і постанови для партійних працівників, укази і цензура, яка все бачить. Всі ці неофіційні інструкції і цензура накладають своє «вето» на всі свободи нашої Конституції і на наші життєві можливості. Тавро цензури ви можете бачити на кожному радянському виданні, газеті, книжці, навіть на поштових листівках на останній сторінці внизу у вигляді двох літер типу БФ і багатозначного числа. Боротьба з подібним беззаконням — це і є моя боротьба. Переконатись у цьому не важко — вистачить познайомитися з моїми паперами, які фігурують на цьому процесі. З ними ознайомлені лише мої близькі друзі. Для цього, щоб присутні в цій залі також мали уявлення про ту діяльність, за яку мене посаджено на лаву підсудних, я вношу клопотання перед суд оприлюднити текст одного з моїх численних

документів під рубрикою "Зупиніть кривосуддя".

На цю пропозицію підсудного Лук'яненка суд, порадившись, відповів відмовою. Коли проголосили перерву, хтось вигукнув зі залі: «Дайте нам прочитати цю статтю!» Його зі всіх сторін залі зацитькали.

Після перерви Левко звернувся до суду і заявив, що під час останнього переїзду з його папки в авті зник один аркуш, яким він мав намір користуватися як конспектом. «Ми з вартовим обшукали цілу підлогу авта, але аркуша там не знайшли», — і тому на оборону він примушений витратити більше часу.

Оборона продовжується. «Ось до чого спонукує шановного прокурора брак фактів обвинувачення, — говорить Л. Г. — Ось до чого докотився: нібито Лук'яненко характеризує пролетаріят, як речника ненависти. А насправді, — говорить Левко, — написано ось що: "Пролетаріят вчить ненависти до багатих". Це — фальсифікація фактів. Застосовуючи таку методу, можна з редакційної в газеті "Радянська Україна" зробити бозна що. А ось ще: "В занепаді перебуває на Україні святе слово". А шановний прокурор прочитав — "В занепаді перебуває українське слово"».

Лук'яненко виступив стосовно кожного окремого документу і на основі радянських законів цілковито довів безпідставність обвинувачень його в антирадянській діяльності.

У останньому слові Левко Лук'яненко сказав, що сам себе осуджує — засуджує за те, що вірив у це (він підняв над головою пачку газет). «Я довів безпідставність обвинувачень мене в антирадянській діяльності. Одначе, пом'якшення своєї долі не жду. Бож судили вже Руденка і Тихого, Мариновича і Матусевича та інших. Претенсій саме до суду за жорстокість і несправедливість вироку також не маю, бо не судді вирішували мою справу. Судді — всього-на-всього виконавці».

Третій день суду закінчився коло 16-ої години. Рейсовий автобус Городня-Чернігів, який за розкладом мав відійти о 16 годині з Городні, був знятий з маршруту для перевозу запрошеної публіки.

Наступне засідання суду для зачитання вироку почалося 20 липня о 5 годині вечора. Жалісливий міліціонер в цивільному, який представився як Микола Іванович, посадив батьків Левка Григоровича на лавку під деревом. — Посидьте, мовляв, відпочиньте, бо прийдеться довго стояти при винесенні вироку. — Коли публіка заповнила залю, покликали батьків, двох братів з дружинами і дядька. В залі було гаряче і душно. Загорода для підсудного була порожня. Тишу порушують вартові, які вбігають і обшукують загороду. А за хвилину в їхньому супроводі в залю входить Левко Григорович. Він вклонився й увійшов за бар'єр. Ще через хвилину, коли з'являються судді, заля з шумом встає, і

суддя монотонним голосом починає читати вирок.

Змістом текст [вироку] мало в чому відрізняється від обвинувачення прокурора. Весь текст перенасичений тими ж самими порожніми словами — «антирадянська», «націоналістична», «наклепницька» тощо, так що вже з перших хвилин читання стало ясно, який буде кінець.

Його обличчя було спокійне, коли пролунали останні слова вироку. Саме такого вироку він очікував від дня свого арешту. Несподіванок для нього не існувало після 1961 року, тому що «я засуджую себе за те, що вірив у це...» [газети]. Якщо б не було несподіванки 1961 року, не було б і цього дня, цієї хвилини. А втім, може, причина в тонкому відчутті справедливості — несправедливості і в безмежній любові до батьківщини.

Вартові виштовхували із залі людей — швидше, швидше. Пролунав єдиний вигук! «Левку, ми з тобою!». Певно хтось з рідних, бо публіка оплескувала тільки оголошений вирок.

А мати приготувала для нього напутнє слово: «Кріпись, синку, розп'ятий на хресті за правду!», але через страх, що відмовлять батькам обіцяну зустріч, Левко так і не почув цих слів матері. Ця нездійснена мрія буде мучити матір доти, поки вона не вимовить їх на першому побаченні з сином.

Публіка справді оплескувала вирок, хоча оплески були несущільні і недовготривалі, але все ж таки моторошно було їх слухати. Моторошно тому, що вони явно призначені не законові, а беззаконню. Люди не второпали, що суд їх обкрутив навколо пальця. За чотири дні суду не дав можливості нікому познайомитися з жадним документом оборони. Ще страшніший той факт, що нема абсолютно ніякої можливості пояснити їм це.

Коли публіка залишала залю, Левко Лук'яненко стояв із спокійним обличчям і піднесеною головою. Але раптом він з якоїсь причини, можливо просто переступив з ноги на ногу, похитнувся, штовхнув поруччя, воно заскрипіло, і в ту ж мить варта зі всіх боків приперла його до стіни.

Юрба була в будинку суду до закінчення процесу, чекала побачити, як винесуть горем прибуту матір, чекала побачити сльози, почути плач, проте цього не було. Мати вийшла хоч бліда, але спокійна. Ніхто не почув від неї ні ридань ні скарг.

Сторонні люди співчували батькам і намагалися запевнити їх, що суд ще перегляне своє рішення касаційним порядком, і що присуд буде напевно скасований. Мати дякувала їм за співчуття, за цю святу наївність.

Сестра Зінаїда довідалася про процес лише через день після його закінчення. Її на цілий той тиждень послали у відрядження до Мінська, чого з роду-віку не бувало. Брат Олександр, повернувшись додому з процесу, виявив, що телефон у його

квартирі не працює. Побачення родичів з Левком, гарантоване законом, після винесення вироку перенесли на вівторок 25 липня в м. Чернігові, бо в Городні не було відповідного приміщення. Батьки приїхали до Чернігова у визначений день; не приїхати не могли, тому що це побачення з сином могло бути останнім у їхньому житті, бо їм уже по 73 роки. В обласному суді в Чернігові батькам сказали, що сина їхнього віддано під варту і невідомо, де він тепер перебуває. Порадили приїхати за тиждень і заповнили їх, що до того часу буде вияснене місце перебування їхнього сина. Батьки, навчені багатолітнім досвідом ходіння по різних державних установах, звернулися до адміністрації Чернігівської в'язниці. Тут вони довідалися, що Лук'яненко о 8 годині ранку скерований з цієї тюрми до Києва.

Тепер дійсно батькам залишається тільки одне — повернутися додому в Хрипівку, бо ні на подорож до Києва ні до Мордовії немає сил.

(«Інформаційний бюлетень Української Гельсінкської групи» ч. 3, січень 1979).

ІНФОРМАЦІЯ ПРО СУД НАД ЛУК'ЯНЕНКОМ

17-20 липня 1978 року в місті Городня Чернігівський обласний суд розглядав справу Левка Лук'яненка, обвинуваченого за статтею 62 КК УРСР (ст. 70 КК РСФСР)...

Родина і друзі Лук'яненка довідалися про суд щойно в кінці першого дня суду, коли деякі з них (зокрема його дружина і брат) отримали виклики, щоб зізнавати як свідки, на 18 липня.

Згідно з традицією, судову залю заповнила спецпубліка. Супроти тих, які хотіли бути на суді, пороблено заходи—навіть на дорогах до міста: в околиці раптом появилася епідемія ящура, тому в'їзд до Городні був загороджений дезинфекційним пунктом — пасажирів виганяли з автобусів і перепроваджували через смугу тирси. Авто, яким їхала Оксана Мешко, член Української групи «Гельсінкі», затримали на пості Гаї, їй запропонували повернутися до Києва. Мешко вийшла з авта і, хоч її намагалися силою посадити, вирвалася та пішла пішки. Їй пощастило найняти приватну машину і проскочити ще два пости, на яких крім міліціонерів стояло ще по дві цивільні особи. Але при в'їзді до міста на черговому пості її таки затримали: «Ось ви нам і потрібні». Три особи відвезли її на затриманій машині до Києва і там її висадили.

Ще перед допитом свідок Звенислава Вівчар запитала суддю, чи суд відкритий, чи закритий. Суддя нічого не відповів, прокурор виявив невдоволення. Після перерви Вівчар не дозволили повернутися на залю. Вона хотіла чекати на коридорі, але їй наказали повертатися додому до Києва. Вівчар послухала частково: вийшла на вулицю і сіла на лавці. Цього було мало — дві особи в цивільному взяли її під руки, затагнули до авта і відвезли до Чернігова на автобусову станцію.

Лук'яненко відмовився відповідати на запити суду і проголосив голодівку. Він декілька разів просив, щоб розглядати справу без нього, але йому відмовили. 19 липня своє прохання він мотивував тим, що холод і голі дошки замість постелі в його камері не дають йому спати.

У кінцевому обвинуваченні сказано, що Лук'яненко, після

звільнення з ув'язнення в 1976 році, не став на шлях виправлення, але продовжував антирадянську діяльність — листувався з в'язнями і з тими, яких звільнили з ув'язнення, поширював у листах явно брехливі наклепи, які паплюжили [...]; систематично порушував нагляд, під яким він перебував до дня арешту, за що його неодноразово карали; на місці праці не брав участі в громадській роботі, не ходив на першотравневу і жовтневу демонстрації.

У кінцевому обвинуваченні говориться, що Лук'яненко «під маркою діяльності в так званій Гельсінкській групі, займався антирадянською діяльністю». Йому ставлять в обвинувачення: документи Української групи «Гельсінкі» (Деклярація і вісім меморандумів), статті «Зупиніть кривосуддя» (в обороні художника Петра Рубана), «Рік свободи» (про своє життя на волі після звільнення з ув'язнення), «Різдвяне звернення до завзятих атеїстів» і «Проблеми інакодумства», відкритий лист до професора Володимира Рубана, звернення до Київського екзарха (з проханням зайняти становище в справі «релігійної» статті проекту нової конституції), дві заяви про бажання емігрувати, листи до друзів і усні вислови. Згадувалося, що свої статті Лук'яненко вислав до редакцій радянських газет і журналів і теж до друзів, що стаття «Рік свободи» опинилася за кордоном і її використали різні радіомовлення як пропагандивний матеріал, щоб знеславити радянський лад.

З викликаних на суд 25 свідків прибули 20 — дружина Левка Лук'яненка Надія і його брат Олександр; член Української Гельсінкської групи О. Бердник; Євген Обертас; дружина Петра Рубана Лідія Рубан; дружина Олександра Сергієнка Звенислава Вівчар; колишні політ'язні Ігор Кічак (сидів з Лук'яненком в Мордовії, відбув 15 або 20 років), Володимир Затворський, Іван Покровський і Ігор Кравців; співпрацівники Лук'яненка (він працював електриком у дитячій лікарні) — головний лікар, інженер Кальченко, колишній завідуючий господарської частини Козир, завідуючий відділом Лісова і голова міськкому, а також п'ять членів родини Петра Світайла, у гостині в якого Лук'яненко «провадив антирадянські розмови».

При допиті перших десяти свідків головна увага була скерована на статтю «Зупиніть кривосуддя». Але, незалежно від прохання Лук'яненка, її на суді не зачитали.

Свідчення В. Затворського викликали репліку зі залі: «Його разом з Лук'яненком треба посадити!» І. Покровський сказав, що він читав Деклярацію Української Гельсінкської групи і не знайшов у ній нічого антирадянського. Те саме сказали про статтю «Зупиніть кривосуддя» і Деклярацію Надія Лук'яненко і Лідія Рубан. Рубан пояснила, що у неї було вісім примірників цієї

статті тільки тому, що Левко Лук'яненко просив її розіслати статтю до редакцій київських журналів. Відносно авторства меморандумів Української Гельсінкської групи О. Бердник заявив, що авторами їх є всі підписані під ними. Він теж говорив, що він хотів протоколювати дискусії над меморандумами, але Лук'яненко сказав, що «не треба». Надія Лук'яненко казала, що вона чула в радіо статтю «Рік свободи» і що радіо передало так, як було написано. Її запитали, чи вона знає, як Левко Лук'яненко передав статтю на Захід. «А хіба це він зробив?» — відповіла вона.

Співробітники Левка Лук'яненка говорили про нього прихильно — він тільки не підписав Стокгольмської відозви (дехто говорив «Гельсінкської») і не ходив на демонстрації (Надія Лук'яненко в своїх свідченнях підкреслила, що в дні свят її чоловіка примушували чергувати на роботі).

Члени родини П. Світайла розповідали, що Лук'яненко у них в гостях хвалив Петлюру і лаяв Богдана Хмельницького.

Кінцева промова прокурора, яку він виголосив 17 липня, була подібна до політичної лекції.

Лук'яненко відмовився був від адвоката і в своїй обороні говорив сам. Промова його тривала чотири години. Суддя постійно переривав йому, щоб він говорив, не заглядаючи в записки. В останньому слові підсудний сказав, що він не сподівається кращої долі, ніж Руденка і Тихого.

Вирок: десять років таборів особливого режиму і п'ять років заслання. Суд визнав Лук'яненка особливо небезпечним рецидивістом. Спецпубліка прийняла вирок оплесками.

12 вересня Верховний Суд УРСР розглянув касаційним порядком вирок Лук'яненка і залишив його без змін.

20 вересня 1978 року Левко Лук'яненко прибув до мордовських таборів.

(ПС ЗП УГВР, 23 січня 1979)

ЗАПИС СУДУ НАД Л. Г. ЛУК'ЯНЕНКОМ

(м. Городня, 18 липня 1978 року)

Суддя: На суд у справі ч. 2-30 над Лук'яненком Л. Г. не з'явилися такі свідки: 1. Бердник Олесь Павлович, 2. Вівчар Звенислава Іванівна, 3. Карандій Ольга, 4. Прокопович Григорій Григорович, 5. Яценко Анна Семенівна, 6. Антоненко-Давидович Борис Дмитрович.

Голова суду прочитав листа Антоненка-Давидовича такого змісту: «З огляду на стан мого здоров'я не можу прибути на суд. Потверджую мої свідчення, які я склав на попередньому слідстві».

Суддя: Оскільки свідчення свідків, які не з'явилися на суд, не мають суттєвого значення для справи, крім свідка Антоненка-Давидовича, суд пропонує проголосити їх у судовому розгляді. Його свідчення 1977-78 років аналогічні. Свідчення з 5 січня, том 6, аркуш 1-5, прошу проголосити. Яка думка Лук'яненка?

Лук'яненко: Я ще на початку судового засідання склав заяву про відвід судові, тому хай суд рішає, як хоче.

Суддя: Оскільки Антоненко-Давидович не прибув на суд через недугу, судова колегія обміркувала і вирішила свідчення оголосити судові.

Проголошується протокол допиту Антоненка-Давидовича Бориса Дмитровича з 12 січня 1978 року:

Про Лук'яненка я вперше почув з передач закордонного радіо, — що десь є в'язень, засуджений на 15 років позбавлення волі. У 1976 році я довідався, що його звільнили і він живе в місті Чернігові. В той час до мене зайшов Іван Кандиба і розповів, що він сам повертається з ув'язнення, він заїжджав до Левка в місто Чернігів, де він живе після повороту з ув'язнення. З Лук'яненком особисто я познайомився у половині квітня 1977 року, коли він зайшов до мене після своєї поїздки до Донецька, де велось слідство у справі Руденка і Тихого. Він справив на мене чудове враження. Розмова йшла про справу Руденка. Статтю «Зупиніть кривосуддя» я отримав листовно, її вилучили в мене під час обшуку 23 квітня 1977 року; хто був її автором, мені невідомо. Після відвідин Лук'яненка листування між нами не було, крім побажань з нагоди свята.

Питання: З якими ще документами, виготовленими Лук'яненком, ви ознайомлені?

Відповідь: Крім «Зупиніть кривосудддя» я про ніякі не знав і не чув.

Питання: А що вам відомо про приналежність Лук'яненка до так званої Української громадської групи?

Відповідь: Не пам'ятаю, від кого я дізнався про створення Групи...

Питання: Чи відомі вам документи цієї Групи? У виготовленні, розмножуванні і розповсюдженні яких брав участь Лук'яненко?

Відповідь: Ні про документи, ні про участь Лук'яненка нічого мені невідомо.

Суддя: Підсудний Лук'яненко, що ви скажете на ці свідчення?

Лук'яненко: Я прошу оприлюднити статтю «Зупиніть кривосудддя».

Прокурор: Я вважаю, що весь склад суду з нею знайомився, Лук'яненко статтю писав, я читав, оприлюднювати її на судовому засіданні не бачу потреби і вважаю — відмовити.

Суддя: Рішення: «Оскільки склад суду знайомився, а підсудний є автором статті, вирішується відмовити». Підсудний Лук'яненко, зрозуміли ви наше рішення?

Лук'яненко: Я зрозумів ваше рішення.

Суддя (вартівникам): Подивіться, там може приїхав ще хтось зі свідків. — Вартовий пішов подивитися. Увійшов назад: «Немає». — Голос зі залі суду: «Оскільки свідків більше немає, а є час, то треба зачитати статтю». — Старший лейтенант охорони як гаркнув: «Тихше, не заважайте працювати!».

Суддя: Проголошується перерва.

Під час перерви з'явився свідок Бердник Олесь Павлович.

Суддя: Покличте свідка Бердника О. П.

Бердник: Олесь Павлович, народжений 25 грудня 1927 року, Київ, Бульвар... дім 8, квартира 16. Київський комбінат монументально-прикладного мистецтва.

Суддя: Підсудного знаєте, які у вас з ним стосунки?

Бердник: Стосунки нормальні. Один раз зустрівся у нього вдома, а другий раз — на процесі в Донецькій області.

Суддя: Споріднені?

Бердник: Кровно не споріднені, але хоч тільки двічі зустрічались, а немов би рідні, але не рідні. Що мені відомо про Лук'яненка Л. П.? Я знаю про нього тільки гарне. При кінці 1976 року я був у нього в хаті. Життя його не звичайне, він був покараний п'ятнадцятьма роками позбавлення волі; я питав його, чи нема в нього зла і чи не втратив він віру в право і закон, але він сказав, що коли б втратив ... треба поважати не тільки дух, але й

букву радянського права і закону. Він є членом Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. І коли йшла мова про те, які листи писати до органів, він говорив, що треба суворо дотримуватися закону і не дозволяти його перекручувати...

На процесі Руденка і Тихого після виступу на судовому засіданні Лук'яненка швидко забрали в міліцію і ми не розмовляли. Як письменникові, мені дуже хотілося б з ним більше поговорити, пізнати його, тому що він людина незвичайна і він не втратив віри в душу. Він жив і працював не для особистої вигоди і слави. Як юрист, він знав і ревно дотримувався закону і все робив згідно з сумлінням, а не задля слави.

Прокурор: Скажіть, свідку, у вас спільне з Лук'яненком було просто так, на ґрунті того, що ви...

Бердник: Ми з Руденком приїхали до нього, як до юриста, щоб запобігти правопорушенням, які у нас спостерігаються.

Прокурор: А конкретно ви з ним узгоджували будь-які документи чи матеріяли?

Бердник: Я з ним узгоджував питання у справі ведення протоколів засідання Групи, боже це не підпільна Група, щоб не було порушень права. Але Лук'яненко сказав, що це вже буде бюрократизм, що цього не треба. Повинен бути авторський колектив, якщо документ виготовляє одна особа, а інші згодні.

Прокурор: До приїзду Лук'яненко знав про цю Групу, що вона існує, чи ви з ним домовилися про створення її?

Бердник: Ми не домовилися, а Група вже існувала. Я підписав Деклярацію, Микола Данилович...

Прокурор: Привезли йому?...

Бердник: Я приїхав, щоб познайомитися з ним, як юристом; декілька годин ми були разом.

Прокурор: Коли Лук'яненко став членом Групи?

Бердник: Коли підписав Деклярацію.

Прокурор: Які документи Групи ви ще узгоджували з Лук'яненком?

Бердник: Ніяких, я з ним більше не зустрічався.

Прокурор: Відомо, що Група видала вісім меморандумів. Яка ваша участь у створенні цих документів?

Бердник: Це до справи Лук'яненка не відноситься.

Прокурор: А які документи, меморандуми, які виготовляла Група, Лук'яненко підписував?

Бердник: На яких документах ви бачили його підпис, значить, ті й підписував. Які він підписував, ще скаже він особисто або сам документ; я думаю, що він від свого підпису не відмовиться, якщо покажете йому.

Прокурор: Яку роль в Групі виконував Лук'яненко?

Бердник: Я думаю, що він був співавтором або й автором, аджеж Українська група була авторським колективом.

Прокурор: Які з групових документів вам відомі? Чи був він автором або брав участь у виготовленні будь-яких документів?

Бердник: Я вже сказав, якщо його підпис є, то він був або автором, або співавтором, вносив поправки. Адже він на протокол наклав вето, тільки індивідуальна відповідальність за ціль, трактування.

Прокурор: Чи бачили ви його після Донецька?

Бердник: Я більше з ним не бачився. До нього більше не їздив, хоча дуже хотів його бачити, але не хотів завдавати йому клопоту, він і так був у скрутному становищі.

Суддя: Зрозуміли?

Лук'яненко: Зрозумів.

Суддя: Чи все це вірно сказав свідок?

Лук'яненко: Я ще першого дня оголосив судові і прокуророві відвід. Я відмовився брати участь у процесі, тому ніяких питань і пояснень свідкові Бердникові ставити не буду.

Суддя (до Бердника): Який документ ви підписували?

Бердник: Ви мене викликали на процес не в моїй справі, але можу сказати, що коли до мене доходив якийсь документ, то я його підписав або підписував.

Суддя: ...

Бердник: Я не був диспетчерем цих справ, я вважаю, що найкраще про себе може сказати людина, яку обвинувачують. Я висловив своє відношення до неї чітко.

Суддя: Ви сказали, що ви точно дотримувалися закону...

Бердник: О, ніхто не без гріха... Я людина стихійна... Права дуже важко дотримуватися, бо ж ніхто не знає нашого права...

Суддя (до прокурора): Маєте запити до свідка?

Прокурор: Ні.

Суддя: Відносно свідків, які не з'явилися, що думаєте?

Прокурор: Допитаємо завтра.

Суддя: Ваш погляд?

Лук'яненко: Я подавав клопотання, вони всі відкинені, немає більше глузду подавати будь-які клопотання.

Суддя: Судове засідання продовжуватиметься завтра о годині 10-ій.

19 липня 1978 року, 10-та година ранку.

Суддя: Прийшла свідок Вівчар.

Прокурор: Допитати.

Суддя: Підсудний Лук'яненко, що ви думаєте?

Лук'яненко: Я не заперечую.

Суддя: Попросіть свідка. Ваше прізвище?

Вівчар: Вівчар Звенислава Іванівна, 1947 року народження, Київ, Верболозна 16.

Суддя: Підсудного знаєте?

Вівчар: Так.

Суддя: Які ваші стосунки?

Вівчар: Нормальні. Дуже добре його знаю. Дуже поважаю.

Суддя: Чи рідні?

Вівчар: Ні. Я хочу знати, чи суд відкритий?

Прокурор: Хто кого допитує? Суд свідка чи свідок суду?

Суддя: Що ви знаєте про справу?

Вівчар: Я не знаю, що вас цікавить.

Прокурор: Як ви познайомилися?

Вівчар: Я приїхала до нього до Чернігова, щоб з ним познайомитися.

Прокурор: Чи вам відомо, що Лук'яненко написав скаргу для вашого чоловіка?

Вівчар: Це суто приватна справа.

Прокурор: Ви просили його написати скаргу?

Вівчар: Ні.

Прокурор: Питань більше немає.

Суддя: Свідок, ви вільні.

Звенислава сідає у залі.

Лук'яненко: У мене є клопотання. 1. Вчора при допиті моєї дружини деякі питання, які ставив їй прокурор, не входили в попереднє слідство. Це — перевищення компетенцій прокурора, не інкриміновані обвинувачення. 2. Хто з суддів вирішив вести суд не в Чернігові, а в Городні? Майже всі свідки мешкають у Чернігові, в Києві, і їм невігідно було сюди добиратися.

Прокурор: Ви думаєте, що це я сам вирішив? Правильно вчинив суд, що вирішив перевести процес в Городні. Є закон про те, що суд відбувається в місці замешкання, праці, народження. Коли обговорювали питання про місце, де має відбутися суд, навіть думали в Хрипівці, де [ви] народилися. Перевіривши можливості й організаційні питання, приміщення тощо, було вирішено — в Городні. Це клопотання підсудний Лук'яненко ставить безпідставно. На це питання не варто відповідати.

Суддя: Обговоривши клопотання підсудного, суд не вважає, що прокурор вийшов поза межі обвинувачення, тому відкидає пропозицію зробити прокуророві зауваження.

Лук'яненко: Є ще клопотання. Я вже третій день не їм, голодую, та ще й спати доводиться на голих дошках; у камері дуже зимно, вже три ночі не сплю, дуже погано себе почуваю. Прошу звільнити мене від присутності на суді, бо я дуже стомлений; прошу проводити суд без мене, вирок мені доручать у

слідчому ізоляторі.

Суддя: Ваша думка, прокуроре?

Прокурор: Лук'яненко ще перед судовим процесом відмовився від участі в судовому процесі і йому було вияснено, що згідно з [ст.] 262 [КПК УРСР] участь підсудного при розгляді справи обов'язкова. Суд пояснив, у яких виняткових обставинах переводиться суд без підсудного. Годі вигадок, це не компетенція суду, закон вимагає розгляду справи з участю підсудного. Тому й це клопотання не приймаю.

Суддя: Після обговорення... ухвалено відхилити це клопотання згідно з законом. Суд переходить до розгляду інших документів. Проголошується висновок.

10 лютого 1978 року експертиза встановила, що крім «Зупиніть кривосуддя» підсудний на друкарській машинці писав і інші матеріали.

«Рік свободи» вилучено у Гейко О. у двох копіях. Статтю «Проблема інакодумства в СРСР» вилучено при обшуку в Лук'яненка, машинописний текст — у Прокоповича; «Заяву до Президії Верховної Ради СРСР» вилучено у Лук'яненка; «Лист Стуса», «Скаргу Сергієнка» з примітками Лук'яненка, «Деклярацію» вилучено в Руденка М. Д., написані на машинці Лук'яненка «Москва» ч. 187656; «Зупиніть кривосуддя» вилучено у Масюка.

Проголошується характеристика, написана обласною дитячою лікарнею, де Лук'яненко працював електриком:

Не брав жадної участі в громадському житті, поведився арогантно і нещиро; на зборах колективу був підданий осудові за порушення адміністративного нагляду; відмовився підписати Стокгольмську відозву, чим викликав глибоке обурення всього колективу.

Суддя: Судове засідання закінчено, перерва.

Промова прокурора — політична лекція про досягнення всіх галузей народного господарства. Про Лук'яненка Л. Г. він говорив, як про буржуазного націоналіста, майже петлюрівця, який після звільнення з ув'язнення не став на шлях виправлення, а почав провадити ворожу діяльність, писати наклепницькі статті на державний устрій, на КПРС й інші організації. За дослівним його висловом: «гуртом і вроздріб». Написав статтю «Рік свободи», в якій з суб'єктивного погляду зводить наклеп на радянське життя, буцім то йому створені нестерпні умови. Поширював це серед своїх однодумців. Його статті потрапили закордон, там друкувалися в буржуазно-націоналістичних журналах «Визвольний шлях», «Сучасність» і використовувалися імперіялістичною пропагандою для підриву престижу СРСР. Вчиненням Лук'яненком злочинним діям інкримінується стаття 62,

ч. 2, — антирадянська агітація і пропаганда, скерована на підрих радянського суспільного ладу. Виходячи з усіх обставин справи і даних на судовому слідстві свідчень про особу підсудного, необхідно визнати Лук'яненка особливо небезпечним рецидивістом, визначити міру покарання — десять років таборів особливого режиму і п'ять років заслання.

Після промови прокурора, суд дає слово підсудному Лук'яненкові для оборони. Свою оборону Лук'яненко починає так:

Лук'яненко: Суд існує для правосуддя. На світі поруч себе живуть сильні й слабкі, хитрі й простодушні. Щоб усі могли існувати, сильні й слабкі, простодушні й хитрі і т. п., людство випрацювало відомі норми співжиття. Організовано форми: суд і засідателі, щоб була збережена об'єктивність... надається право іншим органам влади, які повинні стояти осторонь течій і напрямів... Безпартійний, неупереджений суд. Слідчі належать до одної і тої самої партії... Я не комуніст, я віруючий, інакодумець, і в цьому моя вина. Я вважаю, що слідство повинні були провадити тільки безпартійні. Я на доказ протесту проти безпідставного арешту і слідства не хотів брати участі в судовому розслідуванні, як не брав і в попередньому. Мене взяли солдати, силоміць увіпхнули в машину і привезли в Городню на суд. У мене є заява...

Суддя: Не треба заяв.

Лук'яненко: Я маю право, як і прокурор, сказати вступ. Прокурор прочитав цілу політичну лекцію.

Суддя: Вам надано слово для оборони, обороняйтеся.

Лук'яненко: Мене обвинувачують люди, про яких я хочу сказати, а ви мені не даєте. Я поновлюю клопотання...

Суддя: Не треба клопотань, обороняйтесь.

Лук'яненко: Відносно партійности...

Суддя: Цього не треба.

Лук'яненко: Право адвоката, як і прокурора, починати оборонну промову...

Суддя: Говоріть до речі.

Лук'яненко: Стверджую факт насильства наді мною. Я написав текст оборони на одному аркуші і він десь пропав. Обшукали все і я, і варта, аркуша немає. Я дуже погано себе почуваю, мені важко говорити. Я думав, що хтось з членів суду прочитає мої записи, але записи зникли. Тепер я змушений вибирати з моїх чернеток, щоб здійснити своє право громадянина України. Загальна декларація прав людини, ст. 19, Прикінцевий акт Гельсінкських нарад відносяться теж і до Української РСР.

Суддя: Те, що викладене в цих документах — усім відоме; нічого читати не треба. Права громадян записані в Конституції. Ви обороняйте себе своїми словами, конкретно.

Лук'яненко: Щоб я міг перейти до конкретної оборони, я повинен в'яснити, які я маю права, як громадянин.

Суддя: Ви вчинили злочин, ось і захищайтесь.

Лук'яненко: Якщо вам відомо, що я вчинив злочин, то і давайте вирок; навіщо тоді надаєте слово для оборони і не даєте оборонятися. У грудні 1977 року органи КГБ арештували мене за те, що я розповсюджував свої думки. Стаття 19 Деклярації прав людини говорить...

Суддя: Не треба статті.

Лук'яненко: В газеті «Правда» за 21 грудня 1977 року написано, що (читає) «виконання Деклярації прав людини і Гельсінкського прикінцевого акту цілковито підтверджується». У газетах за 21 і 24 травня теж надруковані статті, ось я зачитую (бере газету)...

Суддя: Не треба, ми всі читаємо газети і знаємо, що там пишеться.

Лук'яненко: Усім відомо, що такі документи, як Загальна деклярація прав людини і Гельсінкський прикінцевий акт — це рекомендаційні документи. Алеж радянський уряд ратифікував міжнародний пакт про громадянські і політичні права, це вже не рекомендаційний документ, а договір. Стаття 19, ч IV, доповнює...

Суддя: Не потрібно, ми чули інтерпретацію.

Лук'яненко: Моя поведінка тількищо була схарактеризована устами прокурора... Я хочу захистити себе, виходячи із закону...

Суддя: Немає потреби читати документ, захищайтесь своїми словами.

Лук'яненко: Може, мені взагалі не потрібно захищатися? Все вже вирішено, читайте вирок; краще мені було залишитися в камері, але мене потягли сюди... Зі статті, яку я хочу зачитати, буде видно, що я вчинив правильно, а що невірно.

Суддя: Третє зауваження зі записом у протоколі: не потрібно нам теорій.

Лук'яненко: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права — не теорія, а правовий акт. Чому ви мене весь час перериваєте, тоді, як прокурор говорив що хотів, ніхто його не перебивав. Це є звуженням і обмеженням моїх прав на оборону (сідає).

Суддя: Ніхто не обмежує ваших прав на оборону, говоріть.

Лук'яненко (встає): Стаття 62 КК УРСР двадцятирічної давности. За 20 років багато чого змінилося. Прикінцевий акт у Гельсінкі підписали в 1975 році...

Суддя: Цього не треба.

Лук'яненко: Прокурор коментував буржуазних націоналістів, Петлюру тощо, які існували тоді, коли мене ще не було на світі, а мені не дає говорити про документи, керуючись якими, я...

Суддя: Переходьте до оборони по суті.

Лук'яненко: Коли голова держави підписував міжнародний правовий документ, його друкували в газетах «Правда», «Известия». Я ним керувався у своїх діях, а ви мені не дозволяєте, перешкоджаєте...

Суддя: Не перешкоджаємо, не потрібно документів.

Лук'яненко: КГБ турбується не про додержання законних документів, а про виконання позазаконних актів; не про те, щоб було менше правопорушень, а про те, щоб їх приховати. Для цього у них є безліч таємних інструкцій, про які ніхто не знає і не чув. Хіба за неучасть у виборах когось десь карають? Кримінальний кодекс, схвалений 1927 року і доповнений змінами і додатками в 1958 році — занадто перестарілий. Світ з того часу дуже змінився, прийнято багато інших, міжнародних правових документів, які у нас не виконуються. Ці факти порушення прав не сприяють розвиткові радянського суспільства...

Проблеми прав людини — не внутрішні, а міжнародні проблеми...

Суддя: Підсудний Лук'яненко, не потрібно нічого про міжнародне.

Лук'яненко: У газеті за 29 червня надруковано, що радянські жінки протестують проти порушення прав людини в Парагваї, точнісінько таке ж у закордонних газетах будуть писати про порушення прав у нашій країні, але у нас це називають втручанням у внутрішні справи. Це не односторонні, а всесторонні міжнародні проблеми.

Суддя: Про міжнародні проблеми не потрібно, ви захищайтесь.

Лук'яненко: Ви цілий час не даєте мені захищатися. Українська група сприяння виконанню Гельсінкських угод була заснована для того, щоб виявляти факти порушення прав і висвітлити їх. Це дало б позитивні наслідки, треба було створити комісії... Це не є протизаконно, цього не можна розуміти як антирадянський крок. Головне, щоб не було брехні, щоб були виявлені конкретні факти порушення прав...

Коли на XX з'їзді партії виявили культ особи Сталіна і наświetлили факти в пресі, це дало позитивні результати.

Вказувати на хиби — це могутній інтернаціональний фактор з погляду прогресу, він сприяє їх усуненню. Проблеми миру залежать від дотримання прав людини...

У нашій Конституції проголошена свобода слова, але існує таємна інструкція про цензуру...

Суддя: Цього вам не закидають і цього не треба говорити.

Лук'яненко: Я не знаю про інструкцію про цензуру. Керуючись статтею Конституції про свободу слова і друку, я

пишу зовсім не антирадянські статті для радянської преси, але КГБ захищає не Конституцію, а свою інструкцію; прокурор не зважає на неконституційність інструкції, або не знає про неї, і санкціонує арешт. Стаття 32 ...

Суддя: Ви знову про документи?

Лук'яненко: Якщо я щось написав, то обов'язково треба перекрутити, висмоктати [щось з того], щоб зфабрикувати будь-яку провину.

Я мушу довести, яку фальсифікацію вчинили слідчі. Стаття 32...

Суддя: Підсудний Лук'яненко, сідайте.

Оголошується перерва. Після перерви.

Суддя: Підсудний, продовжуйте оборону.

Лук'яненко: Стаття 32...

Суддя: Не треба статті.

Лук'яненко: Прошу записати в протоколі, що мені заборонено захищатися.

Суддя: Я не дозволю покликатися на пакт.

Лук'яненко: Я мушу довести безпідставність звинувачення. Прокурор говорив, що хотів, і більше про досягнення, ніж про мої переступи, яких не було. Я не виходжу поза межі справи. Держава не проголошує обов'язковою ідеологію КПРС.

Суддя: Не торкайтесь ідеології КПРС.

Лук'яненко: Завдання суду — дати оцінку документів, що їх слідчі КГБ вважають ідейно невитриманими, шкідливими, наклепницькими.

Суддя: Я вже вас попереджував — про слідство нічого говорити.

Лук'яненко: Я мушу показати суб'єктивність слідства. За нами не визнають права бути віруючими... Усі заслуговують на захист закону, на рівне право перед законом.

Суддя: Підсудний, не повторюйтеся, ви вже говорили.

Лук'яненко: Ви позбавляєте мене можливості показати, як безсовісно слідчі фальсифікували матеріяли на попередньому слідстві, а вони всі є в обвинувальному висновку. Візьмім хоча б листа Василя Стуса — найяскравіший приклад, що свідчить про мораль слідчого.

Суддя: Не треба боронити Стуса, бороніть себе.

Лук'яненко: Стус перебуває в Магадані, це факт. У листі він пише, що «на Україні в занедбаному стані є українське Святе Письмо». Прокурор проголосив у промові, що в занедбаному стані перебуває «українське письмо». Це явна фальсифікація. Таким способом можна з будь-якої передовиці в газеті «Правда» зфабрикувати антирадянську статтю.

У обвинувальному висновку немає про мої відвідини баптистського молитовного дому, але прокурор наговорив нісенітниць, буцім то мене там ще й набити хотіли. Яке нахабство і брехня!

У справі немає жадних документів про антирадянську агітацію. Я неодноразово просив прочитати статтю «Зупиніть кривосуддя», «Звернення до віруючих»... Там нема ніякого наклепу, про який говорив прокурор. Коли я писав, що інтарсія досягла особливого розвитку в період козаччини і гетьманщини, це не я вигадав, це написано в шеститомнику «Історії українського мистецтва». Або про знищення картин у період колективізації і соціалістичного будівництва, — прокурор сказав: «наклеп». Це відноситься до Житомирської картинної галерії. Про це всі знають, тому що в «Літературній Україні» писалось про те, як закинули картини у підвал і вони там гниють, бо це картини з релігійною тематикою. Та це ж варварство. Я не казав, що це політика уряду, як це мені приписують, я лише констатував факт. Або візьмім наклеп на правосуддя, як каже прокурор, і це є в обвинувальному висновку. У статті «Зупиніть кривосуддя» я нічого не узагальнював про радянське судівництво, я писав тільки про процес над інтарсистом Петром Рубаном. Це не видумка, це дійсний факт, не наклеп. Адвокат Занько в оборонному слові довела невинність Рубана. А як викривлений прокурором зміст мого листа до професора Київського університету Рубана — висмикуванням, фальсифікацією — жаж! Я поновлюю клопотання про зачитання цього листа. Стаття професора Рубана — це рецензія на книжку націоналістів. Звідки проф. Рубан знає, що говорять закордонні націоналісти, адже праці буржуазних націоналістів у нас не друкуються, їх не можна передплатити або отримувати поштою, себто не можна прочитати, щоб знати, що вони пишуть. Але далі зі статті видно, що звичайний смертний в Радянському Союзі не може читати з першоджерела, а Рубан може, і це є нерівність у праві. Треба ставитися з пошаною до людини, мати довір'я до її розуму й свідомости; хай людина сама розбереться, що погане, а що добре, а не підсувати...

Суддя: Не потрібно пропаганди.

Лук'яненко: У статті «Рік свободи» немає ні брехні, ні наклепів (як говорив прокурор). Після звільнення з ув'язнення мені дійсно були створені нестерпні умови.

Суддя: Вас прийняли адвокатом, ви могли працювати і дотепер, але ви займалися не своїм ділом і були покарані.

Лук'яненко: Я відбув свій строк, хоч і незаслужений, повністю! Я нікому нічого не дописав, а відтворив у статті все так, як було! Це правда, що шофер, наляканий позбавленням премії за

те, що не пішов на демонстрацію, розповів мені про це. Я йому сказав, що все це незаконно. Цього не зроблять; якщо ж позбавлять вас премії, я допоможу написати скаргу.

XX і XXI з'їзди КПРС розкрили жахітливі наслідки культу особи Сталіна...

Інакодумство стало проблемою...

Раніше всякого роду проблеми вирішували збройною силою, війною...

Тепер уже настав інший час.

Мене звинувачують у тому, що я написав заяву до Президії Верховної Ради, щоб мене випустили з Радянського Союзу. Я був проти виїзду, але жити в умовах, які мені створили органи КГБ, неможливо. Без будь-якого приводу — штрафують; ще одне «порушення» — і я потраплю знову в тюрму. Це спонукало мене написати заяву 24 серпня 1977 року про виїзд із СРСР. Не отримавши відповіді, через три місяці, в листопаді, я знову повторив заяву про виїзд. Я хотів виїхати не через брак любови (як це підкреслював прокурор у своєму виступі), а тому, щоб не опинитися в таборі. Тиск адміністративного нагляду штовхнув мене на таке рішення. Ніякого наклепу не писав я в клопотанні «До Ради Міністрів УРСР і екзарха Філарета», як це висвітлив прокурор, про відкриття ще однієї церкви в Чернігові. Ви клопотання вилучили. Чому не прочитаєте в суді; в кімнаті засідань повинні читати все?

Я протестую, що мені не дозволяєте боронитися; нічого не можна прочитати, зацитувати, — суд вже читав, прокурор теж. Але, все це у справі зфальсифіковано для того, щоб винести мені вирок, який заздалегідь приготований.

Але повинен же я виправдати себе перед своїми рідними: батьком, матір'ю, братами, дружиною, дядьком, які є на залі суду, щоб вони знали, що я нічого протизаконного не вчинив! Я ніколи не бажав і не сіяв ворожнечі між націями ні на волі, ні в таборі. У мене завжди були нормальні стосунки з людьми різних національностей. Свідок мені Господь і шановні свідки — ніякої агітації я не вів і звинувачення у зневажанні інших націй є цілковито безпідставне. Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод — не підпільна Група, не антирадянська. Ми писали клопотання про зареєстрування Групи.

Суддя: Вам не дозволяли цього!

Лук'яненко: Правовий рух за виконання прийнятих у Гельсінкі угод приніс би тільки користь радянському суспільству.

Стаття «Звернення до Београдської конференції»...

Ніхто зі свідків не підтвердив, що я займаюсь антирадянською агітацією і пропагандою. Конституція проголошує свободу слова, друку, але виконавчі органи... обмежили свободу слова і

друку, і мене обвинувачують, що немає права... Ніхто не дав свідчень, що я займався антирадянщиною, крім історії з іменинами у Світайло — «усна пропаганда», — коли балачка п'яних людей береться як доказ, але й ці п'яні свідки Герасімов і Довбишук нічого не сказали, крім того, що один сказав, наче б то я говорив, що Україна є під окупацією Советів, а інший — під окупацією Росії. Який абсурд, а не докази; все це не відповідає дійсності.

У справі скарги Сергієнка...

Упереджене слідство. Я сидів у тюрмі з Олесем Сергієнком, він попросив написати скаргу про суд над ним.

Чому я переховував у схованці? А тому, щоб бодай дещо збереглося, тому що це для мене цінність, а систематичні обшуки, коли забирають все підряд гамузом і не повертають. У схованці не було жадного папірця, який не лежав би і в книжній шафі.

Деклярація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод — наклеп, — говорив прокурор. А яке відношення до моєї справи мають вигадки прокурора зі Стецьком і Петлюрою?

Україна — член Організації Об'єднаних Націй, має своє представництво...

Відношення до марксизму не можна ставити в провину. Я в університеті вивчав марксизм, а тепер він утратив свою привабливість, а прокурор з допомогою фальсифікації звинувачує...

Усі меморандуми Групи від третього до восьмого базовані на конкретних фактах. Тереля дав Групі листа про переслідування його. Група зредагувала і зайняла становище...

«Тиранічний держиморда» — це слова Леніна, і ті знущання, яким піддають Віру Лісову, варті цих слів і сьогодні.

Відносно відділення України: вони з антирадянських націоналістичних позицій, — тлумачить прокурор, а стаття 69 Конституції УРСР...

Про суд над Петром Рубаном. Прокурор сказав, — суд відкритий. А коли я прийшов на суд, мене забрали в міліцію і там тримали до вечора, щоб я не слухав...

Прокурор говорив про отримані рахунки з-за кордону, мовляв, це винагорода за наклеп і т. д.

Документи звинувачення:

1. «Зупиніть кривосуддя»,
2. «Різдвяне звернення до завзятих атеїстів»,
3. «Відкритий лист до професора Київського університету Рубана»,
4. «Рік свободи»,
5. «Проблеми інакodomства в СРСР»,

6. «Заява від інакодумаючого Лук'яненка»,
7. «Клопотання до Ради Міністрів УРСР і екзарха Філарета»,
8. «Скарга Сергієнка»,
9. «Рукопис заяви Калиниченка»,
10. «Лист Стуса»,
11. «Список засуджених осіб з адресами»,
12. «Деклярація Української громадської групи "Гельсінкі"»,
13. «Меморандуми Групи чч. 1-8»,
14. «Маніфест Українського правозахисного руху»,
15. «Звернення до Београдської наради».

(ПС ЗП УГВР, 12 червня 1979)

СУДОВІЙ КОЛЕГІЇ В КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР

від засудженого за Слово Левка Григоровича Лук'яненка
зі слідчого ізолятора КГБ УРСР

КАСАЦІЙНА СКАРГА

20 липня 1978 року Судова колегія в кримінальних справах Чернігівського обласного суду (ЧОС) в місті Городні на підставі ст. 62 ч. II КК УРСР засудила мене до 15 років неволи: 10 років ув'язнення і 5 [років] заслання за т. зв. антирадянську націоналістичну пропаганду.

До арешту, за любов до правди й України, мені не давали жити і хотіли, щоб я плазував. А не добившись від мене плазування, арештували.

Вирок, як і переслідування мене до арешту, є суцільним запереченням найелементарніших демократичних і національних прав і свобод людини. У своєму доповненні від 10 липня 1978 року до Протоколу про ознайомлення з матеріалами з попереднього слідства від 28 червня 1978 року, я на 20 сторінках показав несправедливість переслідування і лицемірства попереднього слідства.

Суд був такий же брехливий, лицемірний, несправедливий, і суддя не дав мені зачитати захисну промову, заборонив цитувати статті з ЗДПЛ [Заяви держав про права людини], ЗАГН [Заключного акту Гельсінкської наради], МПГПП [Міжнародного пакту про громадянські і політичні права], Конституції СРСР. Заборонив цитувати мої заяви, що я їх подавав до попереднього слідства, відмовився оголошувати мої клопотання до суду, заборонив цитувати з радянського тексту слова щодо прав людини.

У вирозі суддя безсовісно написав, що справу розглянуто у відкритому суді, коли насправді він не дозволив моїй дружині робити письмові нотатки, не дозволив прислухатися процесові жадному своякові, а конвой проганяв городнянців словами: «Ідіть і займайтесь своїм ділом, а то зараз пушу на вас собаку!».

Внутрішня порушеність процесу полягає у забороні цитувати заяви і матеріали попереднього слідства.

Таким чином відбулася таємна розправа, а не публічний, справедливий суд.

Безпосередньою причиною арешту було те, що я почав був клопотатися про виїзд з Радянського Союзу. Тепер після dokonаної сваволі, вважаю за потрібне поінформувати Верховний Суд УРСР про свою заяву до Президії Верховної Ради СРСР від [...] грудня 1977 року про відмову від радянського громадянства. Домагаючись від вас скасування драконського вироку, прошу тим самим надати мені і моїй дружині Лук'яненко Н. Н. можливість подати в установленому порядку документи з клопотанням про виїзд з Радянського Союзу на постійне проживання за його межами.

2 серпня 1978

Л. Лук'яненко

(ПС ЗП УГВР, 8 січня 1980)

В ОБОРОНІ Л. ЛУК'ЯНЕНКА

ПРОКУРОРОВІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Прокуророві Української РСР
від Лук'яненка Олександра Григоровича з м. Чернігова,
вул. Рокоссовського 49, кв. 36

З А Я В А

15 січня 1977 року мою дружину Лук'яненко Валентину Тимофіївну викликав з відпустки її начальник до облстатуправління, де вона працює економістом.

Після короткої розмови з начальником облстатуправління, їй відрекомендувався працівник державної безпеки. З перших слів він повідомив, що він усе знає про нашу сім'ю, про мої нібито антирадянські націоналістичні настрої і додав, що «ваш чоловік — політично неграмотна людина і багато нарікає, а такі люди небезпечні, тому хай буде вам відомо, що скоро зробимо у вас трус і, якщо знайдемо щось, то будемо судити разом з братом Левком Лук'яненком».

Потім він напустився на дружину за те, що вона в травні минулого року підписала протест у захист історика Валентина Мороза проти запроторення його до психіатричної лікарні ім. Сербського за діяльність в обороні українських національних прав. Він показував при цьому коверт листа Левка Лук'яненка з адресою до Оксани Мешко в Києві з копією протесту, вилученого органами КГБ на пошті.

У січні ц. р. працівники КГБ потрапили також у Білорусь у село Кравцівку Гомельського району, де проживає мій тесть Жуков Тимофій Семенович. На цей раз працівники КГБ дали відповідну інструкцію голові сільради, який викликав тестя до сільради і в присутності інших людей взявся розпитувати; хто до вас приїздить? Як прізвище зятя? Коли він приїздить? Що він привозить до вас? І сказав, щоб у майбутньому доповідали, коли він буде приїжджати, і все через те, що зять у вас політично ненадійна людина.

Тесть і теща — немолоді люди. Вони добре пам'ятають сталінські репресії, коли слово про політичну неблагонадійність

означало смерть. Вони перелякалися, подумавши, що мене, мабуть, уже давно схопили.

Майже в кожній сім'ї є родич, який загинув у той недобрий час, і тому поняття у людей про свої права і свою людську гідність доволі своєрідні, тому ці дії КГБ — натяк на вороття минулих часів. Тесть, який провів усі роки на війні з гітлеризмом і повернувся додому з нагородами на грудях та з пошматованими нервами, тепер у своїй власній хаті боїться слово вголос сказати — крім про погоду.

Ці дві справи, які проводило КГБ, були направлені на залякування, очевидячки, не тільки однієї моєї рідні.

У деякій мірі це їм вдалося, поперше, щодо хворої серцем дружини, яка прийшла додому заплакана, з порушеними нервами; а від неспокою в сім'ї раз-по-раз створюється сімейне напруження, і вона все частіше скаржиться на біль серця.

Щождо мене, то я ніколи не порушував закон і не виходив за межі тих прав, котрі надає мені держава і Конституція УРСР.

Таким чином, я і мої рідні неодноразово зазнавали з боку КГБ погроз і залякувань.

Радянський закон і Прикінцевий акт Гельсінкської наради гарантують спокій громадянам від зазіхань бюрократії, тому перелічені факти дій КГБ є протизаконними. У зв'язку з цим, я прошу Вашого втручення у цю справу задля збереження спокою моєї рідні.

Копію цієї заяви скеровую до Української громадської групи сприяння виконанню в УРСР умов Гельсінкської наради для реєстрації факту порушення прав людини.

29 січня 1977

(ПС ЗП УГВР, 14 квітня 1978)

ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

від рідних і близьких Лук'яненка Левка Григоровича, що мешкає у місті Чернігові на вул. Рокоссовського, 41 Б, кв.41

З А Я В А

Лук'яненко Л. Г. народився в с. Хрипівці Городнянського району на Чернігівщині 24 серпня 1928 року, але через те, що під час війни свідоцтво про народження загубилося і мати не могла документально підтвердити рік його народження, Лук'яненко Л. Г. взяли до Червоної армії 1944 року разом з призовниками 1927 року народження, тобто в неповних 16 років. В армії він служив до 1953 року, віддавши їй кращі роки молодого віку. Він був розумний, вдумливий з дитинства і мав великий потяг до знань. За роки служби в армії він закінчив десятирічку, був дуже активний і 1953 року в армії його прийняли до лав КПРС.

З 1953 до 1958 року Левко Григорович учився на юридичному факультеті Московського університету ім. Ломоносова.

У нашій родині завжди віддавали перевагу прямій чесноті над лукавими хитруваннями. Не вигода — будь-якою моральною ціною, а чесність і людська порядність — ось моральні засади, що їх ми, старші в роді, старалися змалечку прищепити своїм дітям.

З 1944 до 1958 року наш син Левко Григорович виховувався в армії, школі й університеті в дусі ідеології марксистсько-ленінської партії, котра так широко декларує й пропагує вчення про право всіх націй на самовизначення. Ось чому він, будучи чесним і прямим, право націй на самовизначення, як частину ідеології, і статтю 14 Конституції УРСР, як частину права, зрозумів у прямому їхньому значенні.

В 1961 році його засудили до розстрілу за те, що він виклав якісь там свої міркування на папері про вихід УРСР із складу СРСР на підставі статті 14 Конституції УРСР. Смертну кару йому замінили на 15 років ув'язнення і весь час примушували на біле

сказати «чорне». Через те, що моральні засади Левка Григоровича тверді і право він не міг визнати забороною, то його в грудні 1975 року з Владімірської в'язниці, де він відбував покарання, спрямували в Рибінську психлікарню, де, нібито, знайшли в нього гіпохондрію, і лікарі Владімірської лікарні визнали його за інваліда II-ої групи.

Це вкрай обурливо й образливо. В нашому роді не було ніяких божевільних і Левко Григорович цілковито нормальна людина. В цьому не сумнівається й КГБ, бо після звільнення 21 січня 1976 року йому не видали довідки про інвалідність, а дали його під адміністраційний нагляд.

Коли після звільнення Лук'яненко Л. Г. хотів використати т. зв. інвалідність для одержання пенсії, з Владімірської в'язниці 28 травня 1976 року йому надіслали довідку ч. Л-11, в якій офіційно засвідчено: «Группа инвалидности, данная в нашем учреждении, сейчас считается недействительной».

Ось уже рік тому, як Лук'яненко Л. Г. перебуває на волі, працює електриком в обласній дитячій лікарні, спілкується цілком нормально з усіма нами та всіма іншими людьми і жадних відхилень у його поведінці від поведінки всіх інших людей у нього немає.

Що ж стосується світогляду — це справа зовсім інша. Всі ми мало в чому поділяємо погляди Левка Лук'яненка, проте, — це погляди цілком психічно нормальної людини.

Життя Левка Григоровича на протязі всього року після звільнення подібне до життя загнаного зайця: без дозволу міліції він не сміє приїхати до нас у гості, а, приїхавши, озирається на годинник, якби не запізнитися до перевірки; йому не вільно покидати свою квартиру ввечорі і він не сміє сходити до театру, коли захоче; його обмежили в трудових правах і багато в чому іншому. На квартирі безпідставно вчиняють обшуки і забирають що попало і навіть наші листи, що ми писали йому в місце позбавлення волі тощо.

Першого березня в квартиру до нього приїхав психіатр тов. Железняк з Чернігівської психоневрологічної лікарні, як до звичайного душевнохворого, котрого час від часу має відвідати.

Що це означає? Хто спрямував психіатра до Левка Григоровича? Навіщо? В довідці ж від 28 травня 1976 року сказано, що інвалідність «в настоящее время считается недействительной»? Але саме в цей час треба вже його знову почати тероризувати морально і примусити тим самим зректися своєї громадської діяльності в Українській громадській групі сприяння виконанню Гельсінкських угод, до якої він входить?

Лук'яненко Л. Г. ніколи не вчинив і не думає чинити людям зла. Від юнацьких років він думає про благо інших. І в тому, що

він домагається здійснення прав, проголошених радянськими законами та зосереджених у міжнародних актах, підписаних радянською державою, немає злочину і ворожости до радянського ладу, а навпаки — самовідданість у сумлінні йому.

Якщо Лук'яненко Л. Г. порушує закон, докажіть це йому і нам, і ми готові прийняти відкритий справедливий присуд. Але підступне використання психіатрії супроти абсолютно психічно нормальної людини — нашого Левка Григоровича — тільки за те, що він хоче виконання і здійснення офіційних законів держави — верх свавілля!

Ми рішуче й категорично протестуємо і вимагаємо негайно втрутитися в цю справу й припинити знущання.

ПІДПИСАЛИ

батько, пенсіонер — Лук'яненко Григорій Максимович
мати, пенсіонерка — Лук'яненко Наталія Олександрівна
дружина, інженер — Лук'яненко Надія Никонівна
невістка, агроном-фітопатолог — Лук'яненко Валентина Тимофіївна
сестра, спеціаліст сільського господарства — Лук'яненко Зінаїда Григорівна
брат, робітник — Лук'яненко Олександр Григорович
невістка, фельдшер — Лук'яненко Надія Артимівна
пенсіонерка — Лук'яненко Анна Михайлівна
колгоспниця — Лук'яненко Інна Родіонівна
робітниця — Бугаєвська Параска Никонівна
пенсіонерка — Головина Текля Антонівна
робітник — Лук'яненко Микола Дмитрович
робітник — Покровський Іван Миколайович
медпрацівник — Жукова Надія Тимофіївна
спеціаліст сільського господарства — Жукова Ольга Тимофіївна
робітник — Багин Віктор Генадійович

18 березня 1977

(ПС ЗП УГВР, 18 липня 1977)

ДО БЕОГРАДСЬКОЇ НАРАДИ

12 грудня 1977 року був заарештований ще один, п'ятий з черги, член Української Гельсінкської групи, Левко Лук'яненко. Ордер на арешт і обшук підписав прокурор міста Чернігова і Чернігівської області по справі ч. 31, розпочатої проти Л. Лук'яненка ще 10 лютого 1977 року.

Л. Лук'янкові сповнилося 50 років життя. Половина його життя пройшла так: 8 років відбув у солдатських касарнях воєнного і післявоєнного часу; 15 років — у таборах і тюрмах для політв'язнів; і останні два неповні роки «волі» — під адміністративним наглядом міліції з грубим потоптанням прав людини (обшуками, вриванням у приватне помешкання в будь-який час дня чи ночі, з перевіркою господарів і гостей, цензурою і перлюстрацією особистого листування і, нарешті, з підозрою в переховуванні сувенірів художника-інтарсиста Петра Рубана, що служила непідтвердженим приводом для обшуку).

Особливою прикметою Левка Лук'яненка, цієї на диво гарної людини і громадянина нашого часу, представника нової генерації радянських політв'язнів післясталінського періоду, є поєднання багатства інтелектуального та духовного з зовнішньою привабливістю й лагідністю у звертанні з людьми та безмежною толерантністю для їх слабостей і недосконалостей.

І якраз тому політв'язні, з якими звела його доля за 15 років спільних страждань, завжди шукали контакту з ним.

Після звільнення потоком пливли листи до Чернігова, до юриста під наглядом, через перепони цензури і перлюстрацію, даючи «привід» для втручання органам КГБ. Л. Лук'яненко беззастережно відгукався на листи юридичними порадами, ставав на захист дискримінованих людей, тому, що співчуття — це суть його вдачі. Воно впливає з його духовної потреби професійного адвоката, позбавленого права практики і людини сумління.

Його професійне юридичне знання, збільшене спільним досвідом усіх тих, що шукають законности, робили його поради та допомогу унікальними, такими, якими не може забезпечити

система офіційних платних юридичних консультацій: у нашій бо радянській асоціації юристів немає людей вільних від офіційного пункту бачення через їх залежність від влади, в тім рахунку і від страху.

Юридичні поради Л. Лук'яненка не можна кваліфікувати як приватну правну практику — вони не тільки безкоштовні, але він сам платить за них своєю особистою свободою. Він «посмів» захищати художника-інтарсиста Петра Рубана, бандерівця Богдана Чуйка і багатьох інших, над якими зависла «лиха доля» нашого судочинства.

(Адже навіть член правління Київської колегії адвокатів, юрист Марченко, добившись свого часу перевірки судової справи Б. Чуйка з відміненням смертного присуду і скороченням строку був сам покараний за свою «активність» остракізацією з позбавленням «доступу» до таких справ.

Намагаючись оборонити, наприклад, художника П. Рубана від безпрецедентного судово-слідчого обвинувачення, зміст і підґрунтя якого полягали в тому, що він без дозволу, з власної ініціативи і симпатії виготовив сувенір для американського народу до дня його 200-річчя, Л. Лук'яненко свою статтю про нього вислав до журналу «Народна творчість та етнографія». Інваліда Б. Чуйка, який не може обійтися без сторонньої допомоги, а тим більше — прогудувати себе фізичною працею, вислали, порушивши закон і засуд — на заслання, Лук'яненко активно захищав).

Л. Лук'яненко, як професіоналіст, як людина, вірить у можливість добитися істини тільки за допомогою закону. Парадокс Лук'яненкової долі полягає в тому, що переконавшись з власного трагічного досвіду про приреченість апеляції до закону, він все ж таки добивається здійснення літери та логіки закону. Ця теза була головною в його життєвій діяльності.

Ось чому будь-який вчинок цієї людини слід розцінювати крізь призму даної позиції. Всі спроби надати цій його діяльності політичну кваліфікацію — це свідоме відбігання від правди та штучне створення складу злочину. А правничою мовою — це означає порушення радянського права й законодавства людьми, які повинні його пильнувати і впроваджувати практично.

Слід побоюватися, що правдива причина арешту — приналежність до Української Гельсінкської групи — буде старанно замаскована, як це було на процесі Миколи Руденка й Олекси Тихого.

Тепер над Левком Лук'яненком нависла загроза нового засуду. З огляду на «рецидив» він набере форми максимальної міри покарання — позбавлення волі на 15 років!

Я звертаюся до Вас, як член Гельсінкської групи, як колишній

реабілітований політичний в'язень сталінського періоду, врешті, як мати сучасного політв'язня пермських таборів Олександра Сергієнка.

Власне, як мати, я відчуваю особливу потребу і громадський обов'язок кликати до світу, кричати про трагедію, благати про допомогу і надіятися, що світова громадська думка не залишиться байдужою. Бо вона сильна тільки тоді, коли «золотий запас» сумління людського розуміється нею як обов'язкову участь у боротьбі за *кожну* окрему людину, якої гідність, честь, а врешті, життя — потоптані, зневажені, зражені!

13 грудня 1977

Оксана Мешко

Київ 86, Верболозна 16

(ПС ЗП УГВР, 14 лютого 1978)

ЗАЯВА ЧЛЕНІВ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНКСЬКОЇ ГРУПИ ДО БЕОГРАДСЬКОЇ НАРАДИ

12 грудня 1977 року органи КГБ арештували в Чернігові на Україні адвоката і журналіста Левка Лук'яненка. Разом з Миколою Руденком, керівником Групи, це вже п'ятий член Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, що його запроторили за в'язничні ґрати.

«Справу ч. 39», за яку арештували Левка Лук'яненка, розпочали ще 10 лютого 1977 року, коли заарештували М. Руденка. Матеріяли «справи» — діяльність Української групи «Гельсінкі», її документи про порушення прав людини на Україні. В судовому вироці Руденка і Тихого ясно висловлене ставлення властей до цієї Групи. Чотири перші документи Групи схарактеризовані судом як «антирадянські», і таким чином над кожним членом Групи зависла небезпека арешту.

Після заарештування Руденка, Тихого, а пізніше Мариновича і Матусевича, Група видала ще ряд документів (останній — Меморандум ч. 18 — про дискримінацію українців на право емігрувати), до відповідальності за які правдоподібно покличуть Л. Лук'яненка. Не є виключене, що органи КГБ використають для обвинувачення Лук'яненка й інші документи, між іншим, його заяву до Верховної Ради про виїзд з СРСР або навіть зфабриковані свідчення про його «антирадянські висловлювання» (про такі спроби КГБ він не раз говорив у своїх заявах).

Л. Лук'яненко перебуває «на волі» неповних два роки (під наглядом міліції) після відбуття 15 років тюрми і таборів — тільки за свої думки і юридичні міркування про право України на самовизначення, право гарантоване радянською Конституцією.

Обвинувачення його вдруге в «особливо небезпечному державному злочині» загрожує йому таким самим жорстоким вироком, як вирок Тихому — десять років особливої режиму і п'ять років заслання.

Врятувати Лук'яненка від цього може тільки негайна (ще перед судом) акція в його обороні. В першу чергу заходи урядів і

громадськості країн, які підписали угоди, за точне і чесне виконання яких він боровся.

18 грудня 1977

Члени Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод:

О. Бердник, І. Кандиба, В. Калиниченко, О. Мешко, В. Стрільців, Н. Строкатова.

Звернення в обороні Лук'яненка Української групи «Гельсінкі» підтримують:

А. Лавут, Т. Веліканова Н. Мейман, А. Подрабінек, священник Глеб Якунін, Віктор Капітанчук, Вадим Щеглов, просвітер Ніколай Горетой, Н. Федорова.

(ПС ЗП УГВР, 8 лютого 1978)

ГРУПА СПРИЯННЯ ВИКОНАННЮ ГЕЛЬСІНСЬКИХ УГОД В СРСР

Документ ч. 31

Репресії проти членів груп сприяння виконанню Гельсінських угод в СРСР продовжуються. Як вже повідомляла Українська група «Гельсінкі», 12 грудня 1977 року в Чернігові арештували члена Української групи Левка Лук'яненка. Це вже п'ятий з черги заарештований член Української групи «Гельсінкі»: до того ж Миколу Руденка і Олексу Тихого засудили на неспівмірно жорстокі кари, а Матусевич і Маринович багато місяців перебувають у в'язниці без суду. Пригадаймо, що крім членів Української групи, переслідують в СРСР членів інших груп «Гельсінкі»: А. Гінзбурга, Ю. Орлова, А. Щаранського і М. Ланду — з Москви; З. Гамсахурдію, М. Коставу, В. Пайлодзе, В. Рцхиладзе — з Грузії; В. Пяткуса і Гаюускаса — з Литви. Під короткотривалим арештом були П. Вінс (Україна) і Г. Гольдштейн (Грузія). А про обшуки, виклики на допити, позбавлення можливості працювати за своєю спеціальністю — нічого вже й казати.

Ці переслідування без сумніву доказують заплановане владою придушення і знищення створених в СРСР груп «Гельсінкі». Кожний член тих груп живе під постійною загрозою репресій.

Трагічна доля Левка Лук'яненка зокрема викликає тривогу. Лук'яненкові 50 років, з них 15 років він перебував у тюрмах і таборах.

Після відбуття п'ятнадцятирічного ув'язнення, Лук'яненко в 1975 році поселився в Чернігові. Неповних два роки його «вільного» життя під гласним адміністративним наглядом міліції супроводилися обшуками, допитами, перевітками особистого листування.

15 років таборів не зробили його байдужим до людей, не відучили його любити свою країну. В листопаді 1976 року Лук'яненко став членом Української групи «Гельсінкі». І ось — новий арешт.

Як це завжди буває у випадках політичних репресій, влада не інформує про те, які обвинувачення висувуються проти

арештованого. Але відомо: Лук'яненко не тільки не здійснив, але ніколи не закликав до здійснення насильних дій і протизаконних вчинків. Тому є очевидне, що арешт Лук'яненка був викликаний його діяльністю в Українській групі «Гельсінкі».

Ми, разом з членами Української групи сприяння, глибоко занепокоєні долею Лук'яненка і приєднуємося до їхньої заяви, вважаючи, що нарада в Београді не виконає свого завдання, якщо члени громадських груп сприяння залишаються в тюрмах чи таборах. Одночасно ми хочемо підкреслити, що доля Лук'яненка, його новий арешт, — це розправа над людиною, яка вже відбула строк на підставі політичної статті. Після звільнення такі люди практично назавжди позбавлені можливості займатися громадською діяльністю, вільно спілкуватися з людьми, не говорячи вже про те, що вони перебувають під гласним наглядом.

Збереження такими людьми вірності своєму світогляді тягне за собою нові суди над ними — «повторниками»; їх розглядають як рецидивістів і засуджують особливо жорстоко. Недавнє засудження Олекси Тихого — типовий приклад такого засудження.

Закликаючи до захисту Лук'яненка, ми рівночасно ще раз кличемо захищати всіх раніше заарештованих членів груп сприяння виконанню Гельсінкських угод.

Члени Московської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод:

2 лютого 1978 *Єлена Боннер, Софія Каллістратова, Віктор Нєкіпєлов, Наум Мейман, Татьяна Осіпова, Владімір Слєпак.*

(ПС ЗП УГВР, 17 березня 1978)

ВИКОНАВЧОМУ КОМІТЕТОВІ СОЦІЯЛІСТИЧНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛУ ВСІМ СОЦІЯЛІСТАМ СВІТУ

З В Е Р Н Е Н Н Я

Дорогі товариші і друзі!

20 липня 1978 року Чернігівський обласний суд засудив основоположника Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, соціаліста Левка Лук'яненка на десять років таборів особливого режиму і п'ять років заслання в далекі місця СРСР. Таким чином завершено ще один тяжкий злочин радянського «правосуддя» проти свободи, справедливості, демократії і соціалізму.

Хто такий Левко Лук'яненко і за які «тяжкі провини» його так жорстоко карають?

Левко Григорович Лук'яненко народився в селянській родині 1928 року в селі Хрипівці Городнянського району Чернігівської області.

Лук'яненко був і «жовтенятком» і «піонером», як і всі його ровесники. Дитячими очима він бачив найбільшу трагедію українського народу — голод 1933 року, який приніс 7 мільйонів людських жертв. Десятирічними очима він бачив 1937 рік — страшний рік ежовського свавілля. Друга світова війна обпалила юність Левка Лук'яненка; він знає, що таке гітлерівський фашизм. Знає, що таке війна для рядового солдата. 1944 рік. Шістнадцятирічний юнак іде на фронт. Він воював за визволення Європи від гітлеризму. Перемогу Левко Лук'яненко зустрічав на австрійській землі. До 1952 року він служив у рядах радянської армії, де вступив до комуністичної партії. Після демобілізації пішов студіювати на юридичному факультеті Московського університету ім. Ломоносова.

Смерть Сталіна, а тим більше «розвінчання культу особи» розкрила для багатьох очі на ряд типових сторін радянської дійсності. Молодий Лук'яненко належав до тієї малої групи радянських комуністів, які вже не бажали і не могли закривати

очей на культ Хрущова і йому подібних, як це вимагали партійні керівники. Ці люди критично дивилися і оцінювали радянську дійсність, її соціальну структуру, її ідейно-політичну п'ятакформу.

Так зродилося в радянській спільноті свідоме інакюдумство, або, як це сьогодні називають на Заході — «дисидентство». Ще при владі Хрущова в СРСР виникли опозиційні легальні, напівлегальні і підпільні групи та організації, в основному соціалістичні в центрі країни, а на окраїнах — національні і соціалістичні.

Найбільше характеристичним представником національно-соціалістичної течії того часу була створена Левком Лук'яненком, Іваном Кандибою, С. Віруном та іншими Українська робітничо-селянська спілка (УРСС), програма якої в ніякому пункті не розбігалася з принципами пролетарського інтернаціоналізму ані з основами радянської влади (як влади робітників), ані з духом чи буквою радянської конституції.

Одною з основних точок програми УРСС (на жаль, ми не можемо зацитувати повністю, бо документ зберігається тільки в архівах КГБ і суду) була точка про розвиток національної свідомості українського народу, включно до самовизначення і виходу із складу СРСР, бо сучасний Союз не сприяє повному економічному, соціально-політичному і культурно національному розвитку України. (Радянська Конституція надає кожній союзній республіці право на вільний вихід зі складу Радянського Союзу).

У тій же програмі було сказано, що УРСС стоїть на соціалістичних принципах і не стримить до відновлення капіталізму як в сучасній, так і в майбутній самостійній соціалістичній Україні. Там сказано, що Українська робітничо-селянська спілка вважає своїм інтернаціональним завданням боротися за рівний і справедливий союз соціалістичних держав, що ніяк не перечить принципам пролетарської солідарності.

В ділянці економіки Спілка виступала за розвиток трьох секторів господарського життя в країні: суспільного (соціалістичного), державного і приватного, даючи кожному окремі можливості вільного розвитку, хоч відстоювала суспільний, тобто соціалістичний, сектор.

В ділянці політики, УРСС виступила за обмеження тенденції посилення влади в руках держави і за більшу демократизацію цілого суспільного організму, в якому всі члени суспільства (всі громадяни), їхні організації та партії мали б рівні права і можливість брати участь у суспільному житті й у керуванні державою.

В ділянці національній УРСС уважала, що всі нації і народності (національні меншини), які проживають на території самостійної України, повинні мати рівні права і можливості, себто

громадянські права, а також широкі права і можливості для розвитку національних особливостей. УРСР виступала як противник великодержавного шовінізму і крайнього реакційного націоналізму, вважаючи, що обидва приносять тільки зло народам і в першу чергу — трудівникам.

У програмі сказано, що УРСР не ставить собі за мету здійснення своєї програми насильними методами. Єдиним правильним шляхом до здійснення своєї мети Спілка вважала шлях розвитку суспільної свідомості, і в тому напрямку треба використовувати всі легальні, а в крайньому випадку — нелегальні способи агітації і пропаганди.

Ось так, у скороченні, виглядала програма Української робітничо-селянської спілки, яку організував Лук'яненко та інші.

Розвиток соціалізму, його тенденція демократизації як у країнах Заходу, так і в деяких країнах Східної Європи, підтверджує, що дух програми Української робітничо-селянської спілки ніяк не суперечив загальним принципам і тенденціям соціалістичного руху. Навпаки, — це наочний приклад того, що дух демократичного соціалізму в Україні не вмер, а продовжує шукати нові форми свого існування — продовжує жити і боротися.

В 1961 році члени Української робітничо-селянської спілки були заарештовані і покликані до кримінальної відповідальності за «зраду батьківщини і за антирадянську агітацію і пропаганду». Львівський обласний суд засудив Лук'яненка до смертної кари, а Кандибу — на 15 років позбавлення волі; решта членів одержали від 11 до семи років ув'язнення. Верховний Суд УРСР замінив смертну кару Л. Лук'яненка на 15 років виправно-трудоих таборів.

Цим судовим актом ще раз грубо зневажено основне право українського народу — право на самовизначення — право на свободу.

Цим судовим актом зневажено право суспільства на свободне вирішення економічних, політичних та інших питань.

Цим судовим актом зневажено елементарні права і свободи людини, проголошені Загальною декларацією прав людини, як і права і свободи проголошені радянською Конституцією.

А на кінець — судовий процес над Лук'яненком і його однодумцями був злочином радянських властей проти демократії і соціалізму, — що їх вони нібито захищають.

Ні слідство, ні суд, ні 15-літнє ув'язнення в ГУЛагу не могли заламати духа Левка Лук'яненка. До нього повністю відносяться слова Т. Шевченка: «Караюсь, мучусь, але не каюсь...», слова, в яких виражена непокірність українського духу, завдяки якому Україна вижила, живе і продовжує боротьбу за свою свободу,

свою гідність та ідентичність. І якщо на українській землі є такі люди, як Лук'яненко, а вони без сумніву є, Україна не позбавлена майбутнього.

Звільнившись із місць ув'язнення в 1976 році і перебуваючи під гласним і негласним наглядом, ризикуючи кожночасно життям і свободою, Лук'яненко бере найбільш активну участь у створенні Української Гельсінкської групи, в дійсності стає її засновником і керівником.

Крім того він пише талановиті рецензії і статті на захист Мороза, Рубана, Руденка й інших. Він звертається листами, скаргами і заявами до радянських органів влади, в яких розкриває грубі порушення прав і свобод людини в СРСР. Він запалює своїх друзів і однодумців своєю енергією, своєю добротою, своєю вірою в ідеали свободи, справедливості й ідеалами гуманного соціалізму. Він шукає нові шляхи для розвитку демократичного соціалізму в Україні. Він стримить до міжнародної єдності всіх справжніх соціалістів. Він живе і бореться.

Такий, в скороченні, портрет громадського діяча України, соціаліста адвоката Левка Лук'яненка.

Нова судова розправа радянських властей над Левком Лук'яненком — це ще один незаперечний доказ того, що існуючий у нашій країні лад не має нічого спільного зі справжнім соціалізмом, ані з демократією в її загальноприйнятому значенні.

Ми закликаємо всіх соціалістів, всіх прихильників соціалізму, виступити на захист нашого друга, справжнього борця за ідеали розкріпаченого соціалізму, борця за ідеали свободи і справедливості!

Удар по Лук'яненкові — це удар по соціалізові, де б він не був: у Німеччині, Франції, Італії, США, Англії, Японії... Це удар по робітничому рухові в цілому світі, це удар по національно-визвольному рухові.

Ми закликаємо вас, дорогі товариші, сприйняти цю істину.

Ми закликаємо вас до справжньої міжнародної солідарності з борцями за соціальне і національне визволення в Радянському Союзі.

Ми закликаємо вас не до єдності фраз, але до єдності дії, до боротьби з насильством на світі.

Ми хочемо вірити, що Соціалістичний Інтернаціонал свідомий того, що ця боротьба не тільки «наша внутрішня справа».

Ми хочемо вірити, що ви не залишите нас віч-на-віч з озброєним до зубів радянським тоталітаризмом.

Тільки в такому випадку світовий соціалізм може виправдати своє існування як прогресивна сила сучасности.

ЧЛЕНИ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ГРУПИ
СПРИЯННЯ ВИКОНАННЮ ГЕЛЬСІНКСЬКИХ УГОД

(Пресове повідомлення Комітету оборони радянських політв'язнів, 29 вересня 1978 року)

ЗАЯВА НАДІЇ ЛУК'ЯНЕНКО

12 грудня 1977 року заарештували мого чоловіка Левка Григоровича Лук'яненка за те, що він був членом Української Гельсінкської групи. За час слідства — до 17 липня 1978 року — я не мала від нього ніяких відомостей: що і як з ним. Я написала до нього декілька листів, але він їх не отримав. Після суду його відразу вивезли з Чернігова до Києва, де мені дали побачення з ним 31 липня — в присутності двох кагебістів, які не давали змоги нам поговорити. Крім мене нікого з родини на побачення не пустили. Правда, дозвіл на побачення отримав молодший брат Олександр, але його не відпустили з роботи. Після Верховного Суду, 12 вересня, мені відмовили в побаченні. 29 вересня ледве добилася дозволу для себе і матері Наталії Олександрівни, якій не легко було дібратися з віддалі 200 км до Києва. Дозволили 30-хвилинне побачення.

4 жовтня мого чоловіка відправили етапом з Києва, а 20 жовтня він прибув до табору Сосновка Мордовської АРСР, звідки він написав мені першого листа, що його я отримала 3 листопада. Він просив приїхати на побачення і привезти йому теплі речі. Багато зусиль коштувало дістати відпустку на побачення з чоловіком, і щойно з дозволу КГБ мене відпустили.

20 листопада я приїхала до Сосновки. Вигляд сосновських таборів викликає душевні муки і терпіння, що їх важко передати. Я бачила ці табори не один раз раніше, коли мій чоловік відбував свій перший присуд (15 років, від 1961 до 1976 року), але тоді якось було інакше. Призначили мені побачення щойно на другий день і тільки на одну добу, хоч належиться три. Прийшлося звертатися до начальника Сатаєва й Некрасова. Що мене зокрема дуже потрясло і вразило, то перевірка речей і продуктів. Мене роздягали догола. Це жахливе й огидне. Хоч я дуже хотіла побачити чоловіка, але, коли б я знала наперед про цей обшук, я, мабуть, відмовилася б від побачення, щоб не переживати такого пониження.

Друге страшне потрясення — коли я побачила свого чоловіка в смугастому одязі, без пишніх вусів, з поголеною головою,

змарнілого. Його важко пізнати, — я пізнала його тільки по голосі.

Страшно, що мучиться і терпить людина, яка нічого злого не вчинила, а тільки думає дрібку інакше, як їй диктують. Мені хочеться кричати на весь світ, щоб допомогти моєму чоловікові вийти якнайскорше з цього пекельного табору і спасти його від тих мук, яких він там зазнає.

Працює він при шліфуванні кришталю. Це дуже важка і шкідлива для здоров'я робота, а мій чоловік дуже хвора людина: у нього хронічна недуга шлунку, цілковитий брак кислотности. Мій чоловік розповів мені, що під час слідства він, протестуючи проти незаконного арешту, провадив майже місяць голодівку. Його насильно відживляли, возили на експертизу до Чернігівської психіатричної лікарні і хотіли визнати ненормальним.

Та, не зважаючи на всі випробування, Левко Лук'яненко просить переказати всім, що він і далі вважає себе членом Української Гельсінкської групи і, в міру можливостей, буде інформувати суспільство про порушення прав людини.

24 листопада 1978

Надія Лук'яненко

(ПС ЗП УГВР, 6 лютого 1979)

ДО ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР

20 липня в місті Городня Чернігівської області відбувся суд над моїм братом Левком Григоровичем Лук'яненком. Суд засудив його за статтею 62, частина II, на десять років таборів особливого режиму і на п'ять років заслання — безмірно нелюдська жорстокість! Після таборів і тюрем, не дали людині побути на волі й два роки. На першому суді брата, де я був за свідка, його засудили до розстрілу. Не ясно мені було, чому такий жорстокий присуд і за що? Таж для такого присуду потрібно, щоб сто відсотків свідчень були проти нього. Але я ж пригадую свої свідчення. А це неможливо, щоб тільки я свідчив у користь брата, тобто, так як і було, а всі інші проти нього. Але коли б навіть тільки мої свідчення враховувалися, то не можна було його засудити до розстрілу, — значить, що свідчень не враховувалося.

На процесі 17-20 липня ц. р. я був присутній три дні. Чув свідчення кількох свідків. Свідчення характеризували мого брата виключно позитивно, характеризували як мудру, чесну і порядну людину. Після закінчення допитувань свідків можна було зробити цілком певний висновок, що на лаві підсудних сидить чесна людина і покищо невідомо, чим вона порушила закон.

Це питання — у чому порушення закону? — тяглося протягом всіх чотирьох днів суду. Люди чекали, що дістануть відповідь на це питання першого дня, другого, третього; але коли на четвертий день почули приголомшуючий своєю жорстокістю присуд, то стало ясным й інше — чому суд закритий, чому перевірялися всі шляхи до Городні, чому повертаються назад люди, які їхали на суд, чому мою сестру Зіну на весь цей тиждень відправили у відрядження до Мінська.

За чотири дні суду не зачитано ні одного з багатьох документів, які можна було б схарактеризувати як антирадянські чи націоналістичні, які могли б дати бодай частинну відповідь на все те саме питання.

Прокурор, щоправда, пробував зачитувати два факти антирадянщини з Левкових писань, але Левко опрокинув їх, як фальсифікацію. В одному випадку прокурор переніс крапку на

слово вчасніше, цим цілковито змінивши зміст, а в другому — замінив одне слово іншим.

Умови для оборони моєму братові створено нестерпні. За чотири години оборони суддя перебивав його з півсотню разів. Але, не дивлячись на всі перепони, брат потрошку, не гублячи послідовності, довів свою невинуватість у пред'явленому йому оскарженні. Довів це радянськими кодексами і документами.

Звертаючись до Верховного Суду УРСР, який має відбутися 12 вересня ц. р. у справі мого брата Лук'яненка Левка Григоровича, я, як свідок у цій справі і як слухач на залі суду, прошу:

Винесений Левкові Григоровичу присуд, не доказаний матеріялами справи, бо суд був закритий для бажаючих бути на ньому, тому вирок уважати незаконним.

Для виправлення становища, в якому опинилося правосуддя в м. Городні з 17 до 20 липня, [правосуддя], яке стало в опозицію до основ радянського співжиття, пропоную — зліквідувати всі матеріяли і папери справи, яка відбулася у названому вгорі часі в м. Городні, а підсудного Лук'яненка Левка Григоровича відпустити на волю.

Прошу не тільки за брата, прошу за радянську владу.

3 вересня 1978

Олександр Лук'яненко

(ПС ЗП УГВР, 24 квітня 1979)

ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРОВІ ЦК КПРС,
ГОЛОВІ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР
БРЕЖНЄВУ ЛЕОНІДОВІ ІЛЬЧУ

В І Д К Р И Т И Й Л И С Т

Дорогий товаришу Леоніде Ільчу!

Звертаємося до Вас з великим проханням.

Ми, батьки політ'язня Лук'яненка Левка Григоровича, інакодумця, який відбув 15 років таборів і в'язниць за те, що, працюючи в Західній Україні адвокатом, вказав на точку, записану в Конституції, про самовизначення республік. Він вказав на це не тому, що йому так бажалося, а тому, що записано в Радянському законі, і народ, який прагнув цього, міг би керуватися законом, а не розбоем.

Чи справедливо був засуджений наш син? На всі наші прохання і скарги ми отримували коротку відповідь — засуджений правильно.

Скільки я, мати, не намагалася поговорити з високопоставленими керівниками — мене ніде не допустили, і всюди передо мною були закриті двері і зустрічали мене або бюрократія, або лицемірство. Таким чином минуло 15 років, після яких наш син Лук'яненко Л. Г. вийшов на волю. Вирок він отримав незаслужено, бо ж він не вчинив злочину, але дістав дуже суворі рамки для життя. Він натерпівся і надивився на різні кривди і неправди, яких відразу не зітреш з пам'яті. Йому і на цій волі не пішли назустріч, а створили страшенно жорстокі умови, про які він виклав на папері, нічого не перебільшуючи і нічого вигаданого не додаючи. У цей «рік свободи» його знову посадили, буцім то за образу радянської влади.

20 липня 1978 року його засудили на 10 років таборів особливого режиму і ще на 5 років заслання. За що ж?

Наша вся родина чула звинувачення прокурора. Воно складалося з доповіді про досягнення радянської влади і з обвинувачення нашого сина за образу і наклеп на радянську

владу.

Ми чули слово нашого сина, в якому він ясно відповідав на звинувачення прокурора, не зважаючи на нелюдські умови, створені йому на суді. Крім того його збивали з думок і всіляко перешкоджали йому.

Таким чином, ми не зрозуміли чим він провинився? Виходить, провина його в тому, що він повірив у написане в усіх газетах? Таж Ви, дорогий товаришу Леоніде Ільїчу, власною рукою підписали документ про права людини на Гельсінкських нарадах, а також у місті Баку Ви сказали, що ніхто нікому не давав права утискати критику.

В чім же провина нашого сина?

Чи винен він у тому, що чинив він згідно з закликами, які чуємо по радіо, читаємо в газетах: «Ентузіясти вперед, з байдужими нам не по дорозі!»

Ми бачимо на телебаченні, що краще порушення, ніж байдужість, — мовляв, моя хата скраю. Багато ми бачимо і чуємо закликів, які кличуть вперед: «Усі за одного, один за всіх». У чому ж провина нашого сина, якщо він виявив активність для доброго діла, якому він хотів допомогти для добра, а не для зла, а йому обернули все це в зло, надавши всьому іншого змісту. Навіщо таке спотворювання? Звідки? Адже, ми, батьки, хоч у теорії і в політиці неграмотні, але на наших очах починалися всі революційні дії і ми добре пам'ятаємо, що нам читали та обіцяли на комсомольських читаннях, на яких ми бували.

Я, мати, хоч комсомолкою і не була, але мій брат був комсомольцем, і батько Левка Григоровича (тоді він ще був неодружений) теж був комсомольцем; а я, осиротівши рано, активно і пильно прислухалася і прийняла все те нове близько до серця і розуму і твердо застосовувала у вихованні своїх дітей. Я їх навчала розуміти не *моє*, а *наше*; ставити суспільне вище особистого; допомагати слабому в його труднощах; любити ближнього, як себе самого. Я навчала їх братерства і рівності, погорди до егоїзму, бюрократії і зажерливості. Я навчала їх всього того, що проголошувала нова політика про розуміння соціалізму і комунізму. Ми, батьки, звичайні колгоспні трудівники, виховали четверо дітей, якими пишаємося і радіємо, що вони є такі.

Ми з радістю і гордістю згадуємо ту подію, коли нам в колгоспі вперше дали гроші за льон, а я, будучи тоді бригадиром, отримала ще й премію і розділила ці гроші між членами бригади, а синові Левкові написала в Москву, де він тоді навчався, що ми так вчинили з грішми і як він дивиться на це? Він відповів так: «Тату і Мамо, я безмежно радію, що Ви підтримали людей на дусі. Цим Ви зробили багато для них і я дуже радію за Вас». Він так

відповів у ту хвилину, коли йому трапилася біда — у нього вкрали пальто, перше в його житті, на яке ми післали йому гроші, вперше отримані за трудові. Він купив за них пальто і на radoшах описав нам його докладно до гудзиків, і тільки один раз одягнувся. На Ленінських горах, де він навчався, пальто вкрали. Уявіть собі його самопочуття. Він виростав у шинелі — служив в армії біля 9 років; у шинелі вступив до Московського державного університету; вчився і його вабило пальто, що його нарешті таки дочекався; але злодій вразив назавжди його душу.

Він підняв руку, яку високо тримає і по сьогоднішній день, за чесну працю і людство, і він виправдав нас за те, що ми роздали гроші премії на бригаду, хоча інші зробили інакше і прикладу з нас не беруть і по сьогодні. Як же не радіти таким сином, про якого ми чуємо лише гарні відклики, де б він не перебував?

За що ж його звинувачують і так жорстоко карають?

Я ще пригадую час німецької окупації. Тоді нашого чотирнадцятилітнього Левка погнали підводами везти з Хрипівки до села Ключи патрони, і Левко дозволив взяти, точніше вкрасти, партизанам три скриньки набоїв, за що його німці поставили під розстріл; він стояв і чекав на смерть, але замість вистрілу офіцер дав команду «відставити». Німець пожалів хлопчину і він випадково лишився живий. Є свідок. Доброму добре навчитися.

Ми щиро просимо Вас, дорогий товаришу Леоніде Ільчу, не залишити нашого листа поза увагою і уважно і справедливо розглянути, над ким вчинено таке ось кривосуддя, навіщо? Чия помилка?

Ще раз просимо і сподіваємося, що Ви розглянете і зрозумієте, що таких людей, як наш син, треба берегти. Він не живе для себе, хоч міг би виблискувати браслетами і їздити у чистенькій машині, але він хоче жити для працюючого люду, і коли б усі такі були як він, то ніхто нікого не кривдив би, і ніхто не накидався б на державне майно, а всі жили б з власної праці і був би добробут і мир у всьому світі. Ми просимо справедливості, уваги і волі для нашого сина Лук'яненка Л. Г., який тепер перебуває в таборі особливого режиму в Мордовській АРСР. Рік його народження 1927, 24 серпня.

Ми, батьки — батько Лук'яненко Г. М. і мати Лук'яненко Н. А., живемо в селі Хрипівка Городнянського району Чернігівської області. Ми здивовані, що на суді, коли свідок запитала навіщо у нашій радянській пресі друкуються такі закони, за які судять людей, чи може для того, щоб їх ховати під сукно, суддя відповів їй: «уважайте, що так».

Як маємо це розуміти?

Невже ж це все так? Який же підсумок?

Так ось, після всього цього виникає думка, що все те, що було

обіцяне, до чого закликали народ раніше, все те або під сукном, або потоптане, а наверх спливає перекручене, понівечене беззаконня, про негативи якого можна написати велику книгу, замість сподіваного і бажаного щастя для простого працюючого народу.

Щиро просимо Вас допомогти нам у нашому горі, сприяти нам розібратися в незаконно зфабрикованій Чернігівським КГБ справі проти нашого сина, — зовсім ні в чому неповинного — і як можна скоріше звільнити його з ув'язнення во ім'я тріумфу справедливості і соцзаконности.

Просимо не відмовити.

16 січня 1979

*Мати Лук'яненка
Батько Лук'яненка*

(ПС ЗП УГВР, 24 квітня 1979)

ПРИМІТКИ

У примітках подано довідки про осіб, згадуваних у писаннях Л. Лук'яненка чи в документах до його справ, як також пояснення до деяких справ у тексті. До приміток не включено довідок про загальновідомі постаті.

АНТОНІВ Олена (нар. 1937), колишня дружина В'ячеслава Чорновола, тепер дружина Зіновія Красівського.

БАЛАХОНОВ Владімір (нар. 1935), росіянин, працював перекладачем радянської делегації в метеорологічній комісії при ООН у Швейцарії, звідки рішив не вертатися до СРСР. У грудні 1972 року вернувся, а 7 січня 1973 року його заарештували і на початку 1974 року засудили на дванадцять років позбавлення волі.

БЕРДНИК Олесь (нар. 1927), письменник, автор близько тридцяти праць. У 1972 році виключений із Спілки письменників України. Став одним з основоположників Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод у 1976 році та основоположником Ради української духовної революції та Ініціативної ради альтернативної еволюції. 6 березня 1979 року був арештований. 21 грудня 1979 року його засудили на шість років табору суворого режиму і три роки заслання.

БОННЕР Єлена (нар. 1923), лікар, дружина академіка Андрея Сахарова, одна з основоположників московського Комітету оборони прав людини та Московської Гельсінкської групи. Голова Фонду допомоги дітям політв'язнів.

БОРОВНИЦЬКИЙ Йосип (нар. 1932), юрист. Працював до арешту слідчим прокуратури Перемишлянського району Львівської області. Виключений з рядів КПРС у зв'язку з справою Лук'яненка і Української робітничо-селянської спілки (УРСС). 20 травня 1961 року Львівський обласний суд засудив його разом з іншими членами УРСС на десять років ув'язнення. 26 липня 1961 року Верховний Суд УРСР замінив його присуд на сім років.

БУДУЛЯК-ШАРИГІН Микола (нар. 1926), інженер. Жив у Англії, звідки був висланий до СРСР у торговельних справах. Там його в

1968 році заарештували й засудили на десять років ув'язнення. У вересні 1978 року виїхав на Захід і живе у Великобританії.

БУКОВСЬКИЙ Владімір (нар. 1942), діяч російського правозахисного руху, кількаразово арештований і суджений за «антирадянську пропаганду та агітацію», ув'язнений у тюрмах, концтаборах і психіатричних лікарнях. У грудні 1976 року його звільнили в обмін за генерального секретаря Чілійської компартії Люїса Корваляна і вислали за кордон. Живе в Англії.

ВАСИЛИК Володимир (нар. 1933). Перший раз суджений 1968 року за «антирадянську пропаганду та агітацію», другий раз заарештований у 1976 році за «бійку». Звільнений у грудні 1979 року.

ВАЩУК Микола. У 1960 році був студентом Вищої партійної школи у Львові. Був присутній на нараді Української робітничо-селянської спілки (Лук'яненко та інші) в листопаді 1960 року, про що й доніс органам КГБ. Це стало причиною арештів і засудів усіх сімох членів УРСС. У деяких документах його прізвище помилково подано як Ващенко.

ВЕЛІКАНОВА Татьяна (нар. 1932), росіянка, математик, один із основоположників московської Ініціативної групи оборони прав людини в СРСР. У травні 1974 року разом з С. Ковальовим і Татьяною Ходорович узяла на себе відповідальність за розповсюдження «Хроніки поточних подій». Заарештована 1 листопада 1979 року. У час, коли цей збірник готувався до друку, була під слідством.

ВІНС Петро (нар. 1956), студент Інституту хліборобства в Києві, син баптистського діяча та політв'язня Георгія Вінса. У лютому 1977 року став членом Української Гельсінкської групи. 6 квітня 1978 року був засуджений на один рік позбавлення волі за «дармоїдство». У квітні 1979 року його батька звільнили із заслання і вислали до США разом з чотирма іншими політв'язнями в обмін за двох радянських шпигунів, а Петрові дали дозвіл на виїзд до США.

ВІРУН Степан (нар. 1932). Закінчив 1955 року Вищу партійну школу у Львові, після чого працював на комсомольській і партійній роботі в Івано-Франківському райкомі комсомолу, Львівському обкомі комсомолу, а на день арешту — штатним пропагандистом Радехівського райкому партії. Виключений з КПРС у зв'язку зі справою Лук'яненка і УРСС. Засуджений 20 травня 1961 року на одинадцять років позбавлення волі.

ГЕЙКО (МАТУСЕВИЧ) Ольга (нар. 1953), філолог. Гейко вступила в Українську Гельсінкську групу в 1977 році, після того як її

чоловіка Миколу Матусевича, також члена Групи, засуджено до семи років табору і п'яти років заслання. У 1978 і на початку 1979 року не була активна в Групі з особистих причин, проте відновила діяльність як член Групи восени 1979 року. 12 березня 1980 року її заарештували. У час, коли цей збірник готувався до друку, Гейко була під слідством за звинуваченням у «наклепницькій діяльності».

ГЕЛЬ Іван (нар. 1937), слюсар, кол. студент історичного факультету Львівського університету. Відбув трирічне ув'язнення від 1966 до 1969 року. Заарештований удруге 12 січня 1972 й у серпні того ж року засуджений на десять років табору особливого режиму і п'ять років заслання. Ув'язнений у Пермському таборі ч. 36.

ГЕРМАНЮК Богдан, засуджений у 1957 році, згідно зі словами Михайла Гориня, через те, що «бувши студентом, смів думати інакше».

ГОГУСЬ Богдан, провідник групи п'яťох осіб з Тернополя, засуджених у 1962 році за «антирадянську діяльність». Гогуса засудили до розстрілу, але опісля замінили присуд на п'ять років тюрми і десять років табору суворого режиму. Володимира Куліковського засудили на п'ятнадцять років, Грицька Ковалишина — на десять, Павла Пундика — на п'ять, Палихату — на чотири роки ув'язнення. Нема точних даних про програму та діяльність цієї групи.

ГОЛУМБІЄВСЬКА Анна (нар. 1937), учителька російської мови і літератури в Одесі. Від 1974 року відома з своєї участі в обороні Олександра Солженіцина, Леоніда Тимчука і Василя Барладяну. 13 грудня 1974 року виключена з КПРС.

ГОРИНЬ Михайло (нар. 1930), учитель української мови і літератури. Від 1961 року працював психологом праці в першій радянській експериментальній науково-практичній лабораторії психології та фізіології праці при одному з львівських заводів. Заарештований 26 серпня 1965 року і засуджений 16 квітня 1966 Львівським обласним судом на шість років табору суворого режиму за звинуваченням в «антирадянській пропаганді та агітації». Після відбуття покарання живе у Львівській області.

ГРИЦИНА Богдан — див. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ.

ГУЛИК Стефанія, колишня працівниця Товариства охорони пам'ятників історії та культури. Відома з своєї заяви в обороні Валентина Мороза в 1970 році.

ГУРНИЙ Роман — див. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ.

ГУСЯК Одарка (нар. 1924), була членом ОУН і співорганізатором підпільного Червоного Хреста. Заарештована 5 березня 1950 року і засуджена на двадцять п'ять років ув'язнення. Звільнена в березні 1975 року, тепер живе в Хмельницькій області.

ГАМСАХУРДІЯ Зв'яд (нар. 1939), письменник, член-засновник Грузинської Гельсінкської групи. Заарештований 7 квітня 1977 року. На суді 15-19 травня 1978 року Гамсахурдія покався і в результаті дістав мінімальний строк ув'язнення — три роки табору і два роки заслання.

ГАЯУСКАС Балис (нар. 1926), литовець, електрик, член Литовської Гельсінкської групи (вступив у серпні 1978 року вже в таборі). Заарештований 20 квітня 1977 року і засуджений 14 квітня 1978 року за «антирадянську пропаганду та агітацію» до десяти років табору особливого режиму і п'яти років заслання. Відбуває покарання в Мордовському таборі ч. 1-8. Від 1948 до 1973 року Гаяускас відбув 25-річний строк у таборах суворого режиму.

ГІНЗБУРГ Александр (нар. 1936), росіянин, колишній політв'язень, член московської Гельсінкської групи і адміністратор Російського суспільного фонду (Солженіцинський фонд для допомоги родинам політв'язнів). Уперше заарештований у січні 1967 року за підготовлення збірника документів про процес Даніеля і Сінявського та засуджений у січні 1968 року на п'ять років табору. Повний строк відбув у Мордовських таборах і Владімірській тюрмі. Удруге заарештований 3 лютого 1977 року і 13 липня 1978 року засуджений на вісім років табору особливого режиму. 27 квітня 1979 року, разом з В. Морозом, Е. Кузнецовим, Г. Вінсом та М. Димшицом, був замінений за двох радянських шпигунів, що були засуджені в США. Живе в США.

ГЛЕЗОС Маноліс (нар. 1922), грецький громадський і політичний діяч. Від 1956 року — секретар Єдиної демократичної лівої партії і директор її органу — газети «Авгі». У 1948-1954 і 1958-1962 роках перебував в ув'язненні.

ГОЛЬДШТЕЙН Григорій (нар. 1931), кандидат технічних наук і член Грузинської Гельсінкської групи. 20 березня 1978 року засуджений на один рік побутового табору за «дармоїдство».

ГОРЕТОЙ Ніколай (нар. 1921), просвітер п'ятидесятників. Заарештований 13 грудня 1979 року в Красноярському краю. У час, коли цей збірник готувався до друку, в його справі відбувалися допити і обшуки.

ГРИМАУ ГАРСІА Хуліан (1911-1963), діяч еспанського робітничого і комуністичного руху, член Компартії Еспанії з 1936 року. Заарештований у листопаді 1962 року і розстріляний.

ДЗЮБА Іван (нар. 1931), літературний критик і публіцист, автор книжки «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Дзюба був заарештований у квітні 1972 року, а в березні засуджений на п'ять років ув'язнення і п'ять років заслання. 9 листопада 1973 року Дзюба покався на сторінках «Літературної України» і був звільнений з ув'язнення. Живе в Києві.

ДИДИК Галина (1912-1979), колишня обласна провідниця Червоного Хреста, зв'язкова Проводу ОУН. Заарештована 5 березня 1950 року і засуджена на двадцять п'ять років тюрми і табору. Звільнена 1971 року. Галина Дидик померла в наслідок серцевої недуги 23 грудня 1979 року. Похована на Тернопільщині.

ЖИТЕЦЬКИЙ Павло (1836-1911), видатний дослідник історії української мови й літератури, співробітник «Київської старини», де керував працею над складанням словника української мови. У спорі про нібито російськість княжого Києва відстоював думку, що Київська Русь це колиска українського народу.

ЗАРИЦЬКА Катерина (нар. 1914). У 1947 році засуджена на двадцять п'ять років ув'язнення в тюрмі і таборі за організацію підпільного Червоного Хреста. Звільнена в 1972 році. Її чоловік, Михайло Сорока, помер в ув'язненні 1971 року на 27-му році ув'язнення. Тепер Зарицька живе в Хмельницькій області.

ЗАТВОРСЬКИЙ Володимир (також Затвірський і Затварський). Про нього відомо тільки, що був засуджений у Києві в 1960 році на сім років ув'язнення у груповій справі. Засуджені в тій самій справі: Ярослав Гасюк — до дванадцяти років ув'язнення, Володимир Леонюк — до дванадцяти років, Богдан Христинич — до дванадцяти років і Ярослав Кобилецький — до п'яти років. Також відомо, що Затворський добивається дозволу на виїзд з СРСР.

ЙОВЧИК Мирон — див. **УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ**.

КАЛИНИЧЕНКО Віталій (нар. 1937), інженер. Заарештований у 1966 році та засуджений на десять років ув'язнення за спробу перейти кордон СРСР, кваліфіковану як «зраду батьківщини». Звільнений у 1976 році. У жовтні 1977 року став членом Української Гельсінкської групи. Вдруге заарештований 29 листопада 1979 року.

КАЛЛІСТРАТОВА Софія, адвокат, член Московської Гельсінк-

ської групи, правний дорадник Робочої комісії дослідів психіатрії для політичних цілей (від її створення в січні 1977 року). Відома як правний оборонець на багатьох судах інакодумців, поки їй не відібрали дозволу. Автор багатьох заяв в обороні правозахисників.

КАМПОВ Павло (нар. 1929), математик, кандидат наук, колишній викладач Ужгородського університету. Заарештований 16 червня 1970 року і засуджений у грудні того ж року Закарпатським облсудом на шість років табору суворого режиму і три роки заслання. Звільнений із заслання 18 квітня 1977 року.

КАНДИБА Іван (нар. 1930), юрист, один з авторів програми Української робітничо-селянської спілки. У 1961 році був засуджений в одній справі з Лук'яненком та іншими на п'ятнадцять років ув'язнення, що їх відбув повністю. Від звільнення живе під наглядом у селі Пустомити, Львівської області. Позбавлений працювати за фахом. У листопаді 1976 року став членом Української Гельсінкської групи.

КАПІТАНЧУК Віктор (нар. 1945), хемік, працівник Науково-реставраційної майстерні ім. Грабаря, реставратор ікон, член-засновник і секретар Християнського комітету оборони прав віруючих. Заарештований 12 березня 1980 року і звинувачуваний у «поширюванні завідомо неправдивих вигадок на радянський лад».

КІПИШ Іван (нар. 1923). Працював до арешту в органах міліції Львова. Засуджений 20 травня 1961 року Львівським обласним судом в одній справі з Лук'яненком за створення Української робітничо-селянської спілки до десяти років ув'язнення. 26 липня 1961 року Верховний Суд УРСР замінив його вирок на сім років ув'язнення.

КІЧАК Ігор (також Кичак), засуджений 1958 року в Дніпропетровську на десять років ув'язнення.

КОВАЛЬ Іван — див. **УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ**.

КОВГАР Борис (нар. 1925?), до арешту працював завідувачем відділу фондів Київського музею архітектури і побуту, таємний співробітник КГБ від 1967 року. 1 лютого 1972 року Ковгар написав до слідчого КГБ відкритого листа, в якому розкрив, як КГБ дав йому доручення слідкувати за діячами української культури в Києві та постачати матеріали для їх обвинувачення в «націоналізмі». Лист був розповсюджений у самвидаві. У березні того ж року Ковгара заарештували, а у вересні Київський обласний суд запроторив його заочно до Дніпропетровської спеціальної психіатричної лікарні. Останнім часом його переведено до Сичовської СПЛ.

КОНОНОВИЧ-ГОРБАЦЬКИЙ Йосиф (рік нар. невід. — 1653), один з перших професорів Києво-Могилянської колегії. Автор «Підручника логіки» (1634-40).

КОСТАВА Мераб (нар. 1939), музиколог. Активний у грузинському національному русі з 1956 року, Костава був одним з основоположників Грузинської Гельсінкської групи. Заарештований 7 квітня 1977 року та засуджений 19 травня 1978 року на три роки табору та два роки заслання.

КОЦ Микола (нар. 1931), викладач сільсько-господарського інституту на Тернопільщині. Заарештований у 1967 або 1968 році (точної дати не можна устійнити) за розповсюдження підпільних листівок і засуджений на сім років ув'язнення та п'ять років заслання. У серпні 1979 року звільнений.

КРАВЦІВ Ігор. Заарештований 1972 року і засуджений того ж року на п'ять років табору суворого режиму. Звільнений у червні 1977 року.

КУЗНЕЦОВ Едвард (нар. 1941), перекладач. Активний в єврейському русі за виїзд до Ізраїлю. У січні 1970 року його засудили до розстрілу за спробу викрадення літака до Ізраїлю (т. зв. Ленінградська справа), але опісля замінили йому кару на п'ятнадцять років табору суворого режиму. У квітні 1979 року разом з чотирма іншими політв'язнями замінені за двох радянських шпигунів, що були засуджені в США. Тепер живе в Ізраїлі.

ЛАВУТ Александр (нар. 1929), математик, один з найдавніших учасників правозахисного руху в СРСР, член Ініціативної групи оборони прав людини в СРСР. 29 квітня 1980 року його заарештували в Москві. У час, коли цей збірник готувався до друку, він був під слідством.

ЛАНДА Мальва (нар. 1918), геолог, російська діячка правозахисного руху, один з основоположників Московської Гельсінкської групи. У 1977 році її заарештували і засудили на два роки заслання. Амнестована в січні 1978 року. У березні 1980 року заарештована вдруге і того ж місяця засуджена на п'ять років заслання.

ЛІБОВИЧ Олександр (нар. 1935). Закінчив у 1958 році Львівський сільсько-господарський інститут, працював інженером-землевпорядником Львівського обласного управління сільського господарства. 20 травня 1961 року засуджений в одній справі з Лук'яненком за створення Української робітничо-селянської спілки на десять років ув'язнення.

ЛІСОВА Віра, дружина політв'язня Василя Лісового, удруге заарештованого в половині червня 1980 року за «дармоїдство». Лісовий відбував трирічне заслання в Бурятській АРСР в час цього повторного арешту. Він був заарештований уперше в червні 1972 року і засуджений на сім років табору і три роки заслання.

ЛУПИНІС Анатолій (нар. 1937), поет. Уперше заарештований 1956 року і засуджений на шість років позбавлення волі. У таборі одержав додатковий строк на чотири роки. Звільнений у 1967 році. Під час зборів біля пам'ятника Шевченкові в Києві 22 травня 1971 року Лупиніс виступив з власними віршами. Його заарештували і визнали психічнохворим. Перебував довгий час у Дніпропетровській спеціальній психіатричній лікарні, тепер у Черкаській обласній психлікарні у м. Сміла.

ЛУЦЬКІВ Василь (нар. 1935), до арешту працював завідувачем клубу в с. Павлів, Радохівського району, Львівської області. 20 травня 1961 року засуджений в одній справі з Лук'яненком до десяти років позбавлення волі.

ЛЮБАРСЬКИЙ Кронід, астроном, заарештований у січні 1972 року і засуджений 30 жовтня того ж року на п'ять років табору суворого режиму. Від жовтня 1977 року живе на Заході, де видає «Вести из СССР».

МАРИНОВИЧ Мирослав (нар. 1949), інженер, член Української Гельсінкської групи, заарештований 2 квітня 1977 року і засуджений у березні 1978 року на сім років табору суворого режиму і п'ять років заслання. Ув'язнений у Пермському таборі ч. 36.

МАСЮТКО Михайло (нар. 1918), учитель, поет. Заарештований 1965 року у Феодосії, засуджений на закритому процесі у Львові на шість років табору.

МАТВІЮК Кузьма (нар. 1941), звільнений 13 липня 1976 року після відбуття чотирирічного ув'язнення.

МАТУСЕВИЧ Микола (нар. 1946), студент історії, член Української Гельсінкської групи, заарештований 23 квітня 1977 року і засуджений у березні 1978 року на сім років табору суворого режиму і п'ять років заслання. Ув'язнений у Пермському таборі ч. 35.

МЕЙМАН Наум (нар. 1911), фізик. Один з провідних членів єврейського руху за виїзд до Ізраїлю. У січні 1977 року став членом Московської Гельсінкської групи.

МЕШКО Оксана (нар. 1905), в'язень беріївських концтаборів (1947-1956), мати політв'язня Олександра Сергієнка. У 1976 році стала однією з основоположників Української Гельсінкської

групи, а згодом, після арештів М. Руденка і О. Бердника, фактичним керівником цієї Групи. 12 червня 1980 року її запроторили до психіатричної лікарні в Києві на двомісячне «обстеження».

МОРОЗ Валентин (нар. 1936), історик. До арешту викладав історію в Івано-Франківському педінституті. Заарештований уперше 1 вересня 1965 року та засуджений на чотири роки табору суворого режиму за «антирадянську пропаганду та агітацію». У червні 1970 року заарештований удруге та засуджений на шість років спецтюрми, три роки табору особливого режиму і п'ять років заслання. 27 квітня 1979 року уряд СРСР замінив Мороза, разом з чотирма іншими політв'язнями, за двох радянських шпигунів, що були засуджені в США. Живе в США.

НЕКІПЄЛОВ Віктор (нар. 1928), росіянин, письменник, автор повісти «Інститут дурнів», член Московської Гельсінкської групи. Від 1973 до 1975 року Некіпелов відбув дворічне ув'язнення за участь у демократичному русі. Удруге заарештований 7 грудня 1979 року і 13 червня 1980 року засуджений на сім років табору суворого режиму і п'ять років заслання.

НОМИС (літ. псевд. Матвія Симонова, 1823-1901), етнограф і фолкльорист. Його найважливіша праця — «Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. Марковича і других» (1864).

ОВСІЄНКО Василь (нар. 1949), філолог, викладач української мови. Відбув чотирирічне ув'язнення від 1973 до 1977 року за «антирадянську пропаганду та агітацію». 8 лютого 1979 року Радомишльський районний суд засудив його на три роки табору суворого режиму за «опір міліції». Відбуває ув'язнення в Запорізькій області.

ОРЛОВ Юрій (нар. 1924), фізик, керівник Московської Гельсінкської групи, основоположник московського відділення Міжнародної Амнесії. Заарештований 10 лютого і засуджений 18 травня 1978 року на сім років табору суворого режиму і п'ять років заслання.

ОСАДЧИЙ Михайло (нар. 1936), журналіст, письменник, до арешту старший викладач катедри журналістики Львівського університету і заступник секретаря парторганізації факультету з ідейно-виховної роботи. Його вперше заарештували в серпні 1965 року і 18 квітня 1966 року засудили на два роки табору суворого режиму за «антирадянську пропаганду та агітацію». Після звільнення Осадчий описав свій арешт і ув'язнення в повісті «Більмо». У січні 1972 року його заарештували вдруге і засудили на сім

років табору особливого режиму та три роки заслання. Перебуває на засланні в Комі АРСР.

ОСАДЧИЙ Тихон (1866-1945), економіст, письменник і суспільно-політичний діяч родом із Звенигородщини. Член Центрального комітету Селянської спілки і член Центральної Ради в 1918 році. Автор праць про сільське землеволодіння і землекористування.

ОСІПОВА Татяна (нар. 1953), інженер-програміст. Член Московської Гельсінкської групи з листопада 1977 року. Заарештована 27 травня 1980 року в Москві. В час, коли цей збірник готувався до друку, Осіпова була під слідством.

ПАВЛИК Михайло (1853-1915), громадсько-політичний діяч у Галичині, письменник, публіцист, один з засновників Української радикальної партії. Учень Драгоманова і речник його ідей аж до смерті. Павлик був прихильником ліберально-гуманного соціалізму, далекого від ортодоксального марксизму, виступав проти народовецького руху. Відстоював ідею самостійності України.

ПАЙЛОДЗЕ Валентина (нар. 1925), випускник консерваторії, член Грузинської Гельсінкської групи, член релігійного руху. У 1974 році Пайлодзе була засуджена на півтора року позбавлення волі. Вдруге заарештована в листопаді 1977 року і в жовтні 1978 року засуджена на один рік табору та два роки заслання. Перебуває на засланні в Казахстані.

ПОДРАБІНЕК Александр (нар. 1954), фельдшер. Його праця «Каральна медицина» почала розповсюджуватися в самвидаві 1977 року. Один з основоположників Робочої комісії дослідів психіатрії для політичних цілей. Заарештований у травні і засуджений у серпні 1978 року на п'ять років заслання. Відбуває покарання в Іркутській області.

ПОКОРА С. — див. **УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ.**

ПОКРОВСЬКИЙ Іван (нар. 1921?), засуджений у 1949 році за участь в ОУН на двадцять п'ять років ув'язнення. Звільнений з Пермського табору в жовтні 1974 року.

ПОЛЕТИКА Василь (1765-1845), історик і громадський діяч. Збирав матеріали до історії України і мав її написати. На думку деяких істориків, він був разом з батьком, Григорієм Андрійовичем, (або й сам), автором «Історії Русів».

ПРОКОПОВИЧ Григорій (нар. 1930), учитель англійської мови, засуджений за часів Сталіна на вісім років ув'язнення. Удруге заарештований 1967 року у Львові й у вересні того ж року засуджений за приналежність до Українського національного фронту

на шість років табору суворого режиму і п'ять років заслання. Звільнений із заслання в липні 1978 року.

ПРОЦІВ Михайло — див. ХОДОРІВСЬКА ГРУПА.

ПЯТКУС Вікторас (нар. 1929), літературознавець, один з основоположників Литовської Гельсінкської групи. У 1948 році вперше засуджений на двадцять п'ять років ув'язнення за участь у католицькій молодіжній організації. У 1956 році амнестований. 1957 року заарештований удруге і засуджений на вісім років табору суворого режиму — строк, що його відбув повністю. Заарештований утретє в серпні 1977 року і 13 липня 1978 року засуджений на три роки тюрми, сім років табору особливого режиму і п'ять років заслання.

РІЗНИКОВ Олекса (також Резніков), (нар. 1937), учитель української мови. 19 травня 1972 року засуджений в одній справі з Ніною Строкатовою та Олексієм Притикою Одеським обласним судом на п'ять років і шість місяців табору суворого режиму.

РОМАНЮК Василь (нар. 1922), православний священник, відбув десятирічне ув'язнення від 1944 до 1954 року в сталінських концтаборах. Удруге заарештований у січні 1972 року, коли був священником в с. Космач, і в липні того ж року засуджений на сім років табору суворого режиму та три роки заслання. Тепер відбуває заслання в Якутській АРСР.

РУБАН Петро (нар. 1940), художник-інтарсист. У грудні 1976 року Чернігівський обласний суд засудив його на шість років табору загального режиму і три роки заслання за «крадіж» і «приватно-власницьку діяльність». Раніше, від 1968 до 1973 року він був ув'язнений за посилення на статтю конституції про право виходу УРСР з СРСР.

РУДЕНКО Микола (нар. 1920), письменник, колишній член Спілки письменників України, автор численних статей, збірок поезій і романів. У 1975 році став членом радянського відділу Міжнародної Амнесії, а в листопаді 1976 року засновником і керівником Української Гельсінкської групи. Руденка заарештували 5 лютого 1977 року та засудили в липні того ж року на сім років ув'язнення і п'ять років заслання. Покарання відбуває в Мордовському таборі ч. 1.

РЦХИЛАДЗЕ Віктор, колишній начальник інспекції охорони пам'яток при Міністерстві культури Грузинської РСР. Один з основоположників Грузинської Гельсінкської групи. У вересні 1978 року його засудили на два роки заслання, бо «покаявся» на суді.

САПЕЛЯК Степан (нар. 1952). Його заарештували 22 січня 1973 року та засудили за «антирадянську агітацію та пропаганду» на п'ять років табору суворого режиму і три роки заслання. Тепер на засланні в Хабаровському краю.

СВІТЛИЧНА Надія (нар. 1936), філолог. У 1960 роках стала активною в правозахисному русі. Заарештована в квітні 1972 року і засуджена в 1973 році до чотирьох років табору суворого режиму. У жовтні 1978 року виїхала на Захід. Живе в США.

СВІТЛИЧНИЙ Іван (нар. 1929), літературознавець, критик, поет. Заарештований 12 січня 1972 року і засуджений на сім років табору суворого режиму і п'ять років заслання. Тепер перебуває на засланні в Горно-Алтайській області. Автор збірки «Гратовані сонети», виданої на Заході.

СЕРГІЄНКО Олександр (нар. 1932), незакінчена медична освіта, син члена Української Гельсінкської групи Оксани Мешко. Заарештований 15 січня 1972 року і засуджений на сім років табору суворого режиму і три роки заслання. Тепер перебуває на засланні в Хабаровському краю.

СЛЄПАК Владімір (нар. 1927), інженер. Член Московської Гельсінкської групи від 1976 року, провідний діяч єврейського руху за виїзд до Ізраїлю. Заарештований 1 червня 1978 року та засуджений за «злісне хуліганство» до п'яти років заслання.

СТРІЛЬЦІВ Василь (нар. 1929), учитель англійської мови. Наприкінці 1944 року працівники НКВД заарештували його, а згодом воєнний трибунал засудив його на десять років позбавлення волі у виправно-трудоному таборі. Після звільнення в 1954 році майже 18 років учительював у школах Івано-Франківщини. 9 лютого 1977 року звільнений з педагогічної роботи. У жовтні 1977 року став членом Української Гельсінкської групи. Заарештований 25 жовтня 1979 року за «порушення паспортних правил» і 20 листопада засуджений на два роки табору суворого режиму.

СТРОКАТОВА Ніна (нар. 1925), мікробіолог, дружина довголітнього політ'язня Святослава Караванського. Коли в листопаді 1965 року Караванського вдруге заарештували, Строкатова активно включилася в кампанію захисту осіб, переслідуваних за переконання. 8 грудня 1971 року її заарештували і 19 травня 1972 року, в одній справі з О. Різниковим і О. Притикою, засудили на чотири роки табору суворого режиму. Після звільнення Строкатова була змушена поселитися в м. Тарусі в Росії. У 1976 році стала одним з членів-засновників Української Гельсінкської групи. 30 листопада 1979 року Строкатова емігрувала разом з своїм чоловіком до США.

СТУС Василь (нар. 1938), поет, філолог. У 1971 році став одним з основоположників Громадського комітету оборони Ніни Строка-тової. Заарештований 12 січня 1972 року і 7 вересня засуджений на п'ять років табору суворого режиму і три роки заслання. У серпні 1979 року повернувся до Києва, де в жовтні вступив до Української Гельсінкської групи. 14 травня 1980 року вдруге заарештований і обвинувачений в «антирадянській пропаганді та агітації». Автор збірок поезій «Свіча в свічаді» та «Зимові дерева», що вийшли на Заході.

СУСЛЕНСЬКИЙ Яків (нар. 1928), учитель англійської мови. Заарештований у лютому 1970 року і засуджений у жовтні того ж року за «антирадянську пропаганду та агітацію» на сім років табору суворого режиму. У таборах Сусленський був одним з організаторів боротьби за статус політв'язня. Звільнений з ув'язнення в січні 1977 року, емігрував до Ізраїлю.

ТЕРЕЛЯ Йосип (нар. 1943). У 1962 році Терелю засудили на чотири роки табору за «крадіж зброї». За спроби втечі йому збільшували строк. У 1972 році його запроторили до Сичовської спеціальної психіатричної лікарні. У 1976 році суд анулював примусове лікування, але 28 квітня 1977 року, після того як Тереля написав листа шефові КГБ Андропову, його знову посадили до психіатричної лікарні, де перебуває до сьогодні.

ТИХИЙ Олекса (нар. 1927), учитель, член-засновник Української Гельсінкської групи. Перший раз засуджений за «антирадянську пропаганду та агітацію» в квітні 1957 року на сім років ув'язнення. Звільнений у лютому 1964 року. Удруге Тихого заарештували 5 лютого 1977 року і засудили в одній справі з М. Руденком у липні 1977 року на десять років табору і п'ять років заслання. Відбуває покарання в Мордовському таборі ч. 1.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ — група двадцяти осіб засуджених 16-23 грудня 1961 року у Львові. Метою УНК було домагання про вихід УРСР із складу СРСР. Група складалася в основному з робітників львівських заводів. У склад її входили: 1. Іван Коваль, 2. Богдан Грицина — ще цілком молоді хлопці, робітники, обидва засуджені до смертної кари і розстріляні, 3. Володимир Гнот, слюсар політехнічного інституту, 4. Роман Гурін (також Гуриній і Гурний), нар. 1939 року — обидва засуджені до смертної кари, але вирок замінено на п'ятнадцять років позбавлення волі кожному, 5. Григорій Зелімаш, 6. Олексій Зелімаш — брати, колгоспники, засуджені до п'ятнадцяти і дванадцяти років, 7. Микола Мелех (або Мелих), закінчив Львівський університет, філолог — засуджений до п'ятнадцяти років, 8. Василь Кіндрат, молодий хлопець, засуджений до тринадцяти

років, після чого збожеволів, 9. Кирило, засуджений до дванадцяти років, 10. Микола Машталер, засуджений до десяти років, 11. Степан (або Василь) Сорока, колишній член ОУН, засуджений до п'ятнадцяти років, 12. С. Покора, засуджений до дванадцяти років, 13. Мирон Йовчик, засуджений до п'ятнадцяти років, 14. Каспришин, засуджений до п'яти років, 15. Минько, засуджений до десяти років, 16. Тегивець, засуджений до дванадцяти років, 17. Микола Мельничук, засуджений до десяти років, 18. Хом'якевич, засуджений до дванадцяти років, 19. Гнат Кузик, засуджений до п'ятнадцяти років, 20. (прізвище невідоме).

ХОДОРІВСЬКА ГРУПА — група шести осіб з Ходорова, обвинувачена в націоналізмі і терорі. У 1962 році Львівський обласний суд засудив Миколу Процева до розстрілу (розстріляний), Михайла Процева до п'ятнадцяти років ув'язнення, Дроп'я — до п'ятнадцяти років, Ханаса — до дванадцяти років, Йосипа Нагробного — до дванадцяти років, Капітоненка — до восьми років.

ЧОРНОГЛАЗ Давид. Засуджений 21 червня 1971 року в Кишиневі в т. зв. «процесі дев'ятох», пов'язаному з Ленінградською справою викрадення літака, до п'яти років табору.

ЧУЙКО Богдан (нар. 1919), інженер. Засуджений 25 травня 1948 року на десять років ув'язнення за участь в ОУН-УПА. Звільнений 24 квітня 1956 року. 23 червня 1972 року Чернівецький обласний суд знову засудив його за «зраду батьківщини» до п'ятнадцяти років табору суворого режиму і п'яти років заслання. 3 грудня 1976 року його звільнили з табору, зарахувавши попереднє ув'язнення та з огляду на інвалідність. Заслання відбував у Томській області, але з огляду на інвалідність його звільнили з заслання без дозволу повертатися на Україну. Чуйко поселився в Мічурінську, Тамбовської області. 10 березня 1980 року його знову заарештували і обвинувачують у «фальшуванні документів».

ШАБАТУРА Стефанія (нар. 1938), мистець. Заарештована в січні 1972 року та засуджена на п'ять років табору суворого режиму та три роки заслання. 2 грудня 1979 року звільнена з заслання в Курганській області, повернулася до Львова.

ШУМУК Данило (нар. 1914). Заарештований польським урядом у 1933 році за членство в КПЗУ і засуджений на п'ять років тюрми. У 1941 році заарештований удруге, цього разу радянським урядом. Під час війни попав у німецький полон. Після втечі став членом УПА. У грудні 1944 року заарештований НКВД та засуджений на смерть, але вирок замінили на двадцять років табору суворого режиму. Амнестований у 1956 році, але рік пізніше засуджений на десять років табору. Звільнений 1967 року, почав писати свої

спомини, опубліковані на Заході. 1972 року його заарештували ще раз і 7 липня засудили на десять років табору спеціального режиму і п'ять років заслання.

ЩАРАНСЬКИЙ Анатолій (нар. 1948), кібернетик, єврейський діяч і член-засновник Московської Гельсінкської групи. Заарештований 15 березня 1977 року і засуджений 14 липня 1978 року за «зраду батьківщини» на три роки тюрми і десять років табору суворого режиму.

ЩЕГЛОВ Вадим (нар. 1932), математик, член Християнського комітету оборони прав віруючих.

ЯКУНІН Глеб (нар. 1934), священник, член-засновник Християнського комітету оборони прав віруючих (заснованого 27 грудня 1976 року в Москві). Заарештований 1 листопада 1979 року за звинуваченням в «антирадянській пропаганді та агітації».

ПОКАЗНИК ІМЕН

- Айнштайн Альберт 125
Андрійченко 53, 67
Антоненко-Давидович Борис 163, 194
Антонів Олена 163, 239
Апостол Микола 35
Арістотель 86
Архіпніков 84
- Багин Віктор 215-217
Балахонов Владімір 48, 239
Бандурський 84
Барладяну Василь 241
Бердник Олень 116, 158, 165, 185, 192, 193, 194, 195-197, 221-222, 239
Береславський Микола 147
Берестовський 163
Берія Лаврентій 40
Боннер Єлена 223-224, 239
Борман Мартин 37
Борова Катерина 163
Боровницький Йосип 9, 16, 32, 157, 239
Брежнев Леонід 166, 234-237
Бруно Джордано 111
Бугаєвська Параска 215-217
Будуляк-Шаригін Микола 92, 239-240
Буковський Владімір 48, 58, 240
- Василик Володимир 92, 240
Ващук Микола 27, 160, 240
Веліканова Татяна 222, 240
Вівчар Звенислава 186, 191, 192, 194, 197, 198
Вінс Георгій 240, 242
Вінс Петро 158, 163, 223, 240
Вірун Степан 9, 10, 16, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 32, 37, 157, 226, 240

Владімірова 29
Воденюк Володимир 162
Войцеховський Й. 34

Гавриленко 61, 65, 67, 74, 75, 82
Гальський 37
Гамарник Ян 33
Гармаш 185
Гасюк Ярослав 243
Гегель Георг 125
Гейко Ольга 199, 240-241
Гель Іван 124, 241
Герасименко 61-62
Герасімов 185, 206
Германюк Богдан 99, 241
Гнот Володимир 251
Гоголь Микола 128
Гогусь Богдан 35, 241
Головина Текля 215-217
Голумбієвська Анна 164, 241
Горинь Михайло 32, 46-47, 241
Грабовський Павло 107
Грицина Богдан 32, 34, 38, 241, 251
Грушевський Михайло 45
Гулик Стефанія 158, 163, 241
Гурний Роман 34, 38, 242, 251
Гус Ян 111
Гусяк Одарка 67, 242

Гамсахурдія Зв'яд 223, 242
Гаррісон Джеймс 35
Гаяускас Баліс 223, 242
Георґадзе Міхаїл 166
Ґізенґа Антуан 35
Ґінзбург Александр 223, 242
Ґладков 81
Ґлезос Маноліс 35, 242
Ґолдирев 11
Ґольдштейн Григорій 223, 242
Ґоретой Ніколай 222, 242
Ґрімау Гарсія Хуліан 35, 243

Данієл Юлій 242
Демусенко 74
Деренчук 49-52, 121

Денісов 10, 38, 40, 41, 42, 44
Джонсон Линдон Бейнс 127
Дзюба Іван 62, 131, 243
Дидик Галина 67, 243
Дикий Іван 145-146
Димшиц Марк 242
Довбищук Віктор 185, 206
Достоевський Федір 126
Драгоманов Михайло 45
Дроп 252
Дубчек Олександр 160
Дядков 41

Євлампієва 70
Ежов Ніколай 40

Железняк 216
Житецький Павло 45, 243
Жуков Тимофій 213
Жукова Надія 215-217
Жукова Ольга 215-217

Загребельний Павло 172
Занько Євфросінія 100, 101, 104, 204
Зарицька Катерина 67, 243
Заріна 11
Засуліч Віра 39
Заторський Володимир 162, 192, 243
Зелимаш Григорій 251
Зелимаш Олексій 251
Зеров Микола 111

Йовчик Мирон 34, 243, 252

Калиниченко Віталій 66, 67, 158, 207, 221-222, 243
Калиниченко О. І. 71
Каллістратова Софія 223-224, 243-244
Кальченко 71-72, 192
Кампов Павло 164, 244
Кандиба Іван 9, 16, 23, 25, 27, 29, 32, 46-47, 116, 118, 121, 157, 158,
164, 194, 221-222, 226, 227, 244
Капітанчук Віктор 222, 244
Капітоненко 252
Караванський Святослав 250
Карандій Ольга 194

Каспришин 252
Кеннеді Джон Ф. 35
Кирило 252
Кіндрат Василь 251
Кіпиш Іван 9, 16, 32, 157, 244
Кічак Ігор 184, 192, 244
Клименко 16
Кобилецький Ярослав 243
Ковалишин Грицько 241
Коваль Іван 32, 34, 38, 244, 251
Ковальов Сергій 240
Ковгар Борис 117, 244
Козир 192
Колодяжний І. 136
Колтун 26
Кононович-Горбацький Йосиф 45, 245
Корвалян Люїс 240
Коротченко Д. С. 32, 45
Костава Мераб 223, 245
Костельник Гавриїл 45
Костенко Ліна 8
Костомаров Микола 83
Коц Микола 92, 162, 245
Кошовий Олег 98
Кравців Ігор 163, 192, 245
Красівський Зіновій 239
Кругерська 71
Кудірка Сімас 11
Кузик Гнат 252
Кузнецов Едвард 124, 245
Кузнецова 69, 72
Куліковський Володимир 241
Куліш Пантелеймон 126
Курбас Лесь 111
Куриляк Степан 148-151
Куц В. І. 72

Лавут Александр 222, 245
Ланда Мальва 223, 245
Левицький 45
Ленін Владімір 7, 39, 206
Леонюк Володимир 243
Лермонтов Міхаїл 57
Леся Українка 99, 109, 111
Лібович Олександр 9, 16, 25, 26, 29, 32, 33, 157, 245

Лісова 192
Лісова В. О. 69
Лісова Віра 206, 246
Лісовий Василь 246
Лукаш Микола 132
Лук'яненко Анна 215-217
Лук'яненко Валентина 52, 163, 213, 215-217
Лук'яненко Віктор 52, 113, 184
Лук'яненко Григорій 79, 158, 164, 184, 188, 189, 190, 215-217, 234-237
Лук'яненко Зінаїда 52, 66, 158, 163, 189, 215-217, 232
Лук'яненко Інна 215-217
Лук'яненко Микола 215-217
Лук'яненко Надія Артимівна 52, 215-217
Лук'яненко Надія Никонівна 14, 52, 55, 59, 60, 61, 65, 108, 119, 158, 184, 185, 192, 193, 208, 209, 215-217, 230-231
Лук'яненко Наталія 79, 158, 164, 184, 186-187, 188, 189, 190, 215-217, 230, 234-237
Лук'яненко Олександр 52, 64-65, 163, 189, 192, 213-214, 215-217, 230, 232-233
Лупиніс Анатолій 35, 246
Луцьків Василь 9, 16, 22, 23, 25, 29, 32, 34, 35, 37, 38, 157, 246
Любарський Кронід 48, 246
Лященко 84

Максименко 81, 103
Маляров 41
Маринович Мирослав 104, 119, 165, 188, 221, 223, 246
Марцинкявичіс Юстinas 83
Марченко 160, 219
Масюк 199
Масютко Михайло 16, 32, 246
Матвіюк Кузьма 152-154, 160, 164, 246
Матусевич Микола 104, 117, 119, 165, 188, 221, 223, 241, 246
Матусевич Ольга — див. Гейко Ольга
Ма-Хун 163
Машталер Микола 252
Мейман Наум 222, 223-224, 246
Мелех Микола 251
Мельник 149
Мельник Степан 136-137
Мельничук Микола 252
Мешко Оксана 66, 67, 121, 163, 191, 213, 218-220, 221-222, 246, 250
Микитась 110
Микитенко Іван 33
Милиця 75

Минько 252
Мілянтей 11
Мішель Жюль 45
Мороз Валентин 64, 65, 121, 122, 124, 126, 128, 129, 130, 131, 135,
136, 137, 213, 228, 241, 242, 247
Мурашко О. 99

Нагробний Йосип 252
Некрасов Віктор 131
Некіпелов Віктор 223-224, 247
Ніцше Фредерік 130
Номис 45, 247

Обертас Євген 164, 165, 192
Обшиваний А. І. 52-54, 55
Овсієнко Василь 164, 247
Орлов Юрій 117, 223, 247
Осадчий Михайло 16, 247
Осадчий Тихон 45, 246
Осіпова Татьяна 223-224, 248

Павлик Михайло 45, 248
Паганіні Ніккольо 126
Пайлодзе Валентина 223, 248
Палихата 241
Пасічник 68, 69, 72-73
Петлюра Симон 193, 201, 206
Петренко 104
Петро І 41
Пигарев Г. М. 58
Подрабінек Александр 222, 248
Покора С. 34, 35, 248, 252
Покровський Іван 192, 215-217, 248
Полетика Василь 45, 248
Полунін 158, 168, 170, 179
Потапенко 149
Потебня Олександр 45
Притика Олексій 249, 250
Прокопович Григорій 92, 162, 194, 248
Пронін 145
Проців Микола 252
Проців Михайло 35, 249, 252
Пундик Павло 241
Пяткус Вікторас 223, 249

Рибак Натан 51
Різников Олекса 83, 249, 250
Рікованов 145
Розенберг Альфред 37
Романюк Василь 124, 249
Рубан Володимир 109-112, 158, 175, 179, 192, 204, 206
Рубан Лідія 99, 164, 192
Рубан Петро 81, 82, 95-106, 118-119, 158, 160, 163, 164, 180, 192, 204, 206, 219, 228, 249
Руденко Микола 107, 114, 116, 117, 118, 119, 162, 163, 182, 188, 193, 194, 196, 199, 219, 221, 223, 228, 249, 251
Руденко Раїса 116, 158
Руденко Роман 9, 21, 83
Рудик 39, 40
Руфінський 164
Рцхиладзе Віктор 223, 249

Савицька 71
Санько 158, 163, 165, 175, 176, 179, 180, 182, 183
Сапеляк Степан 11, 250
Сатаєв 230
Сахаров Андрей 239
Світайло Оксана 163
Світайло Петро 192, 193, 206
Світлична Надія 116, 163, 250
Світличний Іван 14, 16-17, 250
Сенів І. В. 94
Сергієнко Олександр 186, 192, 199, 206, 207, 220, 246, 250
Серґадєєв 16, 38, 41, 42
Симоненко 68
Симоненко Василь 8
Симонов Матвій — див. Номис
Синігівський Віталій 147
Сінявський Андрей 242
Сіренко 71
Сковорода Григорій 44
Скрипник Микола 111
Слепак Владімір 223-224, 250
Соколовський 33
Солженіцин Александр 241
Солон 128
Сорока Степан (або Василь) 252
Сталін Йосиф 7, 35, 37, 40, 202, 225
Старіков 16, 37, 38, 41
Стецюк Я. 172

Стецько Ярослав 206
Стишковський 71
Стрільців Василь 221-222, 250
Строкатова Ніна 221-222, 249, 250
Стус Василь 92, 107-108, 113-119, 162, 203, 207, 251
Сусленський Яків 167, 251

Тегивець 252
Тереля Йосип 206, 251
Тершівська Мирослава 146
Тимчук Леонід 241
Тиха 116
Тихий Олекса 83, 107, 114, 116, 117, 118, 119, 162, 163, 182, 188, 193,
194, 196, 219, 221, 223, 224, 251
Тихонов 83
Тичина Павло 172
Толстой Лев 36
Трепов Ф. Ф. 39
Тухачевський Міхаїл 33

Українка Леся — див. Леся Українка

Федорова Н. 222
Філарет 207
Франко Іван 99, 122

Ханас 252
Хмельницький Богдан 193
Ходорович Татьяна 240
Хом'якевич 252
Христинич Богдан 243
Хрущов Микита 7, 148, 226

Циганенко В. І. 83, 84, 85
Цимбала Нестор 34

Чайковський Петро 126
Червак 150
Чернуха Володимир 122
Чорновіл В'ячеслав 239
Чорноглаз Давид 11, 252
Чуйко Богдан 160, 162, 219, 252

Шабатура Стефанія 164, 252
Шевченко 22, 33, 34

Шевченко Тарас 99, 107, 122, 127, 128, 132, 227
Шекера 101, 102
Шумук Данило 124-137, 252
Шухевич В. О. 45

Щаранський Анатолій 223, 253
Щеглов Вадим 222, 253

Явон 71, 72
Ягода Генріх 40
Якубович М. І. 29
Якунін Глеб 222, 253
Ярошевський 78, 79
Яценко Анна 194

Зміст

7 Передмова

16 *Іван Світличний*: До справи Л. Лук'яненка та інших

ЧАСТИНА I: ДОКУМЕНТИ Л. ЛУК'ЯНЕНКА (1961-1977)

21 Генеральному прокуророві Союзу РСР Руденкові

32 До Голови Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченка

46 Лист до Комісії охорони прав людини в Організації Об'єднаних Націй (М. Горинь, І. Кандиба, Л. Лук'яненко)

48 Рік свободи

86 Різдвяне звернення до завзятих атеїстів

92 Лист до Василя Стуса (27 березня 1977)

94 Зупиніть кривосуддя! — Редакції журналу «Народна творчість та етнографія»

107 Лист до Василя Стуса (без дати)

109 Шановному Володимирові Рубанові

113 Лист до Василя Стуса (9 липня 1977)

120 Президії Верховної Ради СРСР

124 Панові Шумукові та всьому смугастому кошеві

ЧАСТИНА II: ЛИСТИ ДО Л. ЛУК'ЯНЕНКА

145 Лист Івана Дикого

147 Лист Миколи Береславського

148 Лист Степана Куриляка

152 Три листи Кузьми Матвіюка

ЧАСТИНА III: ДРУГИЙ АРЕШТ І СУД НАД Л. ЛУК'ЯНЕНКОМ

157 Арешт Левка Лук'яненка

159 Свободу Левкові Лук'яненкові

162 Слідство у справі Л. Лук'яненка

166 Президії Верховної Ради СРСР

168 Прокуророві Чернігівської області

172 Керівникові слідчої групи у політичній справі ч. 39

173 Керівникові слідчої групи у справі ч. 39

174 Керівникові слідчої групи у політичній справі ч. 39

- 175 Керівникові слідчої групи у політичній справі ч. 39
- 176 Керівникові слідчої групи у політичній справі ч. 39
- 177 Президії Верховної Ради УРСР
- 179 Прокуророві Чернігівської області
- 184 Повідомлення про суд над Левком Лук'яненком
- 191 Інформація про суд над Лук'яненком
- 194 Запис суду над Л. Г. Лук'яненком
- 208 Судовій колегії в кримінальних справах Верховного Суду УРСР

ЧАСТИНА IV: В ОБОРОНІ Л. ЛУК'ЯНЕНКА

- 213 Прокуророві Української РСР (Олександр Лук'яненко)
- 215 Президії Верховної Ради СРСР (рідні і близькі Л. Лук'яненка)
- 218 До Београдської наради (Оксана Мешко)
- 221 Заява членів Української Гельсінкської групи до Београдської наради
- 223 Група сприяння виконанню Гельсінкських угод в СРСР. Документ ч. 31
- 225 Виконавчому комітетові Соціалістичного Інтернаціоналу, всім соціялістам світу
- 230 Заява Надії Лук'яненко
- 232 До Верховного Суду УРСР (Олександр Лук'яненко)
- 234 Генеральному секретарові ЦК КПРС, Голові Президії Верховної Ради СРСР, Брежневу Леонідові Ільїчу (мати і батько Л. Лук'яненка)

- 239 Примітки
- 254 Показник імен

у драматичній темі, між темі психології нації і в
прилиплих даху від національного егізму і бачити
набуваю наскільки глибоко затіяється ця темі в
турк і як важко пунятти правду між собою якою ви
є це суворий стовізок. Коли читавши у В. Корнати. Як
у університеті стивилося злиттямня: „Тому цієї з
губави брешки в кожному слові, поганою з к
бачка. Т лусим взяти слово („ Народи, серед яких ж
єм зокреси, хви ти приховані антищити!“ (Тео
Як ебердне визначення селом пунятти антищити
лоційно вирізкати розв'язку у світі народу, який історич
способом життя і побутем, психологічними прикметами
України - земля давніх живіських поселень. Українці - т
єни, земля вігня побитам, пожеже, яких розливалися на в
заблуди орінтується на господарів становища - на в
нація прийняти кристичнейшим духом терпимости, шир
о народи, які можуть зберести свої віру, свої місце, з
не захмарене грозю, коли наумим висять все нові і
в до виразників наших дуру - наших стівців. Першо
їх краях немало вибів традиційного етнічного патр
Шевченку. Ляки, жиди, німці вшуканості це прот
рештати до нації (навіть в апофеї помети Ярена розу
молотом, ксавилям), а документ з підписом Шевченка
випаду петербурзького журналіста В. Зотейо (столітні
солотис виражене його прихильності співблення до живіськ
хоті поваги. Цей дух пізніше загворив устами, що посл
вої поетичні поглядю „ Народи, вік порізненні зі мною
омери? Це гане Т. Трайковського клада мему на вільно
тріотизму, це вже гане політичній свідомості нації.
таких голосів, одричили Аролдорів, які порпачтвє в
я вільнішої пуней Т Фрэнко писав багато на цю тем
питанням, поки не виділяють в народолобю Ваєнано
“. Але запевняне його слово „Мощей“. Не ж присто не
у - це твор національнє генія про свій народ на парол
вського „ Т ти колес боролаєв, як Т зрим'єв, Україн
ідеологіями випуєно з повного і з точного видання л.
я проблема у л. Українці погублена у „ драматич
наши думом, погубити вилежєгов устами герое - б
внї наша спільність у широкимуніані, є у Сост
вданості у м. Коцюбинського і ряду вірних не
є не холодна толерантність, не епізодична смелк
внї гасла - це щось глибокіше, що чє від націона
на дорогах долі і стірних духовних джерел. Мою міран
усвідомленія українська нація? Великою мірою, і
льтура і національна самовідомість особи. Самі я д
ісвітими крупинка української нації - зустрігав у
тиме присто нерозуміння того, що таке антищити
древє, нехїть зоварити про жидів оудьно. Зустрігав
не цієї ненавидять!“ Зустрігав з жиди, „ жиди в
у Зустрігав зустрігав до своїх багатств, чи іроніч